

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

A standard 1D barcode is located in the top left corner of the label. It consists of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 01731732 2

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

Presson
BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES; Nos. 215 and 252.

गोपथ-ब्राह्मणं ।

THE GOPATHA BRAHMANA

OF THE ATHARVA VEDA.

IN THE ORIGINAL SANSKRIT.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA.

AND

HARACHANDRA VIDYABHUSHANA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESA PRESS.

1872.

PK
3421
G7
1872

LIST OF PROPER NAMES

N. B.—No references have been attached to such names as Indra &c. which occur very frequently.

Aditi,	33
Agni,	
Agastya,	38
Aitaśa,	177
Āngirasa,	142
A'ṅgirasa,	
Anaryána,	84
Āṅga,	30
Atharvan,	3
Āruni,	71
Babhruka,	28
Bálakhilla,	171, 182
Bharadvája,		28 54
Bhrigu,	
Brahma,	
Budhila,	171
Chandramá,	60
Chilvaṭi,	28
Dadhyāṅgirasa,	84
Dantavala,	26
Dhaumra,	<i>ib.</i>
Divyatri,	28
Gautama,	28, 45, 49
Gláva,	16
Gosla,	171
Guṅgugu,	28
Indra,	
Jamadagni,	28

Janamejaya,	25
Kabandha,	ib.
Kábandhi,	30
Káśi,	ib.
Kaśyapa,	28
Kauśalyá,	ib.
Kausámbeya,	71
Kriṇvána,	28
Kuru,	45 30
Kusuravindu,	71
Magadha,	30
Maitreya,	
Mándhátá,	ib.
Matsya,	ib.
Maudgalya,	16
Mitra,	
Náráyaṇa,	80
Pañchála,	45 30
Parikshit,	25,176
Prajápati,	
Práchínayogya,	49
Priyamedhá,	51
Predi,	71
Sálvya,	30
Sañyu,	35
Sañhanu,	28
Sarpadañshtrá,	ib.
Satyahavya,	111
Saunaka,	45
Savása,	30
Súlva,	30
Svaidáyana, Saunaka,	45
Svá,	28
Svayambhu,	28
Tarakshu,	ib.
Uddálaka Áruní,	71 45

Udichya,	30
Ulavrikárkshu,	28
Uśinara,	30
Vámadeva,	137
Varáha,	28
Varuṇa,
Vaśishṭha,	28, 111	113
Vichári,	35
Vishṇu,	144
Viśvámitra,	150
Viśvedeváh,
Vrihaspati,	144, 115	
Vrishákapi,	171, 183	
Yauvanáśva,	30

CONTENTS
OF THE
GOPATHA BRAHMĀNA.

FIRST BOOK.

CHAPTER I.

Kandikā.	Page
1.—Brahma, wishing to create his second, perspires	1
2.—Waters flow from his person,	ib.
3.—His seed drops into the waters, and the ocean and Bhrigu are produced therefrom,	2
4.—Origin of Atharvaṇ,	3
5.—Do. of the ten Atharvaṇa sages, of the ten A'ṭharaṇa sages, and of the Atharva Veda,	ib.
6.—Creation of the three regions and of the three Vedas,	4
7.—Do. of Varuṇa and Mrityu,	5
8.—Do. of A'ṅgirasa sages,	ib.
9.—Place of the A'ṅgirasa hymns,	6
10.—Creation of the five minor Vedas,	ib.
11.—Do. of the syllable <i>sam</i> ,	7
12.—Do. of the moon, stars and other objects,	ib.
13.—Brahmā performs a sacrifice,	8
14.—Expiation for flaws in the performance of a sacrifice,	ib.
15.—Advantage thereof,	9
6.—Brahma creates Brahmā, and Brahmā creates Om,	ib.

Kaṇḍikā.	Page
17.—Creation of the earth &c. from Om, ..	10
18.—Do. ether &c. do., ..	ib.
19.—Do. heaven &c. do., ..	ib.
20.—Do. water &c. do., ..	ib.
21.—Do. Śruti &c. do., ..	ib.
22.—Praise of Om,	11
23.—Legend of the Devas giving preeminence to Om, ..	ib.
24.—Questions regarding the derivation of Om, ..	12
25.—Legend of Indra and Prajāpati on the derivation of Om,	ib.
26.—The root of Om,	13
27.—The syllabic instants of Om,	ib.
28.—Legend on the preeminence of Om,	14
29.—Relation of Om to the different Vedas,	15
30.—Philosophy of Om,	16
31-32.—Anecdote of Maudgalya and Gláva on the meaning, object and preeminence of the Gáyatrí,	ib.
33.—The twenty-four sources and twelve couples of the Gáyatrí,	18
34.—Meaning of the first foot of the Gáyatrí,	19
35.—Do. of the second foot of do.	20
36.—Do. of the third foot of do.	ib.
37.—Succession of the twelve great elements	ib.
38.—True knowledge of the relative importance of the twelve elements,	21
39.—Advantages of washing the mouth (<i>áchamana</i>) with reference to the preeminence of water,	22

CHAPTER II.

1.—Propriety of performing the Brahmacharya, ..	23
2.—A Brahmachári should overcome the seven passions, pride of caste, of fame, of dream, of anger, of praise of beauty, of do. for virtue, of do. for sweet odour, ..	ib.

Kāṇḍikā.

	Page
3.—The duties of a Brahmachári; collection of sacrificial fuel for the teacher, and tending his house-hold fire morning and evening; other service to the teacher; begging; abstention from carnal connection and angry words; thinking oneself to be a greater sinner than other people,	24
4.—The five fires which abide in the two hands, the mouth, the heart, and the genitals, should be overcome, ...	25
5.—Anecdote of Janamejaya son of Parikshita and two ganders, pointing out the importance of Brahmacharya, and the time which should be devoted to it (12 to 24 years,)	ib.
6.—Legend of Brahma subjecting all creation to death except Brahmacháris, who are to collect sacrificial wood, and house-holders to give them alms,	26
7.—Conduct of Brahmacháris; they are to abstain from sleeping on bedsteads, from singing, dancing &c. &c. ...	27
8.—Legend on the propriety of betaking to a hermitage, and of examples of different sages who did so, ...	28
9.—The preeminence of Brahmá at a sacrifice,	ib.
10-11.—Anecdote of Kábandhi and the officiating priests of Yauvanáśva, on the preeminence of sacrifice, and the special knowledge with which the different priests should perform their duties,	30
14.—Devayajana defined,	32
15.—The advantages of the sacrifice with cooked rice for a year, and those of putting sacrificial wood, a span long each, on the sacred fire for the same period, ...	33
16.—Brahmodana sacrifice originated by Atharvá, and the reason why there are four mouthfuls offered in it. In course of this a Rig verse is explained in detail, ..	ib.
17.—A'treya yajña and the reason why the first fee at a sacrifice should be given to A'treya,	34
18.—Legend about the pacification of the sacrificial horse, the first requirement of Agnyádhána. The horse was	

Kandiká.		Page
produced by speech from darksome frightful waters, and was pacified by Kábandhi with an A'tharvana mantra after the other Vedas had failed,	35
19.—The origin of the officiating priests ; the second requirement of <i>Agnyádhána</i> described in a legend in which Indra assumes different shapes to protect a sacrifice of the gods from the intrusion of the Asuras,	36
20.—Origin of the Vaiśvánara fire and of the sacrificial horse,		37
21.—Agni pacifies the horse ; the offerings to be presented to him,	38
22.—Advantages of offering oblation on the <i>Santapana</i> fire, ...		39
23.—The domestic ceremonies in which the <i>Santapana</i> fire should be employed,	40
24.—Legend on the qualification of the priests : the hotá should know the Rig Veda ; the Adhvaryu should know the Ya-jur Veda ; the Udgártá should know the Sáma Veda ; and the Brahmá should know the Atharva Veda, ...		ib.

CHAPTER III.

1.—The importance of having a Brahmá versed in the Atharvángírasa at a sacrifice,	42
2.—The impropriety of employing less than four priests versed in the four Vedas at a sacrifice,	43
3.—Expiations for a priest speaking when officiating, ...		ib.	
4.—The chief duties for which the priests receive fees (dakshiná,) ...		44	
5.—Legend showing that in a sacrifice with three priests the fees were reduced by one half,	ib.
6-10.—A legend of Uddálaka in which questions are propounded and answers given regarding the process of the development of the body and the functions of its different organs,	45
11-12.—Legend of Práchinayoga and Gotama ; the former inquires which are the different Devas with reference to whome the different members of the Agnihota are performed, and the latter's reply thereto,	49

Kaṇḍikā.	Page
13.—Legend continued, questions and answers about certain accidents to the sacred fires, and expiations for the same,	51
14.—Advantage of knowing the above,	53
15.—Legend of Priyamedhas of the race of Bharadvāja, on the number of times the Agnihotra should be performed daily (twice,)	54
16.—Do. continued, on the origin, derivation &c. of the word Svāhā,	55
17.—Legend about certain sages of the name of Kāru, who performed on Agnīṣṭoma with a fee of one cow, and the praise thereof,.. ..	ib.
18.—Directions regarding the distribution of the slaughtered cow among the officiating priests &c., ..	ib.
19-20.—Ordination or <i>dikṣā</i> and certain defects in connection with it,	56
21-22.—Duties which the unordained should not perform, ..	ib.
23.—The necessity of cooking frumenty by an ordained priest should his wife be in season,	60

CHAPTER IV.

1.—Ordination of the householder,	ib.
2.—Do. of Brahmā,	ib.
3.—Do. of Udgatā,	61
4.—Do. of Hotā,	ib.
5.—Do. of Adhvaryu and Pratiprasthātā,..	ib.
6.—Do. of subordinate priests and the persons to whom they are respectively subordinate,	ib.
7.—Different ceremonies belonging to different Devas,	62
8.—Rewards attendant upon the performance of the different ceremonies; the performer attains the rank of the presiding divinity of the ceremony,	ib.
9.—Origin of the year from the times devoted to certain sacrificial ceremonies,	64

Kaṇḍiká.	Page
10.—Rewards attendant upon the performance of those ceremonies—(the same as in the 8th K.),	65
11.—Advantages of knowing the above,	66
12.—Do. of performing the Daśarátra as a part of the year,	ib.
13.—Do. do. Mahávrata as do.,	67
14.—Questions and answers regarding the performance of do.,	ib.
15.—Do do.,	ib.
16.—Do. do.,	68
17.—Rewards attendant on do.,	ib.
18.—The two wings of the year, the two half-years,	69
19.—Both halfyears connected with sacrifice,	ib.
20.—Question and answer regarding the connection of the Jyotishṭoma &c. with the half-year,	ib.
21-22.—Connection of the year with the Atirátras &c.,	70
23.—Do. with the sun,	ib.
24.—Legend of Predi son of Kausámbi, and Uddálaka son of Kusuravindu, on the subject of the ceremonial connection of the days of the year, ..	71

CHAPTER V.

1.—Abhiplava ceremony noticed in connexion with the year,	72
2.—Gádhapratishthá ceremony noticed,	ib.
3-5.—Allegorical description of the year as a man ; its members are represented by the different ceremonies,	73
6.—Advantage of performing the ceremonies after knowing their relation to the year,	77
7.—The succession of ceremonies ; which should follow which,	ib.
8.—Legend of Prajápati attaining eternal fruition by a ceremony which envolved a fee of a thousand heads of cattle,	ib.
9.—The most important requirements of different ceremonies to make their fruition permanent,	78
10.—A legend about the Sahasra-samvatsara sacrifice, and its substitute,	79

	Page
Kandiká.	
11.—Legend about the qualifications of the priests, ..	80
12.—Object of reciting certain verses in the morning Savana-sacrifice,	82
13.—Do. do. midday Pavamána do.,	ib.
14.—Do. do. Árbhava Pavamána do.,	82
15.—Do. do. Sañsthita-savana,	ib.
16-19.—Explanation of the verse quoted in the last,	83
20.—Advantage of knowing the above,	ib.
21.—Legend about certain mystic words (vyáhritis) which avert evils from sacrifices,	84
22.—Certain sacrifices which yield equal fruits,	ib.
23.—Questions and answers regarding the classification of ceremonies, and explanations of technical terms,	ib.
24.—Creation and requirements of ceremonies,	86
25.—The uses of the different Vedas in the performance of ceremonies,	87

SECOND BOOK.

CHAPTER I.

1.—Expiation for a slip of hay falling from the seat of Brahmá; the necessity of silence on his part when filling the pranita, and of surrounding the alter with a <i>paridhi</i> , ..	89
2-4.—Legend of Prajápatí performing a sacrifice in which the share of Rudra was refused, and the consequences thereof, resulting in the preeminence of Brahmá, ..	90
5.—Dakshiná forbidden on the full and the new moon ceremonies, the rice coooked on those occasions supplying its place,	92
6.—The guests of a sacrificer are of two kinds; 1st, those who drink the Soma juice; and 2nd, those who do not partake of it; or those who partake of the sacrifice, and those who do not. the officiating priests and the Devas worshiped belong to the first class; other Devas Bráhmaṇas and men to the second,	ib.

Kandiká.	Page
7.—Legend on the origin of the Odana-sava or cooking ceremony,	ib.
8.—Origin of the Nakshatras,	93
9.—Expiation necessary should the moon rise when the priest is about to cook rice for the evening offering, .. .	ib.
10.—The new and full moons, and the creation of animals therefrom,	94
11-15.—Rules regarding ceremonies to be performed on the new and the full moons,	94
16.—Sacrifice to Indra and Agni by those whose father and grandfather have not drunk the Soma juice, .. .	95
17.—Legend showing the different cosharers of the offerings at an Indrágni sacrifice,	ib.
18.—Do. continued, showing the advantages of the sacrifice, .. .	96
19.—Avantages of the Cháturnásya homa which should be performed for four months from the full-moon of Phál-guṇa,	97
20.—Advantages of worshiping different deities at the Agni-soma sacrifice,	ib.
21.—Aneodote of Prajápati creating the animated world, and Varuṇa regulating the same,	98
22.—Advantages of various offerings to Indrágni, Varuṇa &c.,	99
23.—Advantages of offerings at various times,	100
24.—Do. offerings to the manes,	101
25.—Do. of various offerings to different deities on different occasions,	ib.
26.—Do. of the Cháturnásya homa,	103

CHAPTER II.

1.—Offerings of flesh meat on the A'hitágni,	104
2.—The gods, resolved to overcome the Asuras, devide themselves into five parties,	ib.
3.—They suggest different means of conquest,	105

Kāṇḍikā.	Page
4.—They have recourse to the butter of the sacrifice as their thundering arm,	106
5.—The sacrifice should not be defective (lit. with holes,) ...	107
6.—They perform the sacrifice,	108
7.—The gods fight with the Asuras, and being overcome, seek protection of the Upasada,	109
8.—The Upasada described,	110
9.—Agnidhṛa describes the Devapatiṇī,	ib.
10.—Praise of drinking the Soma juice at a sacrifice, ...	111
11.—Legend of the Devas', after failing to overcome the Asuras, performing a yajna,	112
12.—Expiation for the Soma juice being accidentally spilled, ...	ib.
13.—Legend of Vaśiṣṭha's seeing Indra and getting a Brāhmaṇa comprising certain stomaś assigned to him, ...	113
14.—The stomaś recited,	114
15.—Advantage of knowing the above,	115
16.—Appointment of the Agnidhṛa,	116
17.—Reasons for offering the Pravītāhuti	117
18.—Salutation to Prajāpati,	ib.
19.—Salutation to Sadasya &c.	118
20-21.—Specialities in offerings to Indra,	ib.
22.—The evening offering to do.,	120
23.—Importance of uttering truthful words,	ib.
24.—At a sacrifice the Devas of the preceding days should be reinvoked on the last day,	121

CHAPTER. III.

1.—The Vashatkāra recommended,	ib.
2.—The Vashatkāra identified with the thunder-bolt, the six seasons, &c.	122
3.—Different kinds of Vashat, and the rules for repeating them,	ib.
4.—The Vashat to be repeated while reflecting on the Devas for whom an oblation is taken up,	231

Kaṇḍikā.	Page
5.—The means of making the Vashat most advantageous, ...	124
6.—The Vashat identified with speech and breath, ...	<i>ib.</i>
7.—Do. do. with the seasons,	125
8.—Repetition of a certain mantra beginning with the word <i>hotá yakshat</i> , &c.,	<i>ib.</i>
9.—Reasons for repeating the Hiṅkāra, ...	126
10-11.—Various terms and measures appropriate for the morn- ing, noon and evening sacrifices, ..	127
12.—Legend of Prajāpati and Mrityu in connexion with the morning offering of the Ekāha ceremony, ..	130
13.—Mitra and Varuṇa's shares of the morning offering, ...	<i>ib.</i>
14.—Sūrya and Indra's share at do., ..	131
15.—Indrāgni's do. at do., ..	<i>ib.</i>
16.—Number of invocations meet at do., ..	132
17.—Necessity of fee, or dakshinā, at the morning and the midday offerings,	133
18.—The order in which fee should be given beginning with the Agnidhra,	<i>ib.</i>
19.—Advantages of giving cows, goats, sheep, horses, gold, clothes, carriages, cooked rice &c., ..	134
20.—Legend of the Sáma and the Rik uniting to multiply, ...	<i>ib.</i>
21.—Identification of members of a sacrifice with certain classes of mantras,	135
22.—The above identifications explained in detail, ..	<i>ib.</i>
23.—The god of the midday ceremony (Indra) and offerings to him,	136

CHAPTER. IV.

1-2-3.—Relationships of the members of the Vedas, with the Devas,	137
4.—Hymns appropriate at the ceremony, ..	139
5.—The evening offering to be made by the Agnidhra with the Patnivata hymns,	<i>ib.</i>

Kaṇḍikā.	Page
6.—The Sákalá offering at the evening ceremony, ..	140
7.—Different articles of offering, ..	ib.
8.—Covering of the altar with grass and then offering barley meal thereon,	141
9.—Cooking cakes on four platters for the Ekáshṭaká rite, and the mantras for offering them,	ib.
10.—Peculiarities to be observed at the morning, the midday, and the evening offerings and their advantages, ..	142
11.—Legend showing the means the Devas adopted to prevent the Asuras from entering the evening ceremony ; the substitute thereof for human observance, ..	144
12.—Praise of the substitute—adoration with the five vital airs,	ib.
13.—Discussion as to how the Uktha includes the five devas (airs) and not two (Indra and Agni,) ..	145
14.—The double Gods of the Uktha, ..	ib.
15-16-17.—Different mantras for the different gods of the Uktha, and peculiarities about them,
18.—Exhortation to Adhvaryu, &c., ..	148
19.—Derivation of the word Shodáśi applied to the ceremony, ..	149

CHAPTER. V.

1.—Legend about the origin of the word Śarvarī as a name of night,	ib
2.—Advantages of praying with words of different paryyáyas, ..	150
3.—Hymns appropriate for the night,	ib.
4.—Identifications of the human body with the sacrifice, and of the officiating priests &c. with the five vital airs &c., ..	151
5.—Various paryyáyas, appropriate, and their advantages, ..	152
6.—Drinking of the Soma juice,	153
7.—Soma hymns to be sung,	154
8.—Legend about, and praise of, the Vájapeya ceremony, ..	155
9.—Praise of the A'ptaryáma ceremony,	156
10.—Certain mantras when appropriate,	ib.

Kandiká	Page
11.—Anaikáhika ceremony described, ..	157
12.—A'rambhaníya mantras, ..	158
13-14.—Paridhániya mantras, ..	ib.
15.—The singing of the Achchhlhváváka priest, ..	159

CHAPTER. VI.

1.—Origin of the Sampáta mantras, ..	161
2.—Praise of the Sampáta mantras, ..	162
3.—Do. of the Pragáthá, <i>kastamindra</i> &c., ..	163
4.—Do. of the Sampáta mantras, ..	165
5.—Peculcarities about the Ahína ceremony ..	ib.
6.—Doubts regrading the Uktha solved, ..	166
7.—The uses and advantages of various Ukthas, ..	167
8.—Do. of the Nábhánedishṭa, Náráṣaṇa, Pragátha, Bálákhilya, Vihrita, Vrihati, and other hymns, ..	169
9.—Legend in support of the above, ..	171
10.—Praise of the 6th. and the 7th. days, ..	173
11.—Legend regarding the above, ..	174
12-16.—Various hymns to be muttered (<i>sañṣana</i>) in course of the ceremony,	175

INTRODUCTION.

ERRATA.

Page	3	line	11	<i>for</i> constitute <i>read</i> constituted.
"	"	"	33	" Upanisbad <i>read</i> Upanishad.
"	7	"	10	" to; refers <i>read</i> to refers.
"	"	"	12	" Professor <i>read</i> Professors.
"	9	"	16	" Náráyanna <i>read</i> Náráyana.
"	10	"	24	" Isvarákrishna <i>read</i> I'svarakrishna.
"	11	"	11	" devinities <i>read</i> divinities.
"	12	"	12	" Fragmentory <i>read</i> fragmentary.
"	13	"	13	" devided <i>read</i> divided.
"	"	"	28	" he <i>read</i> it.
"	"	"	31	" pronoune <i>read</i> pronoun.
"	15	"	29	" Aṅgara <i>read</i> aṅgara-ádh.
"	23	"	5	" austirity; by austirity <i>read</i> austerity; by austirity.
"	28	"	5	" devided <i>read</i> divided.
"	29	"	2	" fragmentary <i>read</i> fragmentary.
"	35	"	31	" Egyptis <i>read</i> Egyptians.
"	37	"	4	" discussion <i>read</i> discussion.
"	"	"	29	" the <i>read</i> this.

discuss the subject at some length. The adverse opinion is

• Apud Wilson's Vishnu Purána p. 280. I have not been able to verify this in my MS. of the Váyu.

		Page
Kaṇḍikā		Page
11.—Anaikáhika ceremony described,	...	157
12.—A'rambhaniáya mantras,	158
13-14.—Paridhániáya mantras,	ib.
15.—The singing of the Achéhhváváka priest,	159

INTRODUCTION.

Alike in interest and in extent, the Atharva is the least important of the four Vedas. It has none of the halo of that remote antiquity which recommends the Rig Veda to the earnest attention of the scholar, the historian, and the philosopher ; and its subjects are of a character which cannot but place it in subordination to the other works of the class to which it belongs. The Rig deals in matters which are original, and stamped with the seal of the most primitive simplicity ; the Atharva follows it almost as an expounder. In extent, the Sañhitás of the Rig, the Yajush, and the Sáma are considerably more elaborate, comprising, according to the Váyu Puráṇa, 8,600, 12,000, and 8,014 verses respectively ; whereas that of the latter has only 5910 verses.* The *Charanavyúha* gives a greater number of richás (10,000) to the first ; while the MSS. available make the last even smaller.

Again, the former have more than one Bráhmaṇa, some of considerable size, each, while the latter has an only Bráhmaṇa, and that of a limited extent. The number of Sákhás, Charanás and Pariśiṣṭás of the last are, likewise, limited, and of the few which are extant the authenticity is extremely doubtful.

Even the claim of the Atharva to be reckoned an integral part of the Hindu scriptures has been questioned, and more than one mediaeval Indian writer has thought it necessary to discuss the subject at some length. The adverse opinion is

● Apud Wilson's *Vishnu Puráṇa* p. 280. I have not been able to verify this in my MS. of the Váyu.

mainly, though not exclusively, founded on the repeated mention of the Vedas in ancient Sanskrit literature under the name of *Trayí-vidyá* or "the threefold knowledge," or simply *trayí* "the three," (*iti vedás strayas trayi*. *Amarakosha*) including the Rig, the Sáma, and the Yajush, but omitting the Atharva. This, argue the impugners, is as plain an acknowledgement as could be, of the non-existence of the Atharva at an early period, and of its want of authority as a Veda ; and, in support of this opinion, quote, among others, two passages from the *Shaḍviñśa Bráhmaṇa* of the Sáma Veda, (1 p. v. kh.) in which it is said that "Prájápati created the (the first) three Vedas,"* and that "he produced the Rig Veda from the earth, the Yajur Veda from space, and the Sáma Veda from the heaven," (Lit. from this),† and also a sloka from *Manu*, which says, "Prajápati milked from the three gods Agni, Váyu, and Ravi, the three Vedas, Rig, Yajush, and Sáma for the accomplishment of sacrifices."‡

The defendants admit the premiss, but deny the conclusion. They assert that the term *Trayí-vidyá*, is a common name for those parts of the Vedic literature which refer only to sacrifices, and as the hymns of the Atharva are not used in such sacrifices, they are very properly excluded, without in any way impugning their authenticity or authority as scriptures. There was, they add, only one Veda at first, and when the hymns comprised in it were classified, those which did not refer to sacrifices were put together, and these constitute a separate class. Thus, "the Veda," says *Madhutsúdana Sarasvatí*, "is divided into Rich, Yajush and Sáma for the purpose of carrying out the sacrifice under its three different forms. The duties of the Hotri priests are performed with the Rig-

* प्रजापतिवा इमां स्तोन् वेदानमृजत ।

† ऋग्वेदः पृथिव्या यजुर्वेदोन्नरिचात्सामवेदोमुच्चात् ।

‡ अग्निवायरविभ्यश्च खयं ब्रह्मसनातनं । दुदोह यज्ञमिद्वर्थमयजुःसामलक्षणं ।

veda, those of the Adhvaryu priests with the Yajur-veda, those of the Udgátri priests with the Sáma-veda. The duties of the Bráhmaṇ and the sacrificer are contained in all the three. The Atharva Veda, on the contrary, is totally different. It is not used for the sacrifice, but only teaches how to appease, to bless, to curse" &c.* This argument may, at first sight, appear more ingenious than convincing; but, notwithstanding the broad and remarkable facts that the Hindus themselves have raised doubts regarding the authenticity of the Atharva, and that it did not contribute to those ceremonies and sacrifices which constitute the essence of Vedic Hinduism, the circumstances of its embracing a great number of hymns which occur likewise in the Rik Sañhitá, and of its being frequently named in the Bráhmaṇas of the other Vedas, leave little room for doubt that it was compiled, or put together, at about the same age when the other collections were completed. It is of course of a comparatively later date than the Rig Sañhitá, for it includes a portion of that Veda, and its position is doubtless lower;† but that it belongs to the same age which resulted in the compilation of the Yajush and the Sáma, is what will scarcely be questioned. Dr. Max Muller, after a careful consideration of the whole question has come to this conclusion. He says, "Trayi vidyá" the threefold knowledge, is constantly used in the Bráhmaṇas with reference to their sacred literature. This however, proves by no means that at the time when the Bráhmaṇas were composed the songs of the Atharvángírasa did not yet exist. It only shows that originally they formed no part of the sacred

● Apud Max Muller's Ancient Sanskrit Literature 415.

† "Its proper position, with reference to the other Vedas," says Professor Max Muller, "is well marked in a passage of the Taittiriya Áranyaka (V, II3) where the Yajush is called the head, the Rich the right side, the Síman the other side, the Adya (the Upanishad) the vital breath, and the Atharvángíras 'the tail.' Ancient Sanskrit Literature, 417.

literature of the Bráhmaṇas. In some of the Bráhmaṇas, the Artharváṅgiras' are mentioned. The passage translated before shows that at the time when the S'atapatha Bráhmaṇa was composed the songs of the Atharváṅgiras' were not only known, but had been collected, and had actually obtained the title of Veda. Their original title was the Atharváṅgiras' or the Brigváṅgiras, or the Atharvans; and these very titles show that songs which could be quoted in such a manner must have been of ancient date, and must have had a long life in the oral tradition of India."*

According to Puráṇic account the name of the Atharva Veda is due to a mythological personage, Atharvan, the eldest son of Brahmá, to whom, it is alleged, it was first imparted. From Atharvan it descended through a succession of pupils to Aṅgiras, from whose name the Veda is called Aṅgirasa, or Atharváṅgirasa. It is, likewise sometimes, called Bhárgváṅgirasa, and Brahma Veda. The last name is accounted for on the assumption that it belongs to the Brahmá, or the chief priest, in the same way as the other three belong to the Hotá, the Adhvaryu, and the Udgátá. Inasmuch, however, as it contains nothing which a Brahmá can make use of at a sacrifice, the ascription is probably due to a desire to raise the Veda to a rank which it did not originally possess. The Gopatha Bráhmaṇa recognises all these several names, but the details it gives (as quoted below) are totally different from those of the Puráṇas.

Allegorically the Atharva is represented as a lean, black-man, sharp and irascible, amorous and fond of little things, possessing power to assume any shape it likes. It is described to belong to the family or clan (gotra) of Yaitána, and to have Indra for its special divinity, and the anustubh for its peculiar metre. Its upaveda or subsidiary branch is said to be the science of warfare, *s'astravidyá*.

* Ancient Sanskrit Literature, 446.

After its classification and arrangement by Vyāsa, according to the Vishṇu Purāṇa, "the illustrious Muni Sumantu taught this Veda to his pupil Kabandha, who made it twofold, and communicated the two portions to Devaderśa and to Pathya. The disciples of Devaderśa were Maudga, Brahmbali, Śaulkāyanī, and Pippalāda. Pathya had three pupils, Jājali, Kumudādi, and Śaunaka ; and by all these were separate branches instituted. Śaunaka, having divided his Sañhitā into two, gave one to Babhru, and the other to Saindhavāyana ; and from them sprang two schools, the Saindhavas and Munjakeśas. The principal subjects of difference in the Sañhitás of the Atharva-Veda are the five kalpas or ceremonials: the Nakshatra Kalpa, or rules for worshiping the planets; the Vaitāna Kalpa, rules for oblations, according to the Vedas generally; the Sañhitā Kalpa, or rules for sacrifices, according to different schools; the Āṅgirasa Kalpa, incantations and prayers for the destruction of foes and the like; and the Śanti Kalpa, or prayers for averting evil."*

The account given in the Bhāgavata Purāṇa is similar to the above, but not without some peculiarities of its own. According to it, Vyāsa, after classifying the four Vedas, taught the Atharvan to Sumantu, "Sumantu, the learned in the Atharvan, imparted his Sañhitā to his pupil (whose name according to the commentator Śridhara Śvāmī was Kabandha). He (Kabandha) divided it in to two parts, and expounded them to Pathya and Vedadarśa. Śaulkāyani, Brahnavani, Modosha, and Pippalāyanī were the pupils of Vedadarśa (who learnt it from him). Now, Brāhmaṇ, hear of the pupils of Pathya. They were Kumuda, Śunaka, and Jājali, the knowers of the Atharva. The pupils of Vabhru were Āṅgiras (Śunaka) and Saindhavāyana, who learnt two Sañhitás, (from their tutor). Sāvarṇa and others (pupils of Saindhavāyana) followed. The Nakshatra Kalpa, the Śanti Kalpa, Kasyapa, Āṅgirasa &c. (other parts of the

* Wilsons Vishṇu Purāṇa, p. 285.

Vedas, (whose teacher's name says the commentator, are not given). These are the teachers of the Atharvana."*

The *Charanavyúha*, which is believed by some to be an older and more reliable authority, does not, however, support these subdivisions. According to it, there were, originally, only nine different recensions of the hymns of the Atharvans. But neither the sákhás of the Váyu, nor those of the *Charanavyúha*, with one exception, are now available, and even of the nine schools of the latter the names are in many cases doubtful. According to Dr. Max Muller's conjectural emendations, the names are: 1. Paippaládas, 2. Saunakas, 3. Dámodas, 4. Tottáyanas, 5. Jayálas, 6. Bráhmapalásas, 7. Kaunakhins, 8. Devadarsanins, 9. Cháraṇavídyas.

These, however, are not all borne out by the six MSS. which I have consulted. They give—

MS. with me.	MS. with a pundit.	No. 1477 Sanskrit College.	No. 1482 Do.	No. 1479 Text. Do.	No. 1479 Do. com- ment.
1 Pippalás.	Staittas.	Pippalás.	Pippalás.	Pippalas.	Paippalás.
2 Datás.	Damodas.	Dántás.	Dántás.	Damodas.	Dántás.
3 Pradápa- las.	Snátas.	Pradantas.	Pradantás.	Ttotas.	Pradantás.
4 Taitá.	Autás.	Autas.	Taitas.	Kunattas.	Auptás.
5 Brahma- dápalas.	Brahmapa- las.	Brahmapa- lasás.	Brahmadá- pasa.	Brahmadá- pasa.	Brahmadás.
6 Jábálás.	Jáyalás.	Jábál is.	Autás.	Jábálás.	Rásás.
7 Saunaki.	Saunakhi..	Saunakás.	Saunakás.	Saunakas.	Saunaki.
8 Devadarsi.	Devadarsi.	Devadarsás.	Vedars'.	Devadarsi.	Vedadarsi.
9 Cháraṇa- vidyás.	Charanavi- dyas.	Charanavi- dyás.	Charanavi- dyás.	Charanavi- dyás.	Charanavi- dyás.

* अथर्ववित् सुमनुस्य शिष्यमध्यापयन् स्वकाम् ।
संहितां सोपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शौल्कायनित्रैस्त्वनिर्मेदोपः पिपपलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानयोऽस्तु ॥ २ ॥
कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिशाय्यर्थवित् ।
वस्तः शिष्येषाहिरसः सैन्धवायन एव च ॥ ३ ॥
चधौयेतां संहितेद्वे सावर्णाद्यास्त्वयापरे ।

Professor Max Müller puts all the names in the plural; but in my manuscripts some of the names are in the singular, and the Commentator observes that where the names are in the plural, there many original teachers are implied; where they are in the singular only one original teacher is understood: *yatra vahuvachanum tatra vahavah: yatraiku vachanum so eka eva*. Looking to these discrepancies, it may be fairly concluded that the names had become already obsolete when the Charanavyūha was complied.

The exception abovealluded to; refers to the text which is now current under the name of the Atharva Veda Sañhitā, of which an excellent edition has been published by Professor Roth and Whitney. To which of the nine recensions it belongs I know not. Some pandits take it to be the text of the Śaunakas, but on no reliable authority that I am aware of. It comprises twenty chapters (Kāṇḍas) of which the last two are said to be supplementary. The following is Professor Whitney's summary of its nature and contents: "The Atharva is, like the Rik, a historical and not a liturgical collection. Its first eighteen books, of which alone it was originally composed, are arranged upon a like system throughout, the length of the hymns, and not either their subject or their alleged authorship, being the guiding principle; those of about the same number of verses are combined together into books, and the books made up of the shorter hymns, stand first in order. A sixth of the mass; however, is not metrical, but consists of longer or shorter prose pieces, nearly akin in point of language and style with passages of the Brāhmaṇas. Of the remainder, or metrical portion, about one sixth is also found among the hymns of the Rik, and mostly in the tenth book of the latter; the rest is peculiar to the Atharva. Respecting their authorship the tradi-

tion has no information of value to give: they are with few exceptions attributed to mythical personages. The greater portion of them are plainly shown, both by their language and internal character, to be of much later date than the general contents of the other historic Veda, and even than its tenth book with which they yet stand nearly connected in import and in origin. The condition of the text also in those passages found likewise in the Rik, points as distinctly to a more recent period as that of the other collection. This, however, would not necessarily imply that the main body of the Atharva hymns, were not already in existence when the compilation of the Rik took place. Their character would be ground enough for their rejection and exclusion from the canon, until other and less scrupulous hands were found to undertake their separate gathering into an independent collection. The nineteenth book is a kind of supplement to the preceding ones, and is made up of matter of a like nature which had either been left out when they were compiled, or had been since produced. The twentieth and last book is a liturgical selection of passages from the hymns of the Rik, and it is not easy to see how it should have become appended to the Atharva as a portion of its text."*

No record has any where been met with of the number of Bráhmaṇas which the Atharva Veda originally included. At present the Gopatha is the only one which is accessible.

If the Atharva is thus poor in its hymnological and liturgical portions, it is particularly rich in Upanishads. The Rig Veda is represented by only two Upanishads, the Aitareya and the Kauśitaki; the Sáma by two, the Chhándogya and the Talavakára; the White Yajush also by two, the Vrihadáraṇyaka and the Vájasaneyí; the Black Yajush, by four, the Taittiríya, the Maitráyaní, the Yájñika, and the Setás-vatara; whereas the Atharva has no less than fifty-two affiliat-

* Journal, American Oriental Society, IV, 256.

ed to it, besides a number of others of more or less doubtful authenticity. The three codices of the so-called A'śtarvaṇa Upanishads which I have seen are all imperfect. Each of them has a separate order of arrangement. One of them includes the Talavakāra of the Sāma Veda; another the Taittirīya, of the Black Yajush; and the third, which is the most modern, the Gopāla-tápaní, the Gopīchandana and other works which are excluded from the other two. The fifty two, besides, are made up by counting the different chapters of the Svetāśvatara and other treatises as distinct works. After a careful comparison of the three I have compiled the following conjectural list ; viz :

1. Garbha.	22. A'tman.
2. Prasna.	23 to 27. Mahā.
3. Brahma.	28 to 33. Kaṭhavallī.
4. Kshurika.	34. Nárāyaṇa.
5. Chulika.	35. Vrihannárāyaṇa(?)
6. A'ruṇeya.	36. Mahānárāyaṇa.
7. Práṇágnihotra.	37. Sarva.
8. Muṇḍaka.	38. Hañsa.
9. Māṇḍukya.	39. Paramahañsa.
10. Vaitathya.	40. Kálagnirudra.
11. Alátaśanti.	41-42. Ráma-tápaní.
12. Nílarudra.	43. Kaivalya.
13. Nádavindu.	44. Jā'ála.
14. Brahmavindu.	45. A'srama.
15. Amritavindu.	46. Piṇḍa.
16. Dhyánavindu.	47. Siras.
17. Tejovindu.	48. Śikhá.
18. Yogaśikhá.	49-50. Nrisin̄ha-tápaní.
19. Yogatattva.	51. Svetāśvatara.
20. Sannyāsa.	52. Garuḍa.
21. Kan̄thaśruti.	

The commentary of Nárāyaṇa omits Nos. 10, 11, 20, 28 to

33, 35, 36, 45, and 51, and supplies their places by Brahma-vidyá, Sámánya, Shaṭchakra, Gopála-tápaní, Vásudeva, Gopi-chandana, Átmabodha, Gaṇapati, Krishṇa, Atharvaveda, and a second Mahá, following in this respect the modern MS of the text.

It should be noticed, however, that, strictly speaking, the Upanishads cannot be called integral parts of the Vedas, for they have generally been placed in opposition to those works. Thus Jaimini, in the Púrva Mimáñsa, defines the Vedas to be "works intended to promote ceremonial observances; those which do not promote them are not Vedas."* Prabhákara, in the same way, says, "there is no part of the Vedas which is purely descriptive, and which does not induce, restrain, enjoin, or prohibit actions."† In the Muṇḍaka Upanishad the Vedas are condemned as teaching "secondary knowledge" (Apará vidyá), which is to be rejected in favor of the teaching of the Upanishads.‡ Náraḍa, in the Chhándogya Upanihsad, appears before Sanatkumára, and says that he has studied the Rig, the Yajush, the Sáma and the Atharva Vedas, and other subjects, but that they have not sufficed to give him true knowledge, and he accordingly seeks instruction in the Upanishads.|| Kapila holds the Vedic or revealed means of attaining salvation to be as ineffectual as the temporal one ¶; and Isvarákrishṇa, working in this light, condemns the Vedas as worthless, because the rewards attainable by them are transient.§ The Gopatha Bráhmaṇa, likewise, makes the Upanishads stand apart from the Vedas (I,21). Seeing, further, that the so-called Átharva-

* आन्नायस्य क्रियार्थलादानर्थक्यमतदर्थानाम् १२।१।

† प्रष्टनिष्टिविधित च्छेष्टव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागे नास्ति ।

‡ अपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इत्यादि ।

|| Chhándogya U. p. 116.

¶ अविशेषयोभयोः ।

§ दृष्टवदातुत्रयिकः सत्य विसुद्धिक्रयातिसययुक्तः ।

ṇa Upanishads do not occur as parts of any extant Bráhmaṇa or A'ranyaka of the Atharva-veda, they may very reasonably be taken to be altogether independant of that Veda. It should, nevertheless, be borne in mind that some of the works of this class have existed from a very early period, and Manu, Vyāsa and other high authorities have recognised their right to be thought as parts of the Śruti, and the whole of the Vedānta depends for its authority on their authenticity as scriptures. Most of these tracts are theological in their character, with a special leaning, in some cases, to particular deities of the Hindu pantheon. But altogether they are of so miscellaneous a character,—so inconsistent with each other,—so dissimilar in language, style, and subject, that they cannot be taken to be the productions of one age, much less of one author. For brief accounts of the contents of these, I must refer the reader to my "Notices of Sanskrit MSS." Vol. I, and to the learned dissertation of Professor Weber in the first two volumes of the *Indische studien*. Unreliable translations of these are to be met with in Duperon's *Oupanikhat*.

The Gopatha Bráhmaṇa is divided into two parts; the first (*Purvárdha*) comprising five chapters; and the second (*Uttarárdha*) six chapters. The chapters are of unequal length, and comprise from 39 to 15 paragraphs or Kaṇḍikás each, the longest being the first two (39 and 34); and the shortest the last two (15 and 16); the others ranging from 19 to 26 Kaṇḍikás.

The language of the Gopatha is similar to that of the other Bráhmaṇas, having all their archaisms, grammatical irregularities, and elliptical and involved style; but it is at the same time somewhat simpler. It has no pretension to rhetorical ornament, and rarely rises to any thing like elegance of diction. Metaphors and allegories occur in the work frequently, but they constitute its subject, and not the ornament of its lan-

guage. With the exception of a few quotations from the hymns of the Rig Veda, and several anustubh slokas, the work is throughout in prose, resembling in this respect the Aitareya more closely than the Bráhmaṇas of the Yajush and the Sáma. This resemblance is also observable in its subject. Nothing is treated of in it in full or in all its detail. The reader is presumed to be familiar with the rituals of the Vedas, and has only particular topics brought to his notice which serve to elucidate some obscure point, or is worthy of being known as important; and even these are discussed in such a disjointed, fragmentary, abrupt way, that they entirely fail to be, to us at least, in any way interesting. Myths, legends and parables constitute the staple of the work; but they are short, inconsequential and pointless. They are intended to explain the origin, nature and fruits of particular ceremonies; but, being most inartistically set forth, fail to attract attention. The case may have been different before, but certain it is that they have ceased to interest the people of this country since the last two thousand years.

The work opens with the creation of the world, to which the bulk of the first chapter is devoted. As the subject has been treated in it with greater detail than in any other Veda, and is of some interest, I shall attempt to give a paraphrase of it here with the omission only of such eulogistic and explanatory passages as break the thread of the narrative.

“Om ! Verily, Brahma alone by itself only existed at first. It willed. ‘I alone exist as the highly adorable.* Ho ! I must create from myself a second Deva like unto me.’ It worked, upon, it well warmed, it fully heated its self. On the forehead of this working, well-warmed and fully heated (being) perspiration broke forth. Well pleased thereby, it said, “I, the highly adorable, know well all that should be known.”

* महदेवस्तु The rendering above given is doubtful.

"He* worked again, he warmed himself well again, he fully heated his self; thereupon seperate streams of perspiration flowed from all the pores of the body of that working, well-warmed and fully heated being. They pleased him. He said, 'by these I shall support all and every thing whatever; by these I shall create all and every thing whatever; by these I shall attain all and every thing whatever.'

"Having thus created water† he looked down, and in the water beheld his own shadow. The seed of the beholder, of its own accord, oozed out, and dropped into the water. He thereupon worked and well warmed and fully heated the water. The belaboured well-warmed and fully heated water, along with the seed, devided into two. Thereof that which was gross, common, very saline, unpotable, unpalatable, and unsteady, along with the seed in it, became the ocean; the other which was potable, palatable and quiet, was worked upon and well warmed and fully heated, and thereby whatever seed was in it dried up, and because it dried up (*abhrijyata*), therefore it became Bhrigu.

"Having created Bhrigu he disappeared. Bhrigu, having thus been created, looked towards the east. Speech resounded, "Váyu, Váyu" (wind). He turned; he looked towards the south. Speech resounded, "Mátarisvan, Mátarisvan," (wind). He turned; he looked towards the west. Speech resounded, "Pavamána, Pavamána," (wind). He turned; he looked towards the north. Speech resounded, "Váta, Váta," (wind). He replied: "I know it not." "No," (said the other) "Look below into the water;" and because he said "look below into the water" (*Athargān*) therefore Atharvan proceeded from it; and hence

● In the first para. Brahma (neuter) is followed by the neuter pronoun *ta* (it,) but in the second the masculine *sa* (he) is substituted without any change in the antecedent.

† The word is in the plural number in the text.

Atharvaṇi is called by that name. Verily, of that venerable sage (rishi) Atharvaṇi, the whole body with its members down to the smallest hair and the vital airs, was like that of Brahma. To him, Atharvaṇi, said Brahma ; " Having created the beings of Prajāpati protect them." And because he said, *Prajāpateh prajā srishtvā pálayasva*, therefore Prajāpati came into being, and became the lord of creation. Atharvaṇi verily is that Prajāpati.

" He (Brahma) worked upon, and well warmed, and fully heated that sage Atharvaṇi. Out of that wrought, well-warmed and fully heated Atharvaṇi he formed ten Atharvaṇa sages ; one of one richā, one of two richás, one of three, one of four, one of five, one of six, one of seven, one of eight, one of nine, and one of ten richás. Those Atharvaṇa rishis, he worked upon, and well warmed and fully heated, and therefrom ten A'ṭharvaṇa rishis proceeded, the eleventh, twelveth, thirteenth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, seventeenth, eighteenth, nineteenth, and twentieth.

" He worked upon, well warmed, and fully heated those A'ṭharvaṇa as well as the Atharvaṇa rishis, and whatever *mantras* he beheld in those wrought, well-warmed and fully heated rishis, the same became the A'ṭharvaṇa Veda. He worked upon, and well warmed, and fully heated the A'ṭharvaṇa Veda, and from it issued forth the mind-like syllable Om.

" He again worked upon, well warmed and fully heated his self. From his self he created the three regions earth, ether and heaven. He verily produced the earth from his feet, the ether from his belly, and the heaven from his head. He worked upon, well warmed and fully heated the three regions, and therefrom created the three gods Agni, (fire,) Váyu, (air,) and A'ditya (sun). He verily made Agni out of the earth, Váyu out of the ether, and A'ditya out of heaven. He worked upon, well warmed and fully heated the three gods, and therefrom produced the three Vedas, Rig, Yajush and Sáma ; the

Rig Veda from Agni, the Yajur Veda from Váyu, and the Sáma Veda from A'ditya. He worked upon, and well warmed and fully heated the three Vedas, and therefrom produced the three great Vyáhritis *bhuh*, *bhuvaḥ* and *svah*; the first from the Rig Veda, the second from the Yajur Veda, and the third from the Sáma Veda.

"The water which encircling the seed (formed) the ocean, flowed towards the east and the south, the west and the north, and because it flowed (*samavadravanta*), therefore is it called *samudra*, ocean. It was frightened, and said, "Lord, we install thee as our king." And because encircling (*vritvá*) it remained, therefore was Varana produced from it, and since Varana was formed of it, therefore is it indirectly called Varuṇa, for verily the gods are fond of indirect, and inimical to direct, allusions.

He, Varuṇa, separated (*amuchyata*) from the ocean; he became Muchya, and because Muchya was born of him therefore is he called indirectly Mrityu, for verily the gods are fond of indirect, and inimical to direct, allusions. He (Brahma) worked upon, well warmed and fully heated that Varuṇa alias Mrityu, and from all the members of the body of that wrought, well-warmed and fully heated Mrityu fluids (*rasa*) exuded; these formed the fluids of his body (*āṅgarasa*), and those fluids of his body are indirectly called Aṅgiras, for verily the gods are fond of indirect, and averse to direct, allusions.

"He (Brahma) worked upon, well warmed and fully heated that Aṅgiras, the sage, and therefrom proceeded the Viñśina Aṅgirasa rishis. He worked upon well warmed and fully heated the Viñśina Aṅgirasa sages, and therewith formed the ten Aṅgirasa Arsheyas (sons of sages) having sixteen, eighteen, twelve, one, three, four, five, six, two, and seven richás. He worked upon, well warmed and fully heated the Aṅgirasa sages and the Aṅgirasa Arsheyas, and whatever mantras he perceived in them therewith he formed the Aṅgirasa Veda. He worked upon and well warmed and fully heated that Aṅgirasa Veda, and therefrom proceeded the two syllables *Janat*.

“It, the A'ṅgirasaVeda, remained above, leaving these regions, therefore the reader of the A'ṅgirasa remains above.

“He (Brahma), looked towards the sides, the east, the south, the west, the north, above and below, and worked upon and well warmed and fully heated them ; and therefrom prepared the five Vedas, Sarpa Veda, Piśácha Veda, Aśura Veda, Itihása Vedá, and Puráṇa Veda. From the east side he formed the Sarpa Veda, or the science of serpents ; from the south the Piśácha Veda, on the science of hobgoblins ; from the west the Aśura Veda, or the science of giants ; from the north the Itihása Veda, or the science of history ; and from above and below the Puráṇa Veda, or the science of ancient legends. He worked upon, and well warmed and fully heated the five Vedas, and therefrom formed the five great Vyáhritis, *Vridhat*, *Karat*, *Guhan*, *Mahat* and *Tat* ; Vridhat from the Sarpa Veda, Karat from the Piśácha Veda, Guhan from the Aśura Veda, Mahat from the Itihása Veda, and Tat from the Puráṇa Veda.

“He looked forwards and backwards, and worked upon and well warmed and fully heated them, and formed therefrom the preeminent syllable Sam.

“He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, and from his mind produced the moon, from his nails the stars, from the hairs of his body herbs and trees, and from his minor vital airs the other numerous objects.*

“He again worked upon, and well warmed and fully heated himself ; he beheld the threefold seven-stringed and twenty-one-membered sacrifice (Yajna). Thereof this Rig Veda verse may be quoted : “Agni formed the threefold and seven-stringed sa-

* The word used is “deván” gods, but seeing that in the Rig Veda even pestles and mortars and leather strainers are named devas, the word, it may be presumed, is here used in the sense merely of created objects, and not of devine beings especially. The use of the word *anydn* “others” as opposed to herbs and trees can suggest no other meaning.

crifice." On that subject this supplementary *śloka* may also be quoted: 'The seven sacrifices of cooked rice, are seven-stringed.'

"He collected it; he performed a sacrifice with it. In that sacrifice Agni officiated as Hotá, Váyu as Adhvaryu, Surya as Udgátá, Chandramas as Brahmá, Paryanya as Sadasya, herbs and trees as oblation spoons; the Adhvaryu Viśvedevas as Hotrakas, and the Atharváṅgirasas as Goptáras.

"These learned officiating priests, having completed the sacrifice, thus addressed it, 'may this resulting oblationary butter make not the immortal creation heedless.' Verily these guardians are called the leaders of sacrifice *sālah-prasarpakán*. To these, says Prajápati, plentiful fees should be awarded; for inefficient priests who have not observed Brahmacharya and are wanting in earnestness, are verily enemies of the sacrifice; the enemies of the sacrifice injure the institutor thereof; the enemies of the institutor injure the Ritvijas; the enemies of the Ritvijas injure the fees; the enemies of fees injure the institutor with his children and cattle; the enemies of his children and cattle injure the institutor in this world and in heaven; the enemies of heaven and earth injure half the resources of the institutor's life: they only accomplish half a sacrifice."

Having thus described the origin of creation the work proceeds, after two short paragraphs on certain expiations for flaws in the performance of sacrifices, to describe the creation of the universe from the syllable Om. It says, "Brahma verily created Brahmá on a lotus leaf. Of a truth he Brahmá, thus created, was engaged in the reflection, 'by what single syllable can I perceive all desirable objects, all regions, all Devas, all Vedas, all sacrifices, all words, all fruition, all creation, whether fixed or moving.' He performed a Brahmacharya; he beheld the syllable Om, of two letters, four instants, all pervading, preeminent, unchangeable, the Brahma, the Bráhmi, the Vyáhrití, the godly Brahma. From it was produced all desirable objects, all

regions, all Devas, all Vedas, all sacrifices, all words, all fruition, the whole creation fixed and moving.

“From its first letter was produced heaven; and from its second letter vigor and the luminaries.

“From its first vocalic instant were produced the earth, fire, herbs, trees, the Rig Veda, the mystic syllable (*Vyáhrití*) *bhu*, the Gáyatrí metre, the threefold stoma, the eastern side, the spring season, the instrument of speech—tongue, and the power of taste.

“From its second vocalic instant were produced ether, air, the Yajur Veda, the mystic syllable *bhuva*, the traistubha metre, the fifteen-fold stoma, the western side, the summer season, the organs of breath—the nostrils, and the power of smelling.

“From its third vocalic instant were produced the heaven, the sun, the Sáma Veda, the mystic syllable *svah*, the jagati metre, the seventeen-fold stoma, the northern side, the rainy season, the seats of light,—eyes, and the power of vision.

“From its consonantal instant *b* were produced the waters, the moon, the Atharva Veda, the stars, the circumflex Om its life, *janat*, the Ángirasas, the anustubh metre, the twenty-one-fold stoma, the southern side, the autumn season, the seat of knowledge—mind, and the power of knowing.

“From its consonantal instant *m* were produced the Itihása Puráña, speech, metrical language, *nárasañsi*, the Upanishads, the commanding syllables *Vridhat*, *Karat*, *Guhan*, *Mahat*, *Tat*, and *Sam*, the great *Vyáhrití* Om, harmony of many corded instruments, voice, dancing, singing, music, the Chaitraratha Devas, lightning, light, the *vrihatí* metre, the thirty-three-fold stoma, the upper and lower sides, the cold and dewy seasons, the organs of hearing—ears, and the power of audition.”*

*Though the syllable is said to comprehend four instants, yet three vocalic and two consonantal instants are here recounted; probably the last two are counted as one.

A legend now follows in which the Devas are said to have overcome the Asuras by starting to the attack led by Om, to which they promised every preeminence. The subsequent *kaṇḍikās* of the first chapter are devoted to the praise of Om, its origin, derivation and uses, its different positions in the different Vedas, and its place in the *Gáyatrí*, the meaning of which is explained at length.

The account given of the *Gáyatrí* is the fullest I have met with in the Vedas, and will perhaps be interesting to many as containing the oldest ideas of the Bráhmaṇas on the subject. The account is given in the form of a narrative, and is as follows :—

“ *Gláva* of the race of *Mitra* (*Maitreya*) repaired to *Maudgalya*, who was well versed in the (science of) eleven syllables, and, seeing him engaged in the duties of *Brahmacharya*, said : ‘ How is this ? Whatever exists in this *Brahmacharya*, and whatever *Maudgalya* is performing are all perishable.’

“ A disciple of *Maudgalya*, hearing this, repaired to his tutor, and said, ‘ the man who has this day become our guest speaks ill of your learning.’

“ ‘ What does he know, fair youth ? ’ enquired the teacher.

“ ‘ He reads the three *Vedas*, sir,’ replied the pupil.

“ ‘ Invite near me, fair youth, the most forward pupil of the man who has come to question my learning.

“ The pupil of *Maudgalya* called a pupil of *Gláva*, and said to his tutor, ‘ Here he is, sir.’

“ (Of him enquired *Maudgalya*) ‘ What, fair youth, does your tutor profess ? ’

‘ He reads the three *Vedas*, sir’, replied the youth.

“ (Gláva said), ‘ How do you, fair youth, speak thus of your tutor to us who have got all the three *Vedas* in our mouth ? How do good people so speak of good people ? He does not wish to reply to the question I have asked him, nor does he know it.’

“ *Maudgalya*, thereupon, said to his own pupil, ‘ Repair, fair

youth, to Gláva of the race of Mitra, and address him, saying, 'instruct me, sir, and explain to me the Sávitri, (*i. e.* the Gáyatri,) of twenty-four syllables and twelve couples, of which Bhrigvángirasas are the eyes, and in which all this creation subsists.' Should that Brahmachári tutor, fair youth, happen not to know it, and to ask a Bramachári pupil (like you) to explain the Sávitri, to him, then tell him, 'as you said to Maudgalya, so are you ill-instructed, since questioned by me you have given no answer. You shall have to submit to privations for a year.'

"The pupil repaired to where the other (Gláva) was, and asked the question (which his tutor had suggested to him).

"He (Gláva) gave him no reply. Thereupon the pupil said, 'as you said to Maudgulya, so are you ill-instructed, since questioned by me you have given no answer. You shall have to submit to privations for a year,'

"He, Maitreya, to his own pupils, said; 'forsaking me, repair as you list, to your homes. I said of Maudgalya that he was ill-instructed, and yet have failed to answer the question put to me by him; I shall therefore go and pacify him.'

"On the following morning Maitreya, taking a handful of sacrificial wood (in token of submission) went to Maudgalya and said, 'Sir, I am Maitreya.'

"Wherefore are you come?" (enquired Maudgalya.)

'I have (said Maitreya) called you ill-instructed, and yet have failed to answer the question put by you, I have therefore come to pacify you.'

"He (Maudgalya) said; 'it is said that you have committed every sin by coming here in a conveyance. I give you this auspicious car of mine (instruction); go away in it.'

"The other said, 'what you say is neither ungenerous nor unkind, and for it have I come to you.' Then approaching him (nearer) enquired, 'Sir, to whom do wise men allude by (the phrase) "the adorable glory of the god Savitá"? and advise me as to what they mean by *dhiya* (intellect); and, should you know

it, tell me the courses through which the sun moves on (*prachodayát*).” *

“ To him said the other thus ; ‘ wise men say the Vedas and the chhandas (metres) are the preeminent parts (*varenyā*) of the sun ; and the glory (*bhūrga*) of that god is aliment, (*anna*). I tell you also that *dhiya* means duties, (*karmāṇi*) and the courses, those by which the sun moves on.’ ”

“ Having understood this, Gláva requested him, saying, ‘ teach me, sir, who is Savitá (sun) and what is the Sávitri?’ ”

“ (Maudgalya replied),” the mind (*manas*) is the sun, Savitá, and speech the Sávitri. Wherever there is mind, verily there also is speech, and wherever there is speech, there also is mind ; thus there are two sources and one couple. The fire, Agni, is Savitá, and the earth, the Sávitri ; wherever there is earth there always is Agni, and wherever there is Agni there always is earth ; thus there are two sources and one couple. Váyu of a truth is Savitá, and ether, the Sávitri ; wherever there is Váyu there is ether (*antariksha*), and wherever there is ether there is Váyu ; thus there are two sources and one couple. The sun, A'ditya, is Savitá, and sky (*dyu*), the Sávitri ; wherever there is A'ditya there always is sky, and where there is sky, there also is A'ditya ; thus there are two sources and one couple. Chandramas, the moon, verily is Savitá, and the stars, the Sávitri ; wherever there is moon there also are stars, and wherever there are stars there is the the moon ; thus there are two sources and one couple. The day (*ahan*) is Savitá, and the night (*rátri*), the Sávitri ; wherever there is day there is night, and wherever there is night there also is day ; thus there are two sources and one couple. Heat (*ushṇa*) is Savitá, and cold (*síta*), the Sávitri ; wherever there is heat, there also is cold, and where there is cold, there also is heat ; thus there are two sources and one couple. The cloud

● These questions include all the leading words of the sacred Gáyatrí.

(*abbhra*) is Savitá, and rain (*vársha*) the Sávitri ; wherever there is cloud there is rain, and where there is rain, there is cloud ; thus there are two sources and one couple. The lightning (*vidyut*) is Savitá, and the thunder (*stanayitnu*), the Sávitri ; wherever there is lightning there is thunder, and where there is thunder there also is lightning ; thus there are two sources and one couple. Life (*prána*) is Savitá, and food (*anna*), the Sávitri ; wherever there is life there is food, and where there is food there also is life ; thus there are two sources and one couple. The Vedas are Savitá, and the metres (*chandas*), the Sávitri ; wherever there are Vedas, there are metres, and where there are metres, there also are the Vedas ; thus there are two sources and one couple. Sacrifice (*Yajña*) is Savitá, and fee (*dakshiná*), the Sávitri ; wherever there is sacrifice there is fee, and where there is fee there also is sacrifice ; thus there are two sources and one couple. These verily are the twelve couples.'

"Verily Brahma beheld this recepacle, the adorable prosperity, (the Sávitri alias Gáyatri). Meditate on it. If it be religiously held, (*vrate*), it abides* in truth. He, Savitá, having created Bráhmaṇas from the Sávitri, held it within him, hence the first foot of the Sávitri is *savitur varenyam* the preeminent portion of Savitá, (a play upon the word *vrata*, religiously held and thence *várenyam* the preeminent.) By the earth is upheld the Rig hymns ; by the Rig hymns, Agni ; by Agni, prosperity (*śrí*, here intended for Sávitri) ; by prosperity, woman ; by woman, a couple ; by a couple, man ; by man, work ; by work, religious austerity ; by religious austerity, truth ; by truth, Brahma, by Brahma, Bráhmaṇa ; by Bráhmaṇa, devotion ; by devotion are Bráhmaṇas bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed who knows this the first foot of the Sávitri, or knowing explains it.

* प्रत्यानिष्टान् The verb is in the past tense.

“‘ We contemplate the glory of the god,’ (*bhargo devasya dhimahi*) is the second foot of the Sávitri. By ether is the Yajush upheld; by the Yajush, Váyu; by the Váyu, cloud; by the cloud, rain; by the rain, herbs and trees; by herbs and trees, animals; by animals, work; by work, austerity; by austerity, truth; by truth, Brahma; by Brahma, Bráhmaṇa; by Bráhmaṇa, devotion; by devotion is Bráhmaṇa bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows this the second foot of the Sávitri, or knowing explains it.

“‘ He who irradiates our understanding,’ (*dhiyo yo nah prachodayát*), is the third foot of the Sávitri. By the sky is the Sáma upheld; by the Sáma, A'ditya; by A'ditya, light; by the light, rain; by the rain, herbs and trees; by the herbs and trees, animals; by the animals, work; by work, austerity; by austerity, truth; by truth, Brahma; by Brahma, Bráhmaṇa; by the Bráhmaṇa devotion; by devotion is the Bráhmaṇa bepraised, made voidless, and unbroken. His lineage remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows this the third foot of the Sávitri, or knowing explains it.

“By the Bráhmaṇa who thus knows this, is, of a truth, Brahma acquired, digested and well understood. By Brahma is the ether acquired, digested and well understood. By the ether is Váyu acquired, digested and well understood. By Váyu is the light acquired, digested and well understood. By light is water acquired, digested and well understood. By water is earth acquired, digested and well understood. By earth is food acquired, digested and well understood. By food is life acquired, digested and well understood. By life is mind acquired, digested and well understood. By mind is speech acquired, digested and well understood. By speech are the Vedas acquired, digested and well understood. By the Vedas is sacrifice acquired, digested and well understood. Verily these twelve great

elements are situated in this order, and thereof is sacrifice the highest.

" Those who know the above think that they know it (rightly); but in reality they know it not. Sacrifice is established on the Vedas; the Vedas are established on speech; speech is established on the mind; the mind is established on life; life is established on food; food is established on the earth; the earth is established on water; water is established on light; light is established on wind; the wind is established on ether; the ether is established on Brahma; Brahma is established on Bráhmaṇas acquainted with Brahma. Verily he is conscient of Brahma who knows this. He achieves meritorious acts, and sweet odours,—he destroys all sins, and enjoys endless grace,—who knows this; as also he, who knowing this, adores the Upanishad which has the Sávitri, the mother of the Vedas, for its subject."

This interpretation differs from what is generally received by later authors, inasmuch as it separates the epithet *varenya* from *bharga*, and makes the two distinct. This, however, is more apparent than real, for it is merely allegorical, and does not alter the sense. Otherwise it is on all fours with the belief of the Hindus that the object adored is Brahma or the universal soul, and therefore also of the sun, and not the sun itself as represented by its rays. As the interpretation is the oldest we possess, and was given within a short time after the Gáyatrí had been composed, this fact is worthy of note, particularly as it is at variance with the version given by some European orientalists, notably by the late Professor Wilson, which makes the sun itself to be the object of worship. It is of course impossible to say what the author of the Gáyatrí himself had in view, but his Indian commentators, both ancient and modern, are at one in believing that he rose from nature up to nature's God, and adored that sublime luminary which is visible only to the eye of reason, and not the planet we daily see in its course.

The Chapter closes with a *kaṇḍikā* on the importance of *Ā'chamana*, or washing of the face before commencing a ceremony.

The second chapter devotes its first nine *kaṇḍikās* to the duties appropriate to *Brahmachāris*, or religious students, inculcating dispassion, mendicity, chastity, devotion to the tutor, and other virtues, and fixing the time to be devoted to such a course of life from twelve to twenty-four years. The rules are very much the same as those given in the *Grihya Sūtras*, and call for no remark. A legend follows in which a sage of the name of Kábandhi, son of Kabandha, an *A'tharvaṇa* Rishi, is described as an intelligent disputant, a knower of the *Mimāñsā* (*mimāñsaka*), and self-sufficient to a degree. He discourses with the priests of the great king *Yauvanásya Māndhátá*, and questions them about the duties of priests and the particular knowledge necessary for them. The replies are brief and inconsequential. Several other legends follow, which describe the various requirements of sacrifices. Of these brief accounts will be found in the table of contents. They are, as usual with *Bráhmaṇic* legends, inane, and designed mostly to establish the preeminence of the *Atharva* over the other *Vedas*.

The third chapter opens with an injunction that the four priests at a sacrifice should know the four *Vedas*, and that a sacrifice with three priests versed in the *Rig*, *Yajush*, and *Sáma*, is, like an animal with a less number of feet than four, or a man with one foot, or a car with one wheel, incapable of moving on satisfactorily. Certain expiations are then recommended for the offence of speaking on the part of the priests when engaged at a sacrifice. A curious legend then follows in which questions are propounded as to why the hair grows first on the head and then on the other parts of the body? why men have mustache and women have it not? why the teeth first cut out of the lower jaw? why they shed and grow

again? and why and how other organs of the body perform their functions? and they are explained by references to various parts of the Darśapaurṇamāsa sacrifice; as also regarding certain accidents to the sacrificial fire and their expiations. Passing over two other short legends of little importance, we come to a set of rules regarding the distribution of the sacrificed cow among the different persons engaged in the sacrifice. According to them the Prastátá is to receive the two jaws along with the tongue; the Pratihartá, the neck and the hump; the Udgátá, the eagle-like wings or briskets; the Adhvaryu, the right side chine with the shoulder; the Upagátá, the left chine; the Pratiprasthátá, the left side shoulder; the Brahmá and the wife of the Rathyá,* the right rump; the Brahmaṇachchhañsi, the right hip lower down the round; the Potá, the thigh (leg†); the Hotá, the left rump; the Maitrávaraṇa, the left round; the Achchháváka, the left leg; the Nesh्टá, the right arm, (clod); the Sadasya, the left clod; the master of the house, the sirloin and some part of the abdomen (flank? *sada* and *anuka*); his wife, the loin, or the pelvic region, which she is to bestow on a Bráhman; the Agnidhra, the stomach (*vanishṭu*), the heart, the kidneys, and the right fore-leg (*váhu*); the A'treya, the left leg; the householder who ordains the sacrifice,‡ the two right feet; the wife of the householder who ordains the sacrifice, the two left feet; and both of them in common the upper lip; the Grávastut, three bones of the neck, (vertebræ,) and the manirjáh (whatever

* इच्छा ओणिरथास्त्रीबृक्षणः। The passage is evidently corrupt, and I am doubtful of its import. The meaning above given is a mere guess.

† I cannot make out the distinction between the *avarasaktha* "hip lower down" and the *uru* "thigh." I suspect the last to mean the leg.

‡ यहपतेष्टनप्रदस्यः। I do not know the difference between this person and the householder who gets the sirloin.

that be); the man who leads the cow, three other vertebræ and a half of the perinæum; the Chamasárdhvaryu, the bladder; the Subrahmaṇya, the head; the man who invites people to a Soma sacrifice, the hide. These altogether make a total of thirty-six parts. Dire imprecations are hurled against those who venture to depart from this order of division. The chapter is brought to a close with some subsidiary rules regarding *dikshá* or initiation *i. e.* the formal engagement of priests at a sacrifice.

The fourth chapter continues the subject of initiation, giving directions as to the order in which the different priests are to be initiated, and the several assistants who are to officiate under the chief priests. Some of the principal ceremonies and the gods who preside over them are then named, and the rewards due for the performance of those ceremonies are given in detail. The latter half of the chapter is devoted to a description of the mystic connection of the year with ceremonies.

The first six *kandikás* of the fifth chapter continue the subject of relation of ceremonies to the year, and sum it up with an allegory in which the year is represented as a human being, and its different members are formed by the different ceremonies noticed in the preceding *kandikás*. The seventh gives the order which the ceremonies should successively follow; the first is *Agnyádhána*, then *Purváhuti*, then *Agni-hotra*, then *Darśa* and *Paurṇamása*, then *Agrayana*, then *Cháтурmásya*, then *Pashubandha*, then *Agnishtoma*, then *Rájásúya*, then *Vájapeya*, then *Aśvamedha*, then *Purushamedha*, then *Sarvamedha*, then *Dakshinávanta*, then *Dakshiná*, then *Adakshiná*, the last three forming parts of the *Sahasradakshiná*.● A legend follows in which *Prajápati* is represented to have performed all the other ceremonies, and, attaining thereby only perishable rewards, subsequently to have secured eternal

● This passage in the original text is evidently incorrect, and my version is conjectural.

fruition by the ceremony of *Sahasradakshinā* (one involving a fee of a thousand heads of cattle). Passing over some unimportant paragraphs we come to the twenty-third, which gives some details about the classification and particular times of sacrifices. All ceremonies are divided into three classes ; 1st including all those in which the cooking of rice or frumenty is the most important element, hence called *Pákayajna** ;—2nd those in which the offering of clarified butter is the most important—*Haviryajna* ; and 3rd those in which the *Soma* beverage holds the most prominent place,—*Somya* or *Somayajna*. Each of them includes 7 different kinds of sacrifices. Thus—

Class, I. *Pákayajna*, comprising, 1, *Sáyam* *homa* ; 2, *Prátar* *homa* ; 3, nine kinds of *Sthálipáka* ; 4, *Bali* ; 5, *Pitriyajna* ; 6, *Ishṭakáh* ; 7, *Paṣu*.

Class, II. *Haviryajna*, comprising, 1, *Agnyádheya*, 2, *Agnihotra* ; 3, *Paurṇamási* ; 4, *A'mávásyá* or *Darṣa* ; 5, the nine *Ishṭis* ; 6, the four *Cháтурmásyas* ; 7, *Pasubandha*.

Class. III. *Somayajna*, comprising, 1, *Agnishtóma* ; 2, *Atyagnishtóma* ; 3, *Ukthya* ; 4, *Shodasimán* ; 5, *Vájapeya* ; 6, *Atirátra* ; 7, *A'ptoryáma*.

The last two *kaṇḍikás* of the chapter are devoted to the creation and requirements of ceremonies, and the uses of the different *Vedas* in the performance thereof.

Although the cooking of rice is a *sine qua non* in these ceremonies, yet some authors are of opinion that *páka* here does not mean cooking. "It signifies, according to Indian authorities," says Max Müller ; "either *small* or *good*. That *páka* is used in the first sense appears from such expressions as *yo mat pákatarah*, "he who is smaller than we." But the more likely meaning is *good* or *excellent* or *perfect* ; because, as the commentators remark, these ceremonies impart to every man that peculiar fitness without which he would be excluded from the sacrifices, and from all the benefits of his religion."

The contents of the Second Book are even more desultory, inconsequential and fragmentary than those of the first. No subject is taken up *ab initio*, or described otherwise than casually, and with reference to some particular point of doubt only. The author of the work starts with the assumption that the reader is familiar with the subject, and needs elucidation only with reference to some abstruse point or other. The Book opens with a direction to throw out a wisp of hay from the seat of the Brahmá, and on the necessity of the Brahmá's remaining silent when filling the sacrificial vessel called *pranítá*, and of the alter being surrounded by a strip of cloth named *paridhi*. Then follows a legend intended for the praise of Brahmá as the most important member of the clerical staff. It is said that Prajápati once performed a sacrifice without awarding to Rudra his share of offerings. Rudra wished that since he had been cut out of the ceremony it should not yield the desired return, and accordingly, seizing and piercing it, cut off a portion from it. The resulting fragment is the *Prásitra* food. It was given to Bhaga; but no sooner that divinity beheld it than his eyes dropped out, for which he is called "the Blind Bhaga." He took it not. It was next offered to Savitá, who took it, but his hands thereupon were immediately cut off, and he had to put on golden hands, whence he is praised as the "golden-handed." The oblation was next offered to Pushan, who tasted it, but that broke his teeth, therefore he is called the "toothless eater of cakes." It was then offered to Idhmáñgirasa, who likewise tasted it, and thereby lost his head: the oblation returned to the Yajña. Thereupon it was offered to Varhi Áñgirasa, who, partaking of it, had his body disjointed. The food reverted to its place. It was offered next to Vrihaspati Áñgirasa, who was frightened by the idea of an impending danger, and repeated a mantra, which ultimately resulted in the glorification of the Brahmá as the head of the sacrifice. The le-

gend, though pointless and uninteresting, is of importance as containing the germ on which the Pauránic tale of Daksha's great sacrifice has been elaborated. According to the popular version, which is founded on that of the Bhágavata Puráṇa, once on a time Daksha, the mind-born son of Brahmá, happened to be present at a Viśvasarīg sacrifice celebrated by his father, and, on the arrival of Śiva there, was wanting in courtesy to him. A quarrel thereupon broke out between the two, and culminated in a curse from Daksha, who ordained that thenceforward Śiva should not be allowed a share at a sacrifice. Subsequently Daksha himself celebrated a grand sacrifice such as creation had never before beheld, resplendant with all that unlimited wealth and divine command could bring together. To it assembled all the gods, with their wives, all the Rishis, and nymphs, and Pitrīs and Gandharvas from the farthest parts of the world, and the only persons designedly excluded were Umá and her lord Śiva. Umá, seated in her blissful mansion on the crest of the Kailáṣa mountain, beheld the crowds that were moving towards her father's house, and soon heard of the rejoicings that were going on to which she had been purposely excluded.

“ Wroth of heart was Umá ;
 “ To her lord she spake :—
 “ ‘ Why dost thou, the mighty,
 “ ‘ Of no rite partake ?
 “ ‘ Straight I speed to Daksha
 “ Such a sight to see :
 “ If he be my father,
 “ He must welcome thee.”

But her lord could not be prevailed upon to go to a feast to which he had not been invited, and so she started alone. Mounting her favorite bull, and followed by a wild band of her lord's spritely attendants, she hurried through space, and in a

twinkling alighted amidst the godly company when feasting and joy and merriment were at their height in the mansion of her father.

“ Greeting, gods and sages,
Greeting, father mine !
Work hath wondrous virtue,
Where such aids combine.

“ Guest-hall never gathered
Goodlier company :
Seemeth all are welcome,—
All the gods but me.”

Spake the Muni Daksha,
Stern and cold his tone ;—
“ ‘ Welcome thou, too, daughter,
Since thou com’st alone.

“ But thy frenzied husband
Suits another shrine ;
He is no partaker
Of this feast of mine.

“ He who walks in darkness
Loves no deeds of light ;
He who herds with demons
Shuns each kindly sprite.

“ Let him wander naked,—
Wizard weapons wield,—
Dance his frantic measure
Round the funeral field.

“ Art thou yet delighted
With the reeking hide,

Body smeared with ashes,
Skulls in necklace tied ?

“ Thou to love this monster ;
Thou to plead his part !
Know the moon and Gangá
Share that faithless heart.

“ Vainly art thou vying
With thy rivals’ charms :
Are not coils of serpents
Softer than thine arms ?”*

These would be bitter words to any faithful wife to hear said of her lord ; to Umá, who was the pattern of her sex, and the most devoted of wives, enjoying on that account the proud title of Satí *par excellence*, they proved the most poignant, touching her to the very core of her heart. In a mighty cry of anguish she upbraided her father, and, dilating on the merits of her husband and the injustice that had been done him, ended by declaring that she would no longer retain a body which she owed to so wicked a father. Anon she became speechless with overwhelming wrath, took her seat at the northern side of the altar which by law belonged to her lord, and, covering herself with the hem of her cloth, gave up her life in a fit of profound meditation. Awe-struck and dumb the company beheld the tragedy, without being able to make any attempt for her rescue. Her attendants now rushed forwards ; but Bhrigu, the chief priest, in an instant poured an oblation on the fire, and brought forth from the flames a mighty host of frightful Ribhus who soon compelled them

* Waterfield’s *Indian Ballads and Poems*. The Bhágavata makes Daksha utter these reproaches when he meets Śiva at the festal hall of his father, but the popular version brings them to this place.

to run away. When Śiva heard the news there was no limit to his wrath; terrific flames burst forth from every pore of his body, and, as in an agony of violent grief he plucked a lock of hair from his head, it assumed the form of a most stupendous giant with a thousand arms. This apparition at once went forth to the place of Daksha, accompanied by a numerous retinue of fiends, and dealt destruction on every side. The gods fled in terror, and the festal hall was heaped with carnage. Bhaga had his eyes plucked out; Bhrigu's beard was torn; and Pushan's teeth suffered complete demolition; while most of the Devas were tied hand and foot and trampled upon. But the foremost among the victims was Daksha himself, whose head was lopped off, and thrown into the burning altar, where it was soon reduced to ashes. The gods now met in solemn conclave to devise means for putting a stop to the rapidly increasing havoc, and besought Vishṇu and Brahmá to come to the rescue. Then they all went to Śiva and most earnestly supplicated his mercy, and so far prevailed on him as to bring him to the scene of devastation. But when that divinity beheld there the corpse of his dearly beloved wife, his grief and wrath revived again. He stuck the corpse on the point of his trident, and began a wild maddened dance which threatened immediate destruction to the universe. Vishṇu, at this juncture, felt himself unequal to the task of pacifying the fury of Śiva; but, knowing that as long as the dead body of Umá would be in sight so long the surging grief would not subside, he cut it off bit by bit with his discus, and threw it wide about the earth.* This expedient

* Fifty-one such bits were thrown about, and the spot where each of them fell formed a sacred *pūtha*, which is held in the highest veneration to this day. The Tantra-chudámaṇi gives the following account of the different parts into which the body was divided, and the places where they fell: viz. 1, the crown of the head at Hingulá (Hinglaj); 2, the three eyes at Sarkarāra; 3,

proved efficacious, and Śiva was at last induced to restore the killed and wounded to life and health. But Daksha's head having been burnt, it had to be replaced by that of a goat,* which was lying handy by the altar.

The Káliká Puráṇa differs from the Bhágavata in

the nose at Sugandhá; 4, the top of the neck at Káṣmira; 5, the tongue at Jválámukhi; 6, the right breast at Jálardhara; 7, the heart at Vaidyanátha; 8, the knees at Nepála; 9, the right hand at Mánasa; 10, the navel in Utkala; 11, the right cheek at Gaṇḍakí; 12, the left arm at Vahulá; 13, the elbow at Ujjayaní; 14, the right arm at Cháttála, Chandraśekhara; 15, the right foot at Tripurá; 16, the left foot at Triśrotá; 17, the pudendum at Kámagiri (Kámákhya); 18, the right great-toe at Yugádyá; 19, other right toes at Kálipíṭha, (Kálighát); 20, the fingers at Prayága; 21, the thighs at Jayanti; 22, the earings at Váránaśi; 23, the back of the trunk at Kanyáṣrama; 24, the right ankle at Kurukshetra; 25, the wrists at Manivedaka; 26, the back of the neck at Śrísaila; 27, the backbone at Kánchi; 28, one hip at Kálamádhava; 29, the other hip at Narmadá; 30, the left breast at Rámagiri; 31, the hairs of the head at Vrindávana; 32, the upper row of teeth at Śúchi; 33, the lower row of teeth at Panchaságara; 34, the left talpa (shoulder blade?) at Karatoyá; 35, the right do. at Śíparvata; 36, the left ankle, at Vibhásha; 37, the belly at Prabhásha; 38, the upper lip at Bhairavaparvata; 39, the chin at Jalasthala; 40, the left cheek at Godávari; 41, the right shoulder at Ratnávalí; 42, the left shoulder at Mithilá; 43, the leg bone at Nalápáti; 44, the ears at Karnáṭa; 45, the mind at Vakreśvara; 46, the palm at Jasora; 47, the lower lip at Atṭahása; 48, the necklace at Nandipura; 49, the anklets at Lanká; 50, the toes of the left foot at Viráṭa; 51, the right leg at Magadha. How the mind and the ornaments formed parts of the body, are Tántric mysteries which I cannot unravel. The Bhágavata has nothing to say about this division, as, according to it, the body was consumed by a fire which was evolved from the Devi's profound meditation.

* Ram according to Wilson; the Sanskrit word in the Bhágavata Puráṇa is *aja*, which means both a goat and a sheep.

many important particulars, and the Váyu differs the most.* But they all agree in making Daksha's refusal to recognise the greatness of Rudra alias Śiva, and Umá's suicide as the original causes of Daksha's disgrace. The Vedic legend has nothing to say about the substitution of a goat or ram's head for that of Daksha, but the myth on the subject must be of considerable antiquity, seeing that we have a ram-headed divinity among the most ancient sculptures of Egypt, representing one of the eight great gods of the country. His name was variously spelt Kneph, Neph, Nef, Cnouphis, Chnoubis, Noub, and, perhaps also, Nou † Like Daksha, he appears in sculptures as "a man with the head of a ram," and if not the progenitor, Prajápati, "at least the leader, of the gods."‡ Elsewhere he is described as the "spirit of the god, which moved upon the face of the waters." § Daksha, however, had many wives, while Neph had only two; and Sati, the daughter of Daksha, became, among the Egyptians, Saté (Juno) one of the wives of their Jove. Anyhow there is a remarkable analogy between the two gods, and the idea suggests itself that perhaps they owe their origin to a common source, or one of them is derived from the other. The Pauránic story of the sacrifice and its consequences is, however, an allegorical representation of a quarrel between the Vaishnavites and the Sivites, which terminated by the admission of Śiva into the Hindu pantheon, and has no connexion with Egypt.

The second chapter begins with some detailed instructions on the offering of flesh meat on the A'hitágnī. That fire always wishes the Yajamána to offer it such delectable food, and the Yajamána who offers animals fit for Indrágnī to it once

* Wilson's Vishṇu Purána p. 61.

† Wilkinson's Ancient Egyptians, N. S. I. p. 241.

‡ *Ib' i*, I, 238.

§ *Ib' l*, I 236.

every six months, accomplishes the offering of his own-self to Indra and Agni. The same offering should be made by those who desire long life, or numerous descendants, or crowded herds. For a prayer to Yama for long life, the offering meet is a green parrot; and for numerous progeny the offering to Tvashtrá should be a mare. Then follows a legend in which the Devas issue forth under five generals to conquer the Asuras. Agni leads the Vashus, Soma the Rudras, Indra the Maruts, Varuṇa the A'dityas, and Vrihaspati the Visvedeváh; but they are defeated, and at last are obliged to regain their lost ground by a Yajña. The 13th *kandiká* gives an account of how Vasishtha, through having seen Indra in person, obtained certain stomas for himself. These stomas are subsequently recited, and the advantage of knowing them is explained. We next come to a number of details about the appointment of the Agnidhra, the offering of Pravítáhuti, and salutations to Prajápati, Sadasya and other priests. The twenty-third *kandiká* insists upon the necessity of truthfulness on the part of the priestly staff, giving as a reason that none can like a liar.

The first half of the third chapter is devoted to the mystic syllables Vashat and Hiñ, the advantages of repeating them during a sacrifice, the best way in which, and the proper times when, they should be repeated, and the various metres appropriate at the morning, the noon, and the evening ceremonies.

The most important legend in the third chapter refers to the relation which the Rig Veda bears to the Sáma. According to it "at first there existed only the Rik and the Sáma. Sá was the name of the Rik, and Ama that of the Sáma. The Rik (feminine) said to Sáma (masculine), 'let us unite for the multiplication of animated beings.' 'Not so,' replied Sáma; 'my greatness is higher than yours.' The Rik divided herself into two, and addressed the other; but got no reply. She divided herself into three, and again addressed him. Thus she became three-fold, and because she became three

fold, therefore is he (the Sáma) praised by three Riks, sung with three Riks, and completed with three Riks. Hence it is that one man has many wives, but never one woman many rival husbands. Because, of a truth, the dicussion was between Sá and Ama, therefore was Sáma produced, and hence the Sáma got the character of Sáma, and by it is pacification (sáma) produced, and superiority attained. Whatever is born, it is pacified, (Sáma); that which is Sámaless or unappeased is condemned. Each of the two, Sáma and Rik, became five-fold; these five parts are A'rává, Hiñkára, and Prastáva, first; Udgítha, the middle; and Nidhana and Vashat the last."

The last three chapters of the Gopatha Bráhmaṇa treat principally of peculiarities and details regarding the morning, noon, and evening rites in connexion with the Ekáha, the Uktha, the Ekáshṭaká and other minor sacrifices; but they are not of sufficient importance to require fuller descriptions than what occur in the table of contents.

In the whole range of the Gopatha there is not a single circumstance mentioned which is calculated to throw any light on the political condition of India at the time when the work was composed. The only kings named are Yauvanáśva Mándháta, Janamejaya, and Parikshit. Of other persons, we have Angirá, Bhrigu, Vasishṭha and other well known Vedic sages alluded to, but under circumstances which afford no information regarding their lives. The places mentioned are Kuru, Páñchála, Káśi, Magadha and other northern provinces; but none beyond the Vindhyan range.

In presenting the the first edition of the Gopatha Bráhmaṇa to the public I have to express my regret that it appears under two very serious disadvantages; 1st, that it has no commentary attached to it; and 2nd that different portions of it have been edited by two individuals at different times, without consulting each other.

When the work was first undertaken it was expected that a commentary would somewhere turn up, and that it would be printed along with the text; but careful enquiry at Benares, and in the Madras and the Bombay presidencies showed that none was extant, and a complete edition could not be accomplished. As however several excellent and correct manuscripts of the text came to hand in course of the search, it was thought preferable to print the text alone, rather than drop the undertaking altogether, particularly as it was supposed that the ripe scholarship and varied knowledge of the late Pāṇḍit Harachandra Vidyābhushaṇa, who had volunteered to edit the text and supply a gloss, would stand in good stead of a commentary. The Pāṇḍit, however, died soon after the publication of the first fasciculus, and the MS. of his gloss was not accessible after his death; the idea of printing a gloss had, therefore, to be abandoned, and the writer of this note confined his labours to the preparation of an eclectic text, with all the *variae lectiones* of his codices added in foot notes, and a free sprinkling of punctuation to make the reading easy, the MSS. consulted having none.

The following are the MSS. which have been made use of in preparing the text for the press—

1st. ए—From the Bombay Government; comprising 78 folia, each $9 \times 5\frac{1}{2}$ inches, and having 9 lines on each page. The writing is clear, but not neat. There are marks of its having been revised. It contains only the first half of the work (*Purvárdha*).

2nd. ए—From the Benares College Library; 162 folia, each 13×5 ; 5 lines on a page; dated, Samvat 1878. A carelessly written and unrevised MS. Like the preceding, it comprises only the first part of the work. A fragment of the first two adhyáyas of the second half without pagination accompanies this. It has 9 lines on each page, and bears marks of having been revised.

3rd ए—From the Library of the Asiatic Society of Bengal;

a bound volume, 11×7 inches, No. 274. It includes the two parts of the Bráhmaṇa, and also the Pratyāṅgirā Kalpa. It is carelessly written, and not revised. Dated, Samvat 1878.

4th ए—From the writer of this note; lost by the late editor.

5th ए—From Ráo Bahádur Gopála Hari-deśamukha of Bombay; 92 folia; each $9 \times 4\frac{1}{2}$, bearing 10 lines on each page. Not dated, but apparently old. Badly but correctly written, and carefully revised. It contains only the second half of the work.

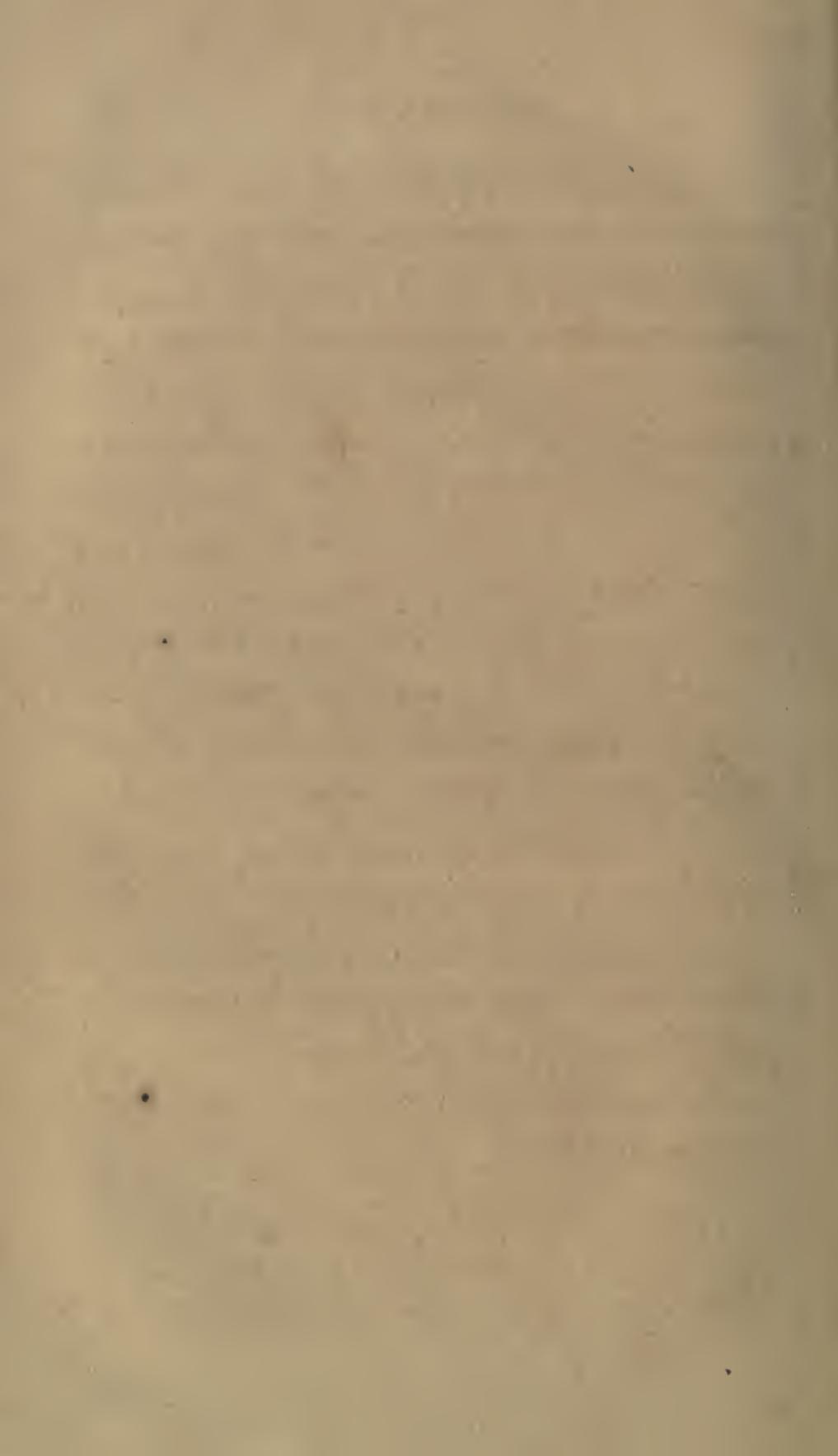
6th ए—From the Bombay Government; 38 folia, foolscap; written in the oblong puthi form, and having 13 lines on each page. It has been newly copied, but not revised. It contains the Uttarárdha complete.

7th. ए—From the Bombay Government; a carefully written old MS. patched in several places, and containing the Purvárdha. It comprises 75 folia, each measuring 9×3 inches, and having 8 lines on each page. It bears a date of four figures of which the first two are 1 and 5, and the fourth 2; the third is illegible.

8th ए—From the Bombay Government; 59 folia, measuring $9 \times 4\frac{1}{2}$ each, and having 9 lines on each page. It is carefully written and correct and bears date, Samvat 1795 = Śaka 1660.

9th ए—From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 760; 64 folia, each measuring $11 \times 4\frac{1}{2}$ inches, and having 12 lines on a page. It is well and correctly written, and contains both parts of the work. It bears date, Samvat 1746, and has the epigraphs written in red ink.

These codices differ but slightly, and their differences, such as they are, are due mainly to unintelligent or negligent copyists. The Bombay texts, for which I am indebted to the kind aid of Dr. George Buhler, are almost alike; and appear to be the most trustworthy. It is to be regretted that No. 7, was received after the first 96 pages had been printed, and its variants, therefore, could not be embodied in this edition.

च्रों नमो ब्रह्मणे ।

च्रों नमोऽयर्वेदाय ।

—:50005:—

गोपयत्राह्मणपूर्वभागे

प्रथमः प्रपाठकः ।

ओं ब्रह्म ह वा इदमय आसीत्, स्वयत्केकमेव (१) तदैच्चत, (२) महदै यच्च, तदेकमेवास्मि, हल्लाहं मदेव मन्मात्रं हितीयं देवं निर्मम इति, तदभ्याम्यदभ्यतपत् समतपत्, तस्य आन्तस्य तपस्य सन्तपस्य ललाटे स्त्रेहो यदाद्युभाजायत (३) तेनानन्दत्तमव्रवीत् (४) महदै यच्चं सुवेदमविदामह इति । तद्यद्व्रवीत् महदैयच्चं सुवेदमविदामह इति, तस्मात् सुवेदोऽभवत्तं वा एतं सुवेदं सन्तं स्त्रेद इत्याच्चते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा (५) भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ॥ १ ॥

स भूयोऽयाम्यद भूयोऽतप्यत् भूय आत्मानं समतपत्तस्य आन्तस्य तपस्य सन्तपस्य सर्वेभ्यो रोमगत्तेभ्यः पृथक् स्तेदधाराः प्रास्यन्दत् । (६) ताभिरनन्दत्, तद्व्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयि-

१ स्वयम्भवेकमेवेति क, ख, ग ।

२ तदैच्चीत इति ख, ग । तदीच्चत इति क, घ ।

३ यदाद्युर्दियमाजायत इति ख, घ ।

४ तद्व्रवीदिति ख, घ ।

५ देवता इति ख, म ।

६ प्राक् स्यन्दत् इति क, ख, ग ।

थामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति । तद्यद्ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मात् धारा अभवं^(१)स्तङ्गाराणां धारालं यच्चासु ध्रियते । तद्यद्ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्माज्जाया अभवंस्तज्जायानां जायालं यच्चासु पुरुषो जायते, यच्च पुत्रः पुत्रामनरकमनेकशततारं तस्मात् त्राति पुत्रस्तत् पुत्रस्य पुत्रत्वं । तद्यद्ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मादापो अभवंस्तादपामष्माप्नोति वै स सर्वान् कामान् यान् कामयते ॥ २ ॥

ता अपः सृष्टाऽन्वैच्छत, तासु खां छायामपश्यत्^(२)तामस्येच्चमाणस्य खयं रेतोऽस्त्वन्दत्तदप्सु प्रत्यतिष्ठत् तास्त्वैवाभ्यश्चाम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताः शान्तास्तप्ताः सन्तप्ताः सार्वमेव रेतसा द्वैधमभवं^(३) स्तासामन्या अन्यतरा अतिलवणा अपेया अस्तादपस्ता अशान्ता रेतः समुद्रं हृत्वाऽतिष्ठन्वयेतराः पेयाः खाहरः शान्तास्त्वैवाभ्यश्चाम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताभ्यः शान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यो यद्रेत आसीत्तदभृत्यत, यदभृत्यत तस्माद् भगुः

१ ताभिरनन्दत् तद्ब्रवीत् आभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्माङ्गारा अभवंस्तङ्गाराणां धारालभिति ख, ग, चिक्कितपुरुषकद्यपाठः परन्वयं मध्ये खण्डित इत्यध्वसीयते उपक्रमे अनुपानस्य अहमिदं सर्वं जनयिष्यामीत्यादिपाठस्य उपसंहारकाले दर्शनादिति ।

२ ता आप इति क, ष, ।

३ द्वैधतस्मभवन्निति ख, ग, ।

समभवत्, तद् भूगो र्भगुलं भगुरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भाति
य एवं वेद ॥ ३ ॥

स भूगुं सृष्टाऽन्तरधीयत, स भूगुः सृष्टः प्राणेजततं वागन्ववद-
द्वायो वायो इति, स वाग्वर्त्तत, स दक्षिणां दिशमेजततं वागन्ववद्-
मातरिश्वन् मातरिश्वन्निति, स व्यवत्तत^(१) स प्रतीचो दिशमेजततं
वागन्ववद् पवमानः पवमान इति, स व्यवर्त्तत^(२) स उदीचीन्दि-
शमेजततं वागन्ववद्वात वातेति, तमव्रवीव्रव्विदामह इति, नहीत्य-
वार्वाङ्गेनमेतास्वेवास्तुन्विच्छेति^(३) तद्यदव्रवोदयार्वाङ्गेनमेतास्वेवा-
स्तुन्विच्छेति^(४) तद्यर्वाऽभवत्, तद्यर्वणोऽयर्वलं^(५) । तस्य ह वा
एतस्य भगवतोऽयर्वण ऋषेर्यधैव व्रह्मणो लोमानि यथाऽङ्गानि यथा
प्राण एवमेवास्य सर्व आत्मा समभवत्तमर्याणं व्रह्माऽव्रवीत्
प्रजापतेः प्रजाः सृष्टा पालयस्वेति । तद्यदव्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः
सृष्टा पालयस्वेति, तस्मात् प्रजापतिरभवत्, तत् प्रजापतेः प्रजा-
पतिलमर्यां वै प्रजापतिः, प्रजापतिरिव वै स सर्वेषु लोकेषु
भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तमर्याणमृषिमभ्यथाम्यदभ्यतपत्, समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तसात्
सन्तसात् दग्धतयानयर्वण ऋषीन्निरमिमतैकर्वान् ह्यर्चांस्तुचांश्चतु-
र्कर्वान् पञ्चर्वान् पडर्चान् सपर्चानष्टर्चान्वर्चान्दग्धर्चानिति । ता-

१ सद्ग्रावर्त्तत इति ख, ।

२ सद्ग्रावर्त्तत इति ख, ।

३ एतास्वेवास्तुन्विच्छेति क, घ, ।

४ एतास्वेवास्तुन्विच्छेति क, घ, ।

५ तद्यर्षाणार्वलमिति क, ख, ग, ।

नर्थर्वण कृषीनभ्यश्चास्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः आन्तेभ्यस्तसेभ्यः सन्तसेभ्यो दशतयानार्थवर्णानार्षेयानिरमिमतैकादशान् हादशां-स्त्रयोदशांस्तुहृश्चान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्नव-दशान् विंशनिति । तानर्थर्वण कृषीनार्थर्वणांश्चार्षेयानभ्यश्चा-स्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्यः आन्तेभ्यस्तसेभ्यः सन्तसेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत् स आर्थर्वणो वेदोऽभवत् तमार्थर्वणं वेदमभ्यश्चास्य-दभ्यतपत्समतपत्समाच्छान्तात् तपात् सन्तपादोमिति मन एवोहृ-मन्त्ररम्भदक्षामत्, स य इच्छेत्सर्वेरेतैरर्थर्वभिश्चार्थर्वणैश्च कुर्वीयेत्यैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत । सर्वैर्ह वा अस्यैतैरर्थर्वभिश्चार्थ-र्वणैश्च कृतं भवति य एवं वेद यश्वैवं विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ५ ॥

स भूयोऽश्चास्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मानं समतपत् स आत्मत-एव चौक्षीकानिरमित पृथिवीमन्तरिक्षन्दिवमिति । स खलु पादाभ्यामेव पृथिवीं निरमितोदरादन्तरिक्षम्, मूर्ढ्नीं दिवं । स तांस्त्रीक्षीकानभ्यश्चास्यदभ्यतपत्समतपत्सेभ्यः आन्तेभ्यस्तसेभ्यः सन्तसेभ्यस्त्वेन् देवान् निरमिताग्निं वायुमादित्यमिति । स खलु पृथि-व्या एवाग्निं निरमितान्तरिक्षावायुन्दिव आदित्यं । स तांस्त्रीन् देवानभ्यश्चास्यदभ्यतपत् समतपत्सेभ्यः आन्तेभ्यस्तसेभ्यः सन्तसेभ्यस्त्वेन् वेदान्तिरमित ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमिति, अग्ने ऋग्वेदं, वायोर्यजुर्वेदमादित्यात्सामवेदं । स तांस्त्रीन् वेदानभ्यश्चास्य-दभ्यतपत् समतपत् तेभ्यः आन्तेभ्यस्तसेभ्यः सन्तसेभ्यः स्तिस्त्रो महाव्याहृतीनिरमित भूर्भुवःस्त्रिति । भूरिलृग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्, स्त्रिति सामवेदात् । स य इच्छेत्सर्वेरेतैस्त्रिभिर्वेदैः कुर्वै-

येवेताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वे हं वा अस्यैते-
स्त्रिभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-
व्याहृतिभिः कुरुते ॥ ६ ॥

ता या अमूरेतः समुद्रं वृत्ताऽतिष्ठंस्ताः प्राचो दक्षिणाच्यः
प्रतीच्य उदीच्यः समवद्रवन्त । तद्यस्मवद्रवन्त तस्मात्समुद्र उच्यते ।
ता भीता अब्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृणीमह इति ।
यत्र वृत्ताऽतिष्ठंस्त्रिरण्णोऽभवत्^(१) तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षदिपः ।
स समुद्रादसुच्यत स मुच्युभवत्तं वा एतं सुच्युं स तं मृत्युरित्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षदिपः ।
तं वरुणं मृत्युमभ्यशाम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्य शान्तस्य तपस्य
सन्तपत्स्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽन्तरत् सोऽङ्गरसोऽभवत्तं वा एतमङ्ग-
रसं सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा
भवन्ति प्रत्यक्षदिपः ॥ ७ ॥

तमङ्गिरसमृष्टिमभ्यशाम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माद्वान्तात्तपात्सन्त-
मादिंशिनोऽङ्गिरस^(१) कृषीनिरमिमत, तान् विंशिनोऽङ्गिरस कृषी-
नभ्यशाम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः शान्तेभ्यस्तमेभ्यः सन्तमेभ्यो दग्ध-
तयानाङ्गिरसानार्पेयान्निरमिमत, पोङ्गिनोऽष्टादगिनो हादगिन
एकर्चांस्तु चांश्यतुर्कृचान् पञ्चर्चान् पञ्चर्चान् ह्यचान् सप्तर्चानिति ।
तानङ्गिरस कृषीनाङ्गिरसांश्यार्पेयानभ्यशाम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः
शान्तेभ्यस्तमेभ्यः सन्तमेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यस्य आङ्गिरसो वेदोऽ-

१ वरणोऽभवत् इति ख, ग, ।

१ विंशिनोऽङ्गिरस इति ख, ग, ।

भवत्तमाङ्गिरसं वेदमभ्यशाम्यदभ्यतपत्तमतपत्तस्माच्छान्तात्तमात्
सन्तमाज्जनदिति द्वैतमच्चरं व्यभवत् । स य इच्छेत्कर्वेरेतैरङ्गिरोभि-
शाङ्गिरसैषं कुर्वीयेत्यैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वैर्हं वा अस्यै-
तैरङ्गिरोभिश्चाङ्गिरसैषं क्वतं भवति य एवं वेद यथैवं विदानेवमे-
तया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ८ ॥

स जड्हौऽतिष्ठत् स इमांज्ञोकान् व्यष्टभूत्, तस्मादङ्गिरसोऽधीयान
जड्हस्तिष्ठति, तदृ व्रतं स मनसा ध्यायेद्यद् वा अहं किञ्चन मनसा
ध्यास्यामि तथैव तदृ भविष्यति तदृ स्म तथैव भवति ।

तदप्येतद्वचोक्तं । श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्ञानां चितये
सम्भूत्^(१) कृत्यद् भूतं^(२) यदसूच्यतेदं निवेशनमत्तुण्डूरमस्येति ।

ता वा एता अङ्गिरसां यामयो^(३) यन्मेनयः कराति मेनिभि-
र्वीर्यं य एवं वेद ॥ ८ ॥

स दिशौऽन्वैक्षत प्राचीं दक्षिणां प्रतीचोभुदीचीं भ्रुवामूर्द्धा-
मिति । तास्त्रैवाभ्यशाम्यदभ्यतपत्तमतपत्ताभ्यः शान्ताभ्यस्तमाभ्यः
सन्तमाभ्यः पञ्च वेदान्निरमिमत सर्पवेदं पिशाचवेदमसुरवेदमिति-
हासवेदं पुराणवेदमिति । स खलु प्राच्या एव दिशः सर्पवेदं निर-
मिमत, दक्षिणस्याः पिशाचवेदं, प्रतीच्या असुरवेदमुदीच्या इति-
हासवेदं, भ्रुवायाश्चोर्द्धयाश्च पुराणवेदं^(४) । स तान् पञ्च वेदानभ्य-
शाम्यदभ्यतपत्तमतपत्तीभ्यः शान्तेभ्यस्तमेभ्यः सन्तमेभ्यः पञ्च

१ स बभूत इति ख, ग, घ, ।

२ च्छम्यृग्भूत मिति ख, ग, ।

३ अङ्गिरसां च यामय इति घ, ।

४ भ्रुवायाश्चोर्द्धयाः पुराणवेदमिति घ, ।

महाव्याहृतीनिरमिमत वृधत् करद् गुहन् महत् तदिति । वृधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशाचवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदितीति-हासवेदात्, तदिति पुराणवेदात्, स य इच्छे सर्वे रेतैः पञ्चभिर्वेदैः कुर्वीयेत्वा ताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वार्थं वा अस्यैतैः पञ्चभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-व्याहृतिभिः कुरुते ॥ १० ॥

स आदतये परावतशानुच्छत, तास्त्रैवाभ्यशाम्यदभ्यतप-समतपत्ताभ्यः आन्ताभ्यस्त्राभ्यः सन्त्राभ्यः शमिल्लूँमक्षर-सुदक्रामत् । स य इच्छेक्षर्वाभिरेताभिरावदभिश्च परावदभिश्च कुर्वी-येत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वाभिर्वाव वा अस्यैताभिरावद-भिश्च परावद्विश्च कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ११ ॥

स भूयोऽश्याम्यत्, भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत्स मनस एव चन्द्रमसन्निरमिमत, नखेभ्यो नक्षत्राणि, लोमभ्य ओषधि-वनम्यतीन्, चुद्रेभ्यः प्राणेभ्योऽन्यान् बहन् देवान् । स भूयोऽश्याम्यद् भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत् स एतं चिह्नतं समतन्तुमेक-विंगतिसंस्थं यज्ञमपश्यत् ।

तदप्येतद्वचोक्तं । अग्निर्यज्ञं चिह्नतं समतन्तुमिति ।

अथाप्येप प्राक्तोडितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सम सुत्याः सम च पाकवज्ञा इति ॥ १२ ॥

तमाहरत् येनायजत्^(१) तस्याग्निर्हीताऽसीत्, वायुरधुर्युः, सूर्य-

१. तमाहरत् नायजत् इति ख' ग, ।

उद्गाता, चन्द्रमा ब्रह्मा, पर्जन्यः सदस्य, श्रीपदिवनस्तयथ-
मसा, अधृत्यवो विश्वेदेवा होत्रका, अर्थर्वाङ्गिरसो गोप्तारस्तु ह स्मै-
तमेवं विदांसः पूर्वे श्रोत्रिया यज्ञं ततं सावसाय ह स्माहेत्यभि-
व्रजन्ति, मा नोऽयं घर्म उद्यतः, प्रमत्तानामसृताः प्रजाः प्रसाद्धी-
दिति, तान् वायेतान्^(१) परिरक्षकान् सदःप्रसर्पकानित्याचक्षते
दक्षिणासमृद्धांस्तु ह स्माह प्रजापतिर्यहै यज्ञेकुशला^(२)ऋत्विजो
भवन्त्यचरितिनो ब्रह्मचर्य^(३)मपराग्या वा तदै यज्ञस्य विरिष्टमित्या-
चक्षते । यज्ञस्य विरिष्टमनुयजमानो विरिष्टते, यजमानस्य विरिष्ट-
मन्त्रूत्विजो विरिष्टत, ऋत्विजां विरिष्टमनुदक्षिणा विरिष्टते,
दक्षिणानां विरिष्टमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्विरिष्टते, पुत्रपशूनां
विरिष्टमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन विरिष्टते, स्वर्गस्य लोकस्य
विरिष्टमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमो विरिष्टते, यस्मिन्नर्वे यजन्त
इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तं ह स्मैतमेवं विदांसं ब्रह्माणं यज्ञविरिष्टो वा यज्ञविरिष्टिनो
वेत्युपाधाविरेन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो विरिष्टं सन्वेहीति,
तद्यक्षैव विरिष्टं स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय शान्त्युदकं क्षत्वा पृथिव्यै
श्रीचायेति चिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति, चिः पर्युक्तति, चिः कारय-
माणमाचामयति च, सम्प्रोक्षति च, यज्ञवास्तु च सम्प्रोक्षत्यथापि
वेदानां रसेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, तद्यथा लवणेन सुवर्णं

१ नाम् वा एतानिति ख, ग, घ, ।

२ यदै यज्ञाकुशला इति ख, ग, ।

३ ब्रह्मचर्यास्मिति घ, ।

मन्दध्यासुवर्णेन रजतं, रजतेन लोहं, लोहेन सीसं, सीसेन एष्विव-
मेवास्य यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनुयजमानः
सन्धीयते, यजमानस्य सन्धितिमन्तुविजः सन्धीयन्त, ऋतिजां
सन्धितिमनुदक्षिणाः सन्धीयन्ते दक्षिणानां सन्धितिमनुयजमानः
पुच्चपशुभिः सन्धीयते, पुच्चपशूनां सन्धितिमनुयजमानः स्वर्गेण
लोकेन सन्धीयते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्दस्य योग-
क्षेमः सन्धीयते, यस्मिन्वर्दे यजन्त इति व्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदु ह स्माहायर्वा देवो विजानन्यज्ञविरिषानन्दानित्युपगम-
येरन् १ यज्ञे प्रायशित्तिः क्रियतेऽपि च यदु बह्विव यज्ञे २ विलोमः
क्रियते न चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति न च यज्ञविश्वसुपयात्वपहन्ति
पुनर्मृत्युमपात्वेति पुनराजातिं कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति
य एवं वेद यज्ञैवं विद्वान् व्रह्मा भवति यस्य चैवं विद्वान् व्रह्मा
दक्षिणतः सदोऽध्यास्ते यस्य चैवं विद्वान् व्रह्मा दक्षिणत उद्भूतुख
आसीनो यज्ञ आज्याहुतीर्जुहोतीति व्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माणं पुक्ते सस्तजे, स खलु ब्रह्मा सृष्टिन्ता-
मपिदे केनाहमेकेनाच्चरेण सर्वांश्य कामान् सर्वांश्य लोकान्
सर्वांश्य देवान् सर्वांश्य वेदान् सर्वांश्य यज्ञान् सर्वांश्य गद्धान्
सर्वांश्य व्युष्टोः सर्वाणि च भूतानि स्यावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति
स व्रह्मचर्यमचरत् स ओमित्येतदक्षरमपश्यद् ३ द्विवर्णच्छतुर्मात्रं
सर्वव्यापि सर्वविभूयातयामव्रह्म व्राह्मीं व्याहृतिं व्रह्मदैवतं तया

१ यज्ञविरिषानन्दानित्युपगमयेरद्विति ष, ।

२ य उ बह्विव यज्ञे इति ख, ग, ।

३ स तु ओमित्येतदक्षरमपश्यदिति ष, ग, ।

सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च देवान् सर्वांश्च वेदान्
सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शशान् सर्वांश्च व्युष्टिः सर्वाणि च भूतानि
स्यावरजङ्गमान्यन्वभवत्तस्य प्रथमेन वर्णेनापस्त्रेहस्यान्वभवत्तस्य
हितीयेन वर्णेन तेजो ज्योतींश्चन्वभवत् ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमोषधिवनस्यतीन्
ऋग्वेदं भूरिति व्याहतिर्गायत्रं^(१) क्वन्दस्त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं
वसन्तमृतं वाचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाख्यनूभवत् ॥ १७ ॥

तस्य हितीयया स्वरमात्रयाऽन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति
व्याहतिस्त्रैष्टुभं^(२) क्वन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं ग्रीष्ममृतं
प्राणमध्यात्मनासिके गन्धाणमितीन्द्रियाख्यनूभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरिति
व्याहतिर्जागतं क्वन्दः सप्तदशं स्तोममुदीचीं दिशं वर्षाकृतं
ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषो दर्शनमितीन्द्रियाख्यनूभवत् ॥ १९ ॥

तस्य वकारमात्रयाऽपश्वन्दमसमर्थवेदवक्त्राख्योऽमिति स्वमा-
त्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं क्वन्द एकविंशं स्तोमं दक्षिणं
दिशं शरदमृतं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं ज्ञेयमितीन्द्रियाख्यनूभवत् ॥ २० ॥

तस्य मकारस्त्रुत्ये तिहासपुराणं वाको वाक्यगाथानाराशंसी-
रूपनिषदोऽनुशासनानामिति वृधत् करहुहन् महत्तच्छ्मोऽमिति
व्याहतीः स्वरश्म्यनानानातन्त्रीः^(३) स्वरन्त्रत्यगीतवादित्राख्यन्वभव-
चैत्ररथं दैवतं वैद्युतं ज्योतिर्वर्हतं क्वन्दस्तृणवत्त्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ

१ व्याहृतिं गायत्रमिति ख, घ, ।

२ व्याहृतिं चैषुभमिति ख, घ, ।

३ स्वरश्म्यनानानातन्त्रीरिति ख, ग, घ, ।

ध्रुवामूर्द्धां दिशं हि मन्तशिग्निरावृत् श्रोत्रमध्यात्मं ग्रन्थश्वणमितो-
न्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २१ ॥

सैवैकाचरक्टग्र ब्रह्मणस्तपसोऽये प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्यार्वणं-
शुक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवः स तु खलु मन्त्राणामतपसाशुश्रूपा-
ऽनध्यायाध्ययनेन यदूनम्ब्र विरिष्टम्ब्र यातयामम्ब्र करोति तद-
र्वणां तेजसा प्रल्याप्याययेन् मन्त्रात्म मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव
मातरमभिजिवांसुः पुरस्तादोङ्कारं प्रयुडःक्त एतयैव तटचा प्रल्या-
प्याययेदैषैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युच्यत एषा पश्चात् सर्वत एतया
यज्ञस्तायते ।

तदप्येतदृचोक्तं । या पुरस्ताद्युच्यत (१) क्रत्तोऽक्तरे परमे
बोमव्रिति ।

तदेतदक्तरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् त्रिरात्रोपीषितः
प्राढ्मुखो वाग्यतो । वहिंश्युपविश्य सहस्रकाला आवर्त्येत् (२)
सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

वसोऽर्द्धाराणामैन्द्रनगर (३) लदसुराः पर्यारयन्त, ते देवा भीता
आसन् क इमानसुरानपहनिष्ठतीति, त श्रोङ्कारं ब्रह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं
ददृशस्ते तमवृवन् भवता सुखेनेमानसुरान् जयेमेति । स होवाच
किं मे प्रतीवाहो भविष्यतीति वरं हृणीयेति हृणा इति स वरमह-
णीत न मामनोरयित्वा ब्राह्मणा ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरव्रद्धा तत्या-
दिति तथेति ते देवा देवयजनस्योत्तराऽसुरैः संयता आसंस्ता-

१ पुरस्ताद्युच्यत इति ष,

२ सहस्रकाल आवर्त्येदिति ष, ।

३ मैन्द्र नगरमिति ष,

नोङ्गारेणाग्नोप्रीयाहेवा असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त
तस्मादोङ्गारः पूर्वउच्यते^(१) । यो ह वा एतमोङ्गारं न वेदावशः-
स्यादित्यथ एवं वेद ब्रह्म वशः स्यादिति तस्मादोङ्गार ऋग्यग्
भवति यजुषि यजुः साम्नि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मणं ब्राह्मणं श्लोके
श्लोकः प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओङ्गारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं
किं लिङ्गं किं वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वर उपसर्गो
निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमाचः
कतिवर्णः कत्यक्त्रः कतिपदः कः संयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं
शिक्षुकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्दः को वर्ण इति पूर्वे प्रश्ना, अथो-
त्तरे मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः साम कस्माद्ब्रह्मवादिन ओङ्गार-
मादितः कुर्वन्ति किं देवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं
का प्रहृतिः किमध्यात्ममिति षट्क्रिंशत् प्रश्नाः पूर्वोत्तराणां त्रयो
वर्गा द्वादशका एतैरोङ्गारं व्याख्यास्यामः ॥ २४ ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छद् भगवन्नभिसूत्रं पृच्छ वस्ते-
त्यव्रवीत्, किमयमोङ्गारः कस्य पुत्रः किञ्चैतच्छन्दः किञ्चैतद्वर्णः
किञ्चैतद् ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते तस्माद् वै तद्वद्मोङ्गारं पूर्वमालिभे
स्वरितोदात्त एकाक्त्र ओङ्गार ऋग्वेदे, त्रैस्त्र्योदात्त एकाक्त्र ओ-
ङ्गारो यजुर्वेदे, दोर्घमुतोदात्त एकाक्त्र ओङ्गारः सामवेदे, ऋग्वेदे,
दात्त एकाक्त्र ओङ्गारोऽयर्ववेद उदात्तोदात्तदिपद अ उ इत्यर्द्दच-
तस्मो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुयां सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या

१ पर्वमुच्यते इति ख, ग, घ, ।

रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्राह्मणं पदं, (१) या सा हितोया मात्रा विष्णुदेवत्या कृत्या वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् वैष्णवं पदं, या सा दृतोया मात्रैश्वानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैश्वानं पदं, या सार्वदत्तवर्णी मात्रा सर्वदेवत्या व्यक्तीभूता खं विचरति शुडस्फटिकसविभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामकमोङ्गारस्य चोत्पत्तिर्विप्रो यो न जानाति तत्पुनरूपनयनं तस्माद् ब्राह्मणवचनमादर्त्तव्यं यथा लातव्यो गोत्रो ब्रह्मणः पुत्रो गायत्रं कृन्दः शुक्लो वर्णः पुंसो वक्षो रुद्रो देवता श्रीङ्गारो विदानाम् ॥ २५ ॥

को धातुरित्याएष्ठर्थातुरवतिमध्येके रूपसामान्यादर्थसामान्यवेदी-यस्तस्मादपिरोङ्गारः सर्वमाप्नोतोत्पर्यः कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकम-दर्शनं प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातिषु चैनं वैयाकरणा उदात्तं समामनन्ति तदव्ययोभूतमनुर्वाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।

सदृगं चिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययं ॥ को विकारो च्यवते प्रसारणमाप्नोतिरावा एप-कारो विकार्यावादित श्रीङ्गारो विक्रियते हितोयो मकार एवं हिवर्ण एकाचर श्रीमिलोङ्गारो निर्वतः ॥ १६ ॥

कतिमात्र इत्यादेस्तिस्तो मात्रा अभ्यादने हि प्लवते मकारशतुर्थीं किं स्थानमिलुभावोष्टौ स्थानं नादानुप्रदानकरणौ च हय-स्थानं सन्ध्यचरमवर्णलेशः करण्ठो यथोक्तगेषः पूर्वो विष्वतकरण-स्थितश्च हितोयस्मृष्टकरणस्थितश्च न संयोगो विद्यूत् (२) आस्थातोप-

१ श्रावणम्पदमिति ख. ग. श्रावणपदमिति ष. ।

२ संयोगो विश्वत इति ष. ।

सर्गानुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संख्यानाध्यायिन (१)
 आचार्याः पूर्वे बभूवुः श्रवणदेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्य-
 आपरपक्षोयाणां कविः पञ्चालचण्डः (२) परिपृच्छको बभूवां वु
 पृथगुह्योथदोषान् भवन्तो ब्रुवन्तुति तदाप्युपलक्ष्येदर्णचरपदा-
 ङ्गशी विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति वाचं स्तु वन्ति तस्मात् कारणं
 ब्रूमो वर्णनामयमिदं भविष्यतीति षड्ङ्गविदस्तत्त्याधीमहे ।
 किञ्चन्द इति गायत्रं हि क्वन्दो गायत्री वै देवानामेकाक्षरा
 खेतवर्णं च व्याख्याता हौ द्वादशकौ वर्गवितद् वै व्याकरणं (३)
 धात्वर्थवचनं शैक्ष्यं (४) क्वन्दोवचनं चाथोक्तरौ हौ द्वादशकौ वर्गौ
 वेदरहसिको व्याख्याता मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः सामार्थ्य-
 खेषा व्याहृतिश्वतुर्णां वेदानामानुपूर्वेणांभूर्भुवस्वरिति व्याह-
 तयः ॥ २७ ॥

असमीक्षप्रवल्लितानि (५) श्रूयन्ते द्वापरादावृषीणमेकदेशो दोष-
 पतिरिह (६) चिन्तामापेदे त्रिभिः सोमः पातव्यः समाप्तमिव भवति
 तस्माद्ग्यजुः सामान्यपक्तान्तेजांस्यासंस्त्रव महर्षयः परिदेवयाच्च-
 क्रिरे महच्छोकमयं प्राप्तास्मो न चैतत् सर्वैः समभिहितं ते वयं

१ सञ्चिन्नाध्यायिन इति ख, ग, सञ्चिन्नाध्यायिन इति घ, ।

२ पञ्चालपण्ड इति ग, ।

३ एतद्वैयाकरणमिति घ, ।

४ शैक्षमिति ख, ग, घ, ।

५ असमीक्षप्रवल्लितानोनि ख, ग, घ, ।

६ दोषपतोह इति क, ।

भगवन्तमेवोपधावाम^(१) सर्वेषामेव शर्म भवानोति^(२) ते तथेलुक्का
तूष्णीमतिष्ठनानुपसन्नेभ्य इलुपोपसीदामोति नोचैर्वभूवः ।
स एभ्य उपनीय प्रोवाच मामिकामेव व्याहृतिमादितः आदितः
क्षणुध्वमित्येवं मामका आधीयन्ते ।

नत्ते भृगवङ्गिरोविङ्गः सोमः पातव्यकृत्विजः पराभवन्ति यज-
मानो रजसापध्वस्यति शुतिद्यापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमेवोत्तरोत्त-
राद्योगात्तोकं तोकम्पशाध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतोति
तथाह तथाह भगवन्निति प्रतिपेदिर आप्याययं स्ते तथा बोतशोकभया
वभूवः । तस्माद् ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति ॥२८॥

किन्देवतमित्युचामग्निर्देवतन्तदेव ज्योतिर्गायत्रं च्छन्दः पृथिवी
स्थानं । अग्निर्मीले^(३) पुरोहितं यज्ञस्य देवमूल्विज^(४) । होतारं
रथ धात^(५) मित्येवमादिं क्षत्वा कृत्वेदमधीयते ।

यजुषां वायुर्देवतं तदेव ज्योतिः त्रैष्टुभं कन्दोऽन्तरिक्षं
स्थानं । इत्येवं^(६) तोर्जे त्वा वायव स्य देवो वः सविता प्राप्ययतु ।
अथेष्ठतमाय कर्मण इत्येवमादिं क्षत्वा यजुर्वेदमधीयते ।

साम्नामादित्यो देवतं तदेव ज्योतिर्जागतं च्छन्दो द्यौ
स्थानं । अग्न आयाहि बोतये गृणानो हव्यदातये । निहोता
सस्ति वर्हिषीत्येवमादिं क्षत्वा सामवेदमधीयते ।

अथर्वणां चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिः

१ उपधावाम इति ख, ग, ।

२ भवतीति इति घ, ।

३ अग्निर्मीले इति घ, ।

४ इति इति ख, ग, घ, ।

सर्वाणि छन्दांस्यापः स्थानं । शब्दो^१ देवेरभिष्ठय इत्येवमादिं कृत्वा
अथर्ववेदमधीयते । अङ्गः स्थावरजङ्गमो भूतग्रामः सम्भवति, तस्मात्
सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं । अन्तरैते त्रयो वेदा भृ-
गूनङ्गिरसः यिता इत्यविति प्रकृतिरपामोङ्गारेण चैतस्माद् व्यासः
पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र
संस्कृतो^(१) भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ सामवेदे खिलशुतिः^(२)
ब्रह्मचर्वेण चैतस्माद्यर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः स वेद सर्वमिति
ब्राह्मणं ॥ २८ ॥

अध्यात्ममात्ममैषज्यमात्मकैवल्यमोङ्गार आत्मानं निरुद्ग्रह सङ्ग-
ममात्रौ भूतार्थचिन्तां^(३) चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमा-
ध्यात्मफलं प्राप्नोतोर्वर्थः सवितर्कं ज्ञानमयमित्येतैः प्रश्नैः प्रति-
वचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणंज्ञो हि प्रबलो विषयो स्थात्
सर्वमिन्वाको वाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद्व स्मैतद्विदांसमेकादशाक्षमौङ्गल्यं ग्लावो मैत्रे योऽभ्याज-
गाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतो विज्ञायोवाच किं स्तिन्मर्यां
अयं तं मौङ्गल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्ये वसतीति तद्वि मौङ्गल्य-
स्थान्तेवासी शुश्राव सः आचार्यायाव्रज्याचचष्टे दुरधीयानं वा
अयं भवत्तमवोचद्योऽयमद्यातिथि र्भवति किं सौम्य विद्वानिति ।
त्रीन् वेदान् ब्रूते भीऽइति तस्य सौम्य यो विस्तीर्णो विजिगीषोऽन्ते-

१ भृग्वङ्गिरो विदां स्तोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र संसुत इति ख, ग, ।

२ सामवेदविखिलशुतिरिति क, ।

३ भृग्वार्थचिन्तार्थमिति क, ।

४ एकादशाक्षं मौदगल्यमिति घ,

वासी तमे ह्येति, तमाजुहाव तमभ्युवाचासाविति भोऽइति किं सौम्य त आचार्योऽध्येतीति, त्रीन् वेदान् ब्रूते भोऽइति, यनु खलु सौम्यास्माभिः सर्वे वेदा सुखतो गृहीताः कथन्त एवमाचार्यो भाषते कथं नु शिष्टाः शिष्टेभ्य एवं^(१) भाषिरन् यं ह्येनमहं प्रश्नं प्रच्छामि न तं विवक्ष्यति न ह्येनमध्येतीति । स ह मौहल्यः स्वमन्ते-वासिनमुवाच, परेहि सौम्य ग्लावं मैत्रेयमुपसीदावोहि भोः सावित्रीं गायत्रीञ्चतुर्विंशतियोनिं हादशमिथुनां यस्या भूग्वङ्गिर-सश्चन्नुर्यस्यां सर्वमिदं श्रितं, तां भवान् प्रव्रवीत्विति स चेत्सौम्य दुरधीयानो भविष्यत्याचार्योवाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं प्राहेति वक्ष्यति तत्तुं ब्रूयात् दुरधीयानन्तं वै भवान् मौदगल्य-मवोचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राचीन तं व्यवोचः पुरा संवक्षरादार्त्तिमाकृथसीति^(२) ॥ ३१ ॥

स तत्राजगाम यत्रितरो बभूव, तं ह प्रपञ्च स ह न प्रतिपेदे, तं होवाच दुरधीयानं तं वै भवान् मौहल्यमवोचत् स त्वा यं प्रश्न-मप्राचीन तं व्यवोचः पुरा संवक्षरादार्त्तिमाकृथसीति^(३) । स ह मैत्रेयः^(४) स्वानन्तेवासिन उवाच यथार्थं भवन्तो यथागृहं यथामनो विप्रसञ्ज्यन्तां दुरधीयानं वा अहं मौहल्यमवोचं स मा यं प्रश्नमप्राचीन तं व्यवोचं तमुपेष्यामि^(५) शान्तिं करिष्यामीति । स ह मैत्रेयः

१ शिष्टेभ्य इदमिति घ,

२ मारिष्यमोति ख, ग, । मार्यमोति घ, ।

३ दार्त्तिमार्यमोति ख, ।

४ स ह मौदगल्य इति क, घ, ।

५ उपेक्षाम ति ख, ग, घ, ।

प्रातः समित्याणिमैक्ष्म्यमुपसादासावाग्रहं^(१) भो मैत्रेयः किमर्थ-
मिति दुरधीयानं वा अहं भवन्तमवोचं त्वं मा यमश्चमप्राक्षीर्वं तं
व्यवोचं त्वामुपेष्यामि शान्तिं करिष्यामीति, स होवाचाच्च वा उपेतस्च
सर्वस्त्रैकं पापकेन त्वा यानेन चरन्तमाहरथोऽयं मम कल्याणस्तं-
ते इदामि^(२) तेन याहीति । स होवाचैतदेवाचालिषच्चानृशंस्यस्त्र
यथा भवानाहोपायामित्येवं भवन्तमिति तं होपेयाय तं होपेत्य
प्रपञ्चं किंस्तिदाहभीः सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयः किमा-
हृधिंयो विचक्ष्य^(३) यदि ताः प्रवेष्य प्रचोदयांसविता याभिरेतीति ।

तस्मा एतत् प्रोवाच वेदाश्चन्द्रांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
कवयोऽन्नमाहः । कर्माणि धियस्तदु ते ब्रवीमि^(४) प्रचोदयांसविता-
याभिरेतीति ।

तसुपसङ्गृह्य प्रपञ्चाधीहि भोः कः सविता का सावित्री ॥३२॥

मन एव सविता, वाक् सावित्री, यत्र ह्येव मनस्तद वाक्, यत्र
वै वाक् तन्मन, इत्येते हे योनी एकं मिथुनम्, अग्निरेव सविता,
पृथिवी सावित्री, यत्र ह्येवाग्निस्तद् पृथिवी यत्र वै पृथिवी तदग्नि-
रित्येते हे योनी एकं मिथुनं, वायुरेव सविताऽन्तरिक्षं सावित्री यत्र
ह्येव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं तदायुरित्येते हे योनी एकं
मिथुनम्, आदित्य एव सविता यौः सावित्री यत्र ह्येवादित्यस्तद्-
यौर्यत्र वै यौस्तदादित्य इत्येते हे योनी एकं मिथुनं, चन्द्रमा एव

१ उपसमादासावा अहमिति क, घ, ।

२ दधामीति क, ।

३ धियो विचक्षण इति घ, ।

४ प्रद्वौमीति ख, ग, घ, ।

सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव चन्द्रमास्त्रक्षत्राणि यत्र वै नक्षत्राणि तच्चन्द्रमा, इत्येते हे योनी एकं मिथुनम्, अहरेव सविता, रात्रिः सावित्री, यत्र ह्येवाहस्त्रद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्त्रदहरित्येते हे योनी एकं मिथुनम्, उष्णमेव सविता, शीतं सावित्री, यत्र ह्ये वोषणं, तच्छीतं, यत्र वै शीतं तदुष्णमित्येते हे योनी एकं मिथुनम्, अब्भमेव सविता, वर्षं सावित्री, यत्र ह्येवाब्भन्तहर्षं यत्र वै वर्षं तदव्भमित्येते हे योनी एकं मिथुनं, विद्युदेव सविता स्तनयिद्वः सावित्री यत्र ह्ये व विद्युत् तत् स्तनयिद्वः यत्र वै स्तनयिद्वस्त्रदिद्युदित्येते हे योनी एकं मिथुनं, प्राण एव विता अत्रं सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्त्रदत्रं यत्र वा अत्रं तत् प्राण इत्येते हे योनी एकं मिथुनं, वेदा एव सविता छन्दांसि सावित्री, यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दांसि यत्र वै च्छन्दांसि तद वेदा इत्येते हे योनी एकं मिथुनं, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा सावित्री, यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते हे योनी एकं मिथुनम्, एतद्व मैत्रिद्वांसमोपाकारिमाससुर्वृह्यचारी ते संस्थित इत्यथैत आससुराचित इव चितो बभूवायोष्याय प्रात्राजीदित्येतद्वाऽहं वेद नैतासु योनिवित एतेभ्यो वा मिथुनेभ्यः सभूतो ब्रह्मचारी मम पुरायुपः प्रेयादिति ॥ १२ ॥

ब्रह्म हेदं श्रियं प्रतिष्ठामायतनमैचत तत्पस्त्^(१) यदि तद्वते प्रियेत तस्त्वे प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्रा ब्राह्मणं सृष्टा तत्-सावित्रीं पर्यदधात्^(२) तत् सवितुर्वरेण्यमिति सावित्राः प्रद्यमः पादः, पृथिव्यर्चं समदधाद्वाऽग्निमग्निना श्रियं, श्रिया स्त्रियं,

१ तत्पस्तेति ख, ग, ।

२ पर्यदधादिति ख, ग, ।

स्त्रिया मिथुनं, मिथुनेन प्रजां, प्रजया कर्म, कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन
वै ब्राह्मणः संशितोभवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छि-
न्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवनं भवति^(१) य एवं वेद यथैवं
विदानेवमेतं सावित्राः प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ३४ ॥

भर्गो देवस्य धीमहीति सावित्रा हितीयः पादोऽन्तरिक्षे ग
यजुः समदधात्^(२) यजुषा वायुं, वायुनाऽबभ्रमवभ्रेण वर्षं, वर्षेणौषधि-
वनस्तीनोषधिवनस्तिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः
संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरवि-
च्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यथैवं विदानेवमेतं सावित्रा
हितीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३५ ॥

धियो यो नः प्रचोदयादिति सावित्रास्तुतीयः पादो दिवा
साम समदधा^(३) त्वाम्नाऽदित्यमादित्येन रश्मीन् रश्मिर्वर्षं,
वर्षेणौषधिवनस्तीनोषधिवनस्तिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्म-
णा तपस्तपसा सत्यं सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन
व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो
भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद
यथैवं विदानेवमेतं सावित्रास्तुतीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३६ ॥

तेन ह वा एवं विदुषा ब्राह्मणेन ब्रह्माभिपन्नं यस्तिं परामृष्टं

१ जीवनं भवतीति ख, ग, ।

२ समदध्यादिति ख, ।

३ दिवा सा दध्यादिति ख, गम, ।

ब्रह्मणाऽकाशमभिपन्नं यस्तिं परामृष्टमाकाशेन वायुरभिपन्नो
यस्तिः परामृष्टो, वायुना ज्योतिरभिपन्नं यस्तिं परामृष्टं, ज्योति-
षाऽपोऽभिपन्ना यस्ताः परामृष्टा अङ्गिर्भूमिरभिपन्ना यस्ता परा-
मृष्टा, भूम्याऽन्नमभिपन्नं यस्तिं परामृष्टमनेन प्राणेऽभिपन्ना यस्तिः
परामृष्टः प्राणेन मनोऽभिपन्नं यस्तिं परामृष्टं, मनसा वाग्भिपन्ना
यस्ता परामृष्टा, वाचा वेदा अभिपन्ना यस्ताः परामृष्टा, वेदै-
र्यज्ञोऽभिपन्नो यस्तिः परामृष्टस्तानि ह वा एतानि द्वादशमहा-
भूतान्येवं विधिप्रतिष्ठितानि^(१) तेषां यज्ञ एव परार्द्धः ॥ ३७ ॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसो मन्यन्ते विद्वैनमिति याथातथमवि-
द्वांसोऽयं यज्ञो वेदेषु प्रतिष्ठितो, वेदा वाचि प्रतिष्ठिता, वाङ् मनसि
प्रतिष्ठिता, मनः प्राणे प्रतिष्ठितं, प्राणोऽन्ने प्रतिष्ठितो, ऽन्नं भूमौ प्रति-
ष्ठितं, भूमिरप्सु प्रतिष्ठिता, आपो ज्योतिषि प्रतिष्ठिता, ज्योतिर्वायौ
प्रतिष्ठितं, वायुराकाशे प्रतिष्ठित, आकाशं ब्रह्मणि प्रतिष्ठितं, ब्रह्म
व्राह्मणे ब्रह्मविदि प्रतिष्ठितं, यो ह वा एवं वित् स ब्रह्मवित्, पुरुषां
च कोर्त्तिं लभते सुरभींश्च गन्धान् सोऽपहतपाप्मानन्त्यश्रियम-
श्रुते,^(२) य एवं वेद यथैवं विदानेवमेतां वेदानां मातरं सावित्री-
सम्पदमुपनिषदमुपास्त इति व्राह्मणम् ॥ ३८ ॥

आपो गर्भं जनयन्तीरित्यपाङ्गर्भः पुरुषः स यज्ञोऽङ्गिर्यज्ञः
प्रणीयमानः प्राङ्गणायते, तस्मादाचमनोयं पूर्वमाहारयति
स यदाचामति चिराचामति हिः परिशुभ्यलायुरवरह्य पाप्मानं
निर्णुदत्युपसाद्य यजुपोऽत्य मन्वान् प्रयुज्यावसाद्य प्राचोः शाखाः

१ एवं वेदिप्रतिष्ठितानाति ख, ग, ।

२ पापमानकात्रियमश्रुते इति घ, ।

स व्यायो निरङ्गुष्टे पाणावस्तुतमस्यस्तोपस्तरणमस्यस्ताय त्वोपस्तुणा-
मोति पाणावुदकमानोय जीवास्थेति सूक्तेन त्रिराचामति । स यत्पूर्व-
माचामति सप्त प्राणांस्तानेतेनास्मिन्नाप्याययति या ह्येमा वाह्नाः
शरीरान्मात्रास्तद्यैतदग्निं वायुमादित्वं चन्द्रमसमपः पशुनन्यां
स्य प्रजास्तानेतेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽस्तुतं । स यदु द्वितीयमाचामति
सप्तपानांस्तानेतेनास्मिन्नाप्याययति या ह्येमा वाह्नाः शरीरान्
मात्राः^(१) स्तद्यैतत्पूर्णमासीमष्टकाममावास्यां अङ्गां दीक्षां यज्ञं द-
चिणास्तानेतेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽस्तुतं । स यत्तृतीयमाचामति सप्त
व्यानांस्तानेतेनास्मिन्नाप्याययति या ह्येमा वाह्नाः शरीरान्मात्राः^(२)
स्तद्यैतत् पृथिवीमन्तरीक्षं दिवनक्षत्राएयृतूनर्त्तवान् संवत्स-
रांस्तानेतेनास्मिन्नाप्याययत्यापोऽस्तुतं पुरुषो ब्रह्माथाप्रियनिगमो
भवति तस्मादै विद्वान् पुरुषमिदं पुरुषरीकमिति प्राण एष स
पुरि शे ते संपुरिशं इति । पुरिशयं सन्तं प्राणं पुरुष इत्याचक्षते ।
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षहिषः । स यत्पूर्व-
माचामति पुरस्ताद्वीमांस्तेनास्मिन्नवरुन्ये सयदु द्वितीयमाचामत्याज्य-
भागौ तेनास्मिन्नवरुन्ये, स यत्तृतीयमाचामति संस्थितहोमांस्तेना
स्मिन्नवरुन्ये, स यदुद्विःपरिशुभ्यति तत्समिक्षंवर्हिः, स यत्सर्वाणि खानि
सर्वं देहमाप्याययति यज्ञान्यदातारं मन्त्रकार्यं यज्ञे रूपन्दति सर्वन्ते-
नास्मिन्नवरुन्ये, स यदींपूर्वान् मन्त्रान् प्रयुड्क्त आसर्वमेधादेते
क्रतव एत एवास्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु सर्वेषु

१ मन्त्रादति क ।

२ शरीरान्मात्रा इति क ।

भूतेषु सर्वेषु सर्वेषु कामचारः कामविमोचनं भवत्यर्देच न प्रमी-
यते^(१) य एवं वेद ।

तदग्नेतहृचोक्तं । आपो भृग्वङ्गिरोरूपमापो भृग्वङ्गिरोमयं ।
सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयम् । अन्तरैते चयो वेदा
भृगूनङ्गिरसोऽनुगाः ।

अपां पुष्टं मूर्त्तिराकाशं पवित्रमुत्तम-मिल्याचम्याभ्युक्त्या-मान-
मनुमन्त्यत इन्द्र जीविति ब्राह्मणं ॥ ३८ ॥

इति अथव्ववेदे गोपयन्नाश्चण्पूर्वभागे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

अं ब्रह्मचारीणं श्वरति रोदसी उभे इल्याचार्यमाह ।
तस्मिन् देवाः सम्मनसो भवन्तीति वायुमाह स सद्य एति
पूर्वमादुत्तरं समुद्रमिल्यादिल्यमाह दीक्षितो दीर्घश्मशुरेष
दीक्षित एष दीर्घश्मशुरेष एवाचार्यस्थाने तिष्ठन्नाचार्य इति
स्तूयते, वैद्युतस्थाने तिष्ठन् वायुरिति स्तूयते, द्यौस्थाने तिष्ठन्नादिल्य
इति स्तूयते ।

तदग्नेतहृचोक्तं ब्रह्मचारीणन्निति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जायमानो ह वै ब्राह्मणः समेन्द्रियाण्यभिजायन्ते, ब्रह्मवर्चसञ्च
यगच्छ स्वप्नञ्च क्रोधञ्च श्वाधाञ्च रूपञ्च पुण्यमेव गन्धं सप्तमं । तानि
ह वा अस्यैतानि ब्रह्मचार्यमुपेतोपक्रामन्ति, सृगानस्य ब्रह्मवर्चसं
गच्छत्याचार्यं यशोऽजगरं स्वप्नो वराहं क्रोधोपश्वाषं कुमारों रूप-

१ भवत्यर्देनेच न प्रमीयते इति ४ ।

मोपधिवनस्यतीन् पुरुषो गन्धः स यन्मृगाजिनानि वस्ते तेन तद् ब्रह्मवर्चसमवरुच्ये, यदस्य सृगेषु भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चसी भवति स यदहरहराचार्याय कर्मकरोति तेन तद्यशोऽवरुच्ये यदस्याचार्ये भवति सह स्नातो यशस्वी भवति स यत्सुपुरुषनिर्दाविनयति तेन तं स्वप्नमवरुच्ये योऽस्याजगरे भवति तं ह स्नातं स्वप्नतमाहुः स्वप्नितु मैनं बोद्धधर्थेति स क्रुद्धो वाचा न कञ्चन हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानिव मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवरुच्ये, योऽस्य वराहे भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा ज्ञाधीयसं विश्वन्तेऽयाङ्गिः स्नाध्यमानो न स्नायत्तेन तं ज्ञाधामवरुच्ये, योऽस्यामु भवति सह स्नातः ज्ञाधीयोऽव्रेभ्यः स्नाव्यतेऽयैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्यास्तानग्नान्नोदीक्षेदेतिवेति सुखं विपरिधापयेत्तेन तद्रूपमवरुच्ये, यदस्य कुमार्यां भवति तं ह स्नातं कुमारीमिव निरीक्षन्तेऽयैद्वब्रह्मचारिणः पुरुषो गन्धो य श्रीपधिवनस्यतीनां तासां पुरुषं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिप्रेतेन तं पुरुषं गन्धमवरुच्ये, योऽस्यौपधिवनस्यतीषु भवति स ह स्नातः पुरुषगच्छिर्भवति ॥ २ ॥

स वा एष उपयंश्वतुर्जीपैत्यन्तिं पादेनाचार्यं पादेन ग्रामं पादेन स्त्वयुं पादेन, स यदहरहः समिध आहूत्य सायं प्रातरन्तिं परिचरेत्तेन तं पादमवरुच्ये, योऽस्याग्नौ भवति । स यदहरहराचार्याय कर्म करोति, तेन तं पादमवरुच्ये, योऽस्याचार्ये भवति । स यदहरहर्यामं प्रविश्य भिक्षामेव परोपस्ति न मैथुनन्तेन तं पादमवरुच्ये, योऽस्य ग्रामे भवति, स यत् क्रुद्धो वाचा न कञ्चन हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानि मन्यमानस्तेनव तं पादमवरुच्ये, योऽस्य स्त्वयौ भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते व्रह्मचारिण्यग्नयो धीयन्ते, हौ पृथग्घस्तयोर्मुखे
हृदय उपस्थ एव पञ्चमः । स यद्विनिषेन पाणिना स्त्रियन्न स्युग्मति
तेनाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्ये, यत्स्वेन तेन प्रव्राजिनां, यन्मुखेन
तेनाग्निप्रस्कन्दिनां, यद्वृद्येन तेन शूराणां, यदुपस्थेन तेन गृहमे-
धिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनग्निरिव शिष्यते । स यद्वहरहरा-
चार्याय कुलेऽनुतिष्ठते सोऽनुष्ठाय ब्रूयाद्वर्मगुप्तो (१) मा गोपायेति
धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति, तस्य ह प्रजा श्वः श्वः श्रेयसी श्रेयसी ह
भवति, धार्यैव प्रतिधीयते, स्वर्णे लोके पितृनिर्दधाति, तान्तवं न
वसीत, यस्तान्तवं वस्ते चक्रवं वर्षते न व्रह्म, तस्मात्तान्तवं न वसीत व्रह्म
वर्षतां मा चक्रमिति, नोपर्यासीत यदुपर्यास्ते प्राणमेव तदात्मने-
धरं कुरुते यदातो वहति, अध एवासीत, अधः शयोत, अधस्तिष्ठे-
दधो व्रजेदेवं ह स्म वैतत् पूर्वे व्राह्मणा व्रह्मचर्यच्चरन्ति तं ह स्म
तत्पुत्रं भ्रातरं वोपतापिनमाहुरुपनयेतैनमिल्यासमिदारात् स्वरे-
यन्तोऽवमद्यादयाह जघनमाहुः, स्नापयैतैनमिल्यासमिदारान्
ह्येतानि व्रतानि भवन्ति, तं चेच्छ्यानमाचार्योऽभिवदेत्, स प्रति-
संहाय प्रतिशृणुयात्तं चेच्छ्यानमुत्पाय तच्चेदुत्थितमभिप्रक्रम्य (२)
तं चेदभिप्रकान्तमभिपलायमानमेवं ह स्म वैतत् पूर्वे व्राह्मणा व्रह्म-
चर्यं चरन्ति, तेषां ह स्म वैषा पुण्या कीर्त्तिर्गच्छत्याह वा अयं
सोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो (३) ह वै पारीक्षितो मृगयाच्चरिष्यन् हंसाभ्यामगित-

१ धर्मगुप्तगुप्तो इति क, घ, ।

२ दुत्थितमभिप्रक्रम्यन्ति ग, ।

३ जनमेजय इति क, ग, ।

द्वुपावतस्य इति, तावूचतुर्जनमेजयं (१) पारीक्षितमभ्याजगाम, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, कौ नु भगवन्ताविति, (२) तावूचतुर्जक्षिणाग्निशाहवनीयस्येति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, तदाकीयतामितिहोपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि देवा न रमन्तेऽपि चैकोपारामादेवा आराममुपसङ्गामन्तीति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, किं पुरुषमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्यमिति (३) ब्रह्मचर्यमेवेति, तत् को वेद इति, (४) दन्ताबलो धौमोऽय खलु दन्ताबलो धौमो यावति तावति काले पारीक्षितं जनमेजयमभ्याजगाम, तस्मा उत्थाय स्यमेव विष्टरं निदधौ, तमुपसङ्गङ्गापप्रच्छाधीहि भी किं पुरुषमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्यमिति ब्रह्मचर्यमेवेति, तस्मा एतत् प्रोवाचाषाचत्वारिंशद्वर्षं सर्ववेदब्रह्मचर्यं, तच्चतुर्द्वा वेदेषु व्यूहां द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षं खवरार्जमपि स्तायं श्वरेद्यथाशक्यपरं । तस्मा उहसृष्टभौ सहस्रन्ददावप्यपिकीर्तिमाचार्यो ब्रह्मचारील्येक आहुराकाशमधिदैवतमयाध्यात्मं ब्राह्मणो ब्रतवांश्वरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्युवे सम्यच्छत्, ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रदै, स होवाचास्यामस्मिन्विति किमिति यां रात्रीं समिधमनाहृत्य वसेत्तामायुषोऽवरुच्योयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्यहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्, अथ प्रतिष्ठापयेत् यदु-

१. जनमेजयमिति क, ।

२. भवन्ताविति ख, ग, ।

३. किं लौक्यमिति घ, ।

४. वेदधति इति क, ।

पर्युपसादयेज्जीभूतवर्षी तदहः, पर्जन्यो भवति, ते देवा अब्रुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यस्त्रिव्यति ब्रूतास्मै भिक्षा इति, गृहपतिर्बृत बहुचारी गृहपत्रा इति किमस्या हृष्णोताददत्या इति, इष्टापूर्त्त-सुकृतद्रविणमवरुन्धादिति, तस्माद् ब्रह्मचारिणे॑ हरहर्भिक्षां दद्याहूहिणीमामेयुरिष्टापूर्त्त॑ (१) सुकृतद्रविणमवरुन्धादिति । सप्तमीं नातिनयेक्षममीमतिनयन ब्रह्मचारी भवति, समिङ्गैचे सप्तरात्रमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपनेयो भवति ॥ ६ ॥

नोपरि शायो स्याव्वगायनो न नर्तनो न सरणो न निष्ठीवेत् यदुपरि शायो भवत्यभीक्षणं निवासा जायन्ते, यहायनो भवत्यभीक्षणग्र आक्रन्दान्धावन्ते, यत्र्ननो भवत्यभीक्षणशः प्रेताद्विर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्षणशः प्रजाः संविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीवति, स चेन्निष्ठीवेद्विवो तु मां यदत्रापि मधो-रहं यदत्रापि रसस्य म इत्यात्मानमनुमन्त्ययते । यदत्रापि मधो-रहं निरिष्टविषमस्मृतं (२) । अग्निश तत्सविता च पुनर्मै जठरे धत्तां (३) । यदत्रापि रसस्य मे परापपातास्म तं । तदिहोपद्धयामहे तत्त्वं आप्यायतां पुनरिति । न श्मशानमातिष्ठेत्, स चेदभितिष्ठेदु-दकं हस्ते कृत्वा यदीदमृतुकाम्येत्यभिमन्त्रा जपंक्षम्बोक्ष्य परिक्रामेत् समयायोपरि व्रजेत् यदीदमृतुकाम्यादं रिप्रमुपेयिम अन्धः श्लोण-

१ गृहणीमामोयमिष्टापूर्त्त॑ इति घ, ।

२ निरिष्टविषमस्मृतमिति ख, ग, घ, ।

३ जठरेधत्तामिति ख, ग, ।

इव हीयतां । मा नोऽन्वागादधं यत इति । अथ हैतहेवानां परिषूतं यद् ब्रह्मचारी ।

तदप्येतद्वचोक्तं । देवानामेतत्परिषूतमनभ्यारूढ़ं चरति रोचमानं तस्मिन् सर्वे पश्वस्त्रय यज्ञास्तस्मिन्ननं सह देवताभिरिति ब्राह्मणम् ॥७॥

प्राणापानौ जनयन्निति शङ्खस्य मूले महकृष्णेवंसिष्ठस्य पुत्रः एतां वाचं सस्त्वजे, शोतीष्णाविहीतसौ (१) प्रादुर्भवेयातामिति तथा तच्छब्दनुवर्त्तते, अथ खलु विपारमध्ये वशिष्ठशिला नाम प्रथम आश्रमो, द्वितीयः क्षणशिलास्तस्मिन् वसिष्ठः समतपद्विज्ञामित्रजमदग्नो जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजो सिंहौ प्रभवे तपतः गुड्गुर्गुर्वासे तपत्युप्रिकृषिद्रोणेऽभ्यतपदगस्त्वोऽगस्त्वतीर्थे तपति दिव्यकिर्हं तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतुङ्गेऽभ्यतपदुलघ्कक्षु-तरक्षुः श्वा वराहचिल्वटिबभुकाः सर्पदंष्ट्रनः संहनुक्तण्वानाः कश्यपतुङ्गदर्शनात्मरणवाटात् सिद्धिर्भवति ब्राह्मणं वर्षसहस्र-सुधिवने ब्रह्मचार्यकपादेनातिष्ठद् द्वितीयं वर्षसहस्रं मूर्दन्येवा-सृतस्य धारामधारयद् ब्राह्माख्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षसहस्राणि सलिलस्य घृष्टे शिवोऽभ्यतपत्तमात्मात्तपसो भूय एवाभ्यतपत् ।

तदप्येता कृचोऽभिवदन्ति प्राणापानौ जनयन्निति ब्राह्मणम् ॥७॥

एकपाद् द्विपद इति । वायुरेकपात्तस्याकाशं पादश्वन्दमा द्विपात्तस्य पूर्वपच्चापरपक्षौ पादावादिल्लिपात्तस्येमे लोकाः पादा अग्निः घट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप श्रोषधिवनस्य-तय इमानि भूतानि पादास्त्वां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा प्रति-

१ महर्दिव्यसिष्ठस्य पृत्र इति ख, ग, घ, ।

ठिताश्वतस्तो व्रह्मणः शाखा, अथो आहुः यडिति मूर्त्तिराकाशये-
लृचा मूर्त्तिर्याजुपी गतिः साममयन्तेजो भृगविंश्वरसामापैतद् व्रह्मैव
यज्ञश्वतुप्याद् हिः संस्थित इति । तस्य भृगविंश्वरसः संस्थे अथो
आहुरेकसंस्थित इति, यद्वोतच्चां मण्डलैः करोति पृथिवीं ते-
नाप्याययति एतस्यां ह्यग्निश्वरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निवासाः पृथिव्यसि तन्यूरिति ।

यदध्वर्युर्यजुपा करोत्यन्तरिक्षं तेनाप्याययति तस्मिन्वायुर्न
निविग्नते कतमच्च नाह इति ।

तदप्येतद्वचोक्तं । अन्तरिक्षे पथिभिर्जीव्यमाणो^(१) न निवि-
गते कतमच्च नाहः । अपां योनिः प्रथमजा कृतस्य क्व स्ति-
ज्ञातः कुत आवभूवेति ।

यदुज्ञाता साम्ना करोति दिवं तेनाप्याययति तत्र ह्यादिल्वः
शुक्रश्वरति ।

तदप्येतद्वचोक्तं । उच्चायतं तमरुणं सुपर्णमिति । यदु
व्रह्मच्चां काण्डैः करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यमु चरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । चन्द्रमा अप्सन्तरिति । तासामो-
पधिवनस्तयः काण्डानि, ततो मूलकाण्डपर्णपुष्पफलप्ररो-
हरसगन्धीर्यज्ञो वर्ततेऽद्विः कर्माणि प्रवर्त्तन्तेऽद्विः सोमो
विष्णुते, तद् यद् व्रह्माणं कर्मणि कर्मण्यामन्त्ययत्यपस्ते-
नानुजानाल्येषो ह्यस्य भागस्तद्यथा भोक्ष्यमाणोऽप एव प्रथममाचा-
मयेदप उपरिष्टादेवं यज्ञोऽद्विरेव प्रवर्त्ततेऽप्सु संस्थाप्यते तस्माद्

१ पथिभि दीयमानः इति ख, ष ।

ब्रह्मा पुरस्ताद्वौमसंस्थितहोमैर्यज्ञो वर्त्ततेऽन्तरा हि पुरस्ताद्वौम-
संस्थितहोमैर्यज्ञं परिगृह्णात्यन्तरा हि भग्वङ्गिरसः वेदानो दुर्घ्या^(१)
भग्वङ्गिरसः सोमपानं मन्यन्ते सोमात्मको ह्ययं वेद ।

तदप्येतद्वौक्तं । सोमं मन्यते पपिवानिति ।

तद्यथेमां पृथिवीमुदीर्णां ज्योतिषा धूमायमानां वर्षं शमयत्वे-
वम् ब्रह्मा भग्वङ्गिरोभिर्याह्वतिभिर्यज्ञस्य विरिष्टं शमयत्वग्नि-
रादित्याय म इत्येतेऽग्निरस एत इदं सर्वं समाप्तु-
वन्ति, वायुरापश्चन्द्रमा इत्येते भृगव एत इदं सर्वं समा-
प्यायदत्त्वेकमेव संस्यं भवतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ।

विचारो ह वै काबन्धिः कबन्धस्यार्थर्णस्य पुत्रो मेधावी
मीमांसकोऽनूचान आस, स ह स्वेनातिमानेन मानुषं वित्तं नियाय,
तं मातोवाच, त एवैतदत्त्वमवोचंस्त इममेषु कुरुपञ्चालेष्वङ्गमगधेषु
काशिकौशल्येषु शाल्वमत्येषु शवसउशीनरेषूदीचेष्वत्तमदन्तीत्यथ
वयं तवैवातिमाने^(२) नानाद्यास्मो वस वाहनमन्विच्छेति स मा-
न्यातुयौवनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञः सोमं प्रसूतमाजगाम, स सदो-
ऽनुप्रविश्यत्विंजश्च यजमानञ्चामन्त्यामास, तद्याः प्राच्यो नदीवहन्ति
याश्च दक्षिणाच्यो याश्च प्रतीच्यो याश्च उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्गनाम-
धेयोरित्याचक्षते, तासां समुद्रमभिपद्यमानानां क्षियते नामधेयं
समुद्र इत्याचक्षते, एवमिमि सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्याः स-
रहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वार्त्याताः

१ वेदान् दुर्घ्य इति घ ।

२ तवैनातिमानेन नानाद्यास्म इति क, ख ।

सपुराणाः सप्तराः सप्तस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः सानु-
मार्जनाः सवाकोषाक्यास्तेषां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यते
नामधेयं यज्ञ इत्येवाचक्षते ॥ ८ ॥

भूमिर्ह वै एतदिच्छिन्नं देवयजनं यदप्राक्प्रवणं यदनुदक्-
प्रवणं यत् क्षत्रिम् यत्समविषममिदं ह त्वेव देवयजनं यत्समं
समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समं समास्तीर्णमिव
भवति, यत्र व्राह्मणस्य व्राह्मणतां विद्याद् ब्रह्मा व्रह्मत्वं करोतीति
वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । तान् ह पप्रच्छ
किं विद्वान् होता होत्रं करोति, किं विद्वानधर्वर्युराधर्वर्यवं
करोति, किं विद्वानुहातौदगात्रं करोति, किं विद्वान् ब्रह्मा व्रह्मत्वं
करोतीति वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । ते ब्रूमो
वागेव होता होत्रं करोति वाचो हि स्तोमा य वषट्काराशाभि-
सम्पद्यन्ते, ते ब्रूमो वागेव होता वाग् ब्रह्म वाक् देव इति ।
प्राणापानाभ्यामेवाधर्वर्युराधर्वर्यवं करोति, प्राणः प्रणीतानि ह
भूतानि प्राणः प्रणीताः प्रणीतास्ते ब्रूमः प्राणापानाविवाधर्वर्यू
प्राणापानौ ब्रह्म प्राणापानौ देव इति । चक्षुषैवोहाता औहात्रं
करोति चक्षुपा होमानि भूतानि पश्यन्त्यद्यो चक्षुरेवोहाता चक्षुर्व्रह्म
चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा व्रह्मत्वं करोति मनसा हि तिर्थक् च
दिश ऊर्ध्वं च यज्ञ किञ्च मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते ब्रूमो
मन एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म मनो देव इति ॥ १० ॥

तद्यथा ह वा इदं यजमानश्यथाजयितारब्द दिवं ब्रूयुः पृथिवीति,
पृथिवीं वाक् द्यौरिति ब्रूयुस्तदन्यो नागुजानात्येतामेवं नानु-
जानाति यदेतद् ब्रूयादथ नु कथमिति होतेत्येव होतारं ब्रूयादा-

गिति वाचं, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमध्यर्युरिल्लेवाध्यर्युं
ब्रूयात्, प्राणापानाविति प्राणापानौ, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देव-
मुहूर्तिवेवोऽनातारं ब्रूयाच्चकुरिति चक्षुर्व्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवं
ब्रह्मेत्येव ब्रह्माणं ब्रूयामन इति मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति
देवम् ॥ ११ ॥

नाना प्रवचनानि ह वा एतानि भूतानि भवन्ति ये चैवासो-
मपं याजयन्ति ये च सुरापं ये च ब्राह्मणं विच्छिन्नं सोमयाजिनं
तं प्रातः समित्याणय उपोदेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्यमिति
यनेव नो भवांस्तां ज्यप्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षो-
येति, तथेति तेभ्य एतान् प्रश्नान् व्याचचष्टे, तदेन ह वा इदं
विद्यमानञ्चाविद्यमानञ्चाभिनिदधाति तद ब्रह्म तद्यो वेद स
ब्राह्मणोऽधीयानोऽधीत्याचक्षत इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अथातो देवयजनान्याका देवयजनं शङ्का देवयजनमृलि-
जो देवयजनं भौमं देवयजनं तदा एतदाका देवयजनं यदुप-
व्यायच्छमानो वाऽनुपव्यायच्छमानो वा शरोरमधिवसत्येषयज्ञ एष
यजत एतं यजन्त एतदेवयजनमथैतत् शङ्का देवयजनं यदैव कदा-
चिदादद्यात् शङ्का ल्वेवैनं नातोयात्तदेवयजनमथैतदृलिजो देव-
यजनं यत्र क्वचिद् ब्राह्मणो विद्यावान् मन्त्रेण करोति तदेवयजन-
मथैतद्वैमं देवयजनं यत्रापल्लिष्ठन्ति यत्र स्वन्दन्ति प्रतहहन्त्युद्वहन्ति
तदेवयजनं यत्समं समूलमविदध्यं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं सम-
समास्तीर्णमिव भवति यस्य खभकूर्मो वृक्षः पर्वतो नदी पन्था वा
पुरस्तात्याकृ देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्यवशिष्येनोत्तरतोऽन्मेः
पर्युपसीदेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अदितिव्यं प्रजाकामौदनमपचत् तत उच्छिष्टमश्नात् सा गव्भ-
मधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदनः पच्यत आरभण-
मेवैतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमात्रैः समिधो भवन्त्येता-
वां ह्यात्मा प्रजापतिना सम्मितोऽग्नेवै या यज्ञिया तनूरश्वत्ये तया
समगच्छत एषा स्वशृङ्ख्या तनूर्वद् घृतं, यदु घृतेन समिधो अनक्ति
ताभ्यामेवैनं तन्तनूभ्यां समर्द्यति यन्निर्मार्गस्यादधात्यवकूल्या वै
वीर्यं क्रियते यन्निर्मार्गस्यादधात्यवकूल्या एव संवत्सरो वै प्रजनन-
मनिः प्रजननमेतत् प्रजननं यत्संवत्सरं कर्त्तचाऽग्नौ समिधमादधाति,
प्रजननादेवैनन्तत् प्रजनयिता प्रजनयत्यवत्यत्सुर्वै पुरुषो^(१) न हि
तद्वेद् यदत्तुमभिजायते, यन्नक्त्वं तदाप्नोति, य एष ओदनः पच्यते,
योनिरेवैषा क्रियते, यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तत् ध्रीयते संवत्सरो
वै रेतो हितं प्रजायते, ये संवत्सरे पर्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेवै-
नमाधत्ते, हादगसु रात्रीषु पुरा संवत्सरस्याधियात्ता हि संवत्स-
रस्य प्रतिमा अयो तिसृष्टयो द्वयोरयो पूर्वेद्युराधियात्, ते वा अग्नि-
मादधानेनादित्या वा इत उत्तरमेष मेऽग्निं लोक आयंस्ते पथि-
रक्तत इयन्तदु यज्ञमाणं प्रतिनुदन्त उच्छेषणभाजा वा आदि-
त्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोवाच
तेभ्य एव प्रोत्य स्वर्गं लोकं यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिरवर्वा देवः स तपस्त्रैतज्ञातुप्याश्यं ब्रह्मौदनं
निरमिमत, चतुर्लोकं चतुर्द्वेवं चतुर्वेदं चतुर्हौविमिति, चत्वारो वा
इमे लोकाः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे
देवा अग्निर्वायुरादित्यशन्द्रमाः, चत्वारो वा इमे वेदा कर्त्तवेदी

१ प्रजनयत्यवत्सुर्वै पुरुषः न हि तद्वेद् यदत्तुमभिजायते इति क, ख, ।

यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चतस्रो वा इमे होत्रा हौत्र-
माध्यर्थवमौहात्रं ब्रह्मत्वमिति ।

तद्येतद्बोक्तम् । चत्वारि शृङ्गास्तयोऽस्य पादा दे शीर्षे
सप्त हस्तासो अस्य । चिधा बुद्धो वृषभो रोरवीति महोदे वो
मर्त्यां आविवेश इति ।

चत्वारि शृङ्गेति विदा वा एत उक्ताः, तयो अस्य पादा इति सव-
नान्येव, दे शीर्ष इति ब्रह्मौदनप्रवर्ग्यविव, सप्त हस्तासो अस्येति
कृत्यां सेव, चिधा बुद्ध इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, वृषभो रोरवीत्येष
ह वै वृषभ एष तद्रोरवीति यद्यज्ञे षु शस्ताणि शंसल्युग्भिर्यजुर्भिः
सामभिर्ब्रह्मभिरिति, महोदेवो मर्त्यां आविवेशेत्येष ह वै महान् देवो
यद्यज्ञ एषु मर्त्यां आविवेश । यो विद्यासप्त प्रवत इति प्राणानाह
सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानाह । शिरो यज्ञस्य यो विद्या-
दित्येतद्वै यज्ञस्य शिरो यन्मन्त्रवान् ब्रह्मौदनो यो ह वा एतममन्त्रवन्तं
ब्रह्मौदनमुपेयादपशिरसा ह वा अस्य यज्ञमुपेतो भवति तस्माम-
न्त्रवन्तमेव ब्रह्मौदनमुपेयान्नामन्त्रवन्तमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

किमुपयज्ञ आत्मेयो भवतीत्यादित्यं हि तमो जग्राह, तद-
तिरपनुनोद तदनिरन्तपश्यत् ।

तद्येतद्बोक्तम् । स्तुताद्यमन्त्रिहिंवमुनिनाय दिवित्वाऽत्रि-
रधारयत् सूर्यामासाय कर्त्तव इति ।

तं होवाच वरं वृणीष्वेति, स होवाच दक्षिणीया मे प्रजा
स्यादिति, तस्मादात्रेयाय प्रधमदक्षिणा यज्ञे दीयन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्विदानुवाच अग्नीनादधीयेति, तान्वागभ्युवाचाख्यो

वै सन्धाराणमिति, तद्वोरात् क्रूराक्षलिलाक्षरस उदानिन्युस्तान् वागभ्युवाचाश्वः शम्येतेति, तथेति तमृग्वेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति तस्मा अविस्त्रसाय महद्वयं ससृजे, स एतां प्राचीं दिग्न्येजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्वं इति । तं यजुर्वेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति तस्मा अविस्त्रसाय महद्वयं ससृजे, सा एतां प्रतीचीन्दिग्यं भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्वं इति । तं सामवेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति, केन तु त्वं शमयिष्यसीति, रथन्तरं नाम मे सामावोरञ्जाक्रूरञ्ज तेनाश्वमभिष्ठूयते तस्माअथ विस्त्रसाय तदेव महद्वयं ससृजे, स एतासुदीचीन्दिशभेजे, स होवाचाशान्तो न्वयमश्वं इति । तान्वागभ्युवाच शंयुमार्थर्वणं गच्छेति, ते शंयुमार्थर्वणमासोनं प्राप्योचुर्वमस्ते अस्तु भगवन्वशं शम्येतेति । तथेति स खलु कवचस्यार्थर्वणस्य पुत्रमामन्त्रयामास विचारित्रिति, भगो इति हास्मै प्रतिश्रुत प्रतिशुश्रावाश्वं शम्येतेति, तथेति स खलु शान्त्युदकं चकारार्थर्वणोभिशाङ्गिरसोभिशातनैर्माहनामभिर्वास्तोष्यलैरिति शमयति तस्य ह स्त्रातस्याश्वस्याभ्युच्चितस्य सर्वेभ्या रोमश्वरेभ्योऽङ्गारा आशोर्यन्त सोऽश्वस्तुयो नमस्कारं चकार नमः शंयुमार्थर्वणाय यो मा यज्ञमचोक्षपदिति, भविष्यन्ति ह वा अतोऽन्ये व्राह्मणा लघुसन्धारतमास्तु आदित्यस्य पद आधास्यन्त्यनुहो वक्षस्याजस्य अवणस्य व्रह्मचारिणी वा एतदा आदित्यस्य पदं यद्भूमिस्तद्यैव पद आहितं भविष्यतीति सोऽन्मौ प्रणीयमानेऽन्वेऽन्वारब्धं व्रह्मा यजमानं वाचयति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति पञ्च, तं व्राह्मणा उपवहन्ति तद्व्रह्मोपाकुरुते एप ह वै विहांस्तर्विद्व व्रह्मा यद्भूमिस्तद्यैरिविदिति व्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाश्व ह वा असुराशास्पर्दित्त ते देवा इन्द्रमनुवन्निमवस्तावद्यज्ञं गोपाय, यावदसुरैः संयतामहा इति, स वै नस्तेन रूपेण गोपाय येन नो रूपेण भूयिष्ठं क्वादयसि येन शक्ष्यसि गोप्तु मिति, स ऋग्वेदो भूत्वा पुरस्तात्परीत्योपातिष्ठित्त देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्वूपं कुरुत्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं क्वादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तु मिति, स यजुर्वेदो भूत्वा पश्चात्परीत्योपातिष्ठित्त देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्वूपं कुरुत्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं क्वादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तु मिति, स सामवेदो भूत्वा उत्तरतः परीत्योपातिष्ठित् तं देवा अब्रुवन्नदेव तद्वूपं कुरुत्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं क्वादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तु मिति, स इन्द्र उप्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्योपातिष्ठित्त देवा अब्रुवन्ननेत्तद्वूपं कुरुत्वैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं क्वादयस्येतेन शक्ष्यसि गोप्तु मिति, तद्यदिन्द्र उप्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्योपातिष्ठित्तद्वृह्णाऽभवन्तद्वृह्णणो ब्रह्मत्वं तदा एतद्यर्थणो रूपं यदुप्णीषी ब्रह्मा, तं दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरंस्तं यदक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरंस्तत्संद्सीऽभवन्तत्सदस्य सदस्यत्वं बलेहं वा एतद् बलमुपजायते यत्सदस्य आमयतो वै ब्रजस्य बहुलतरं ब्रजं विन्वन्ति,(१) वोरा वा एषा दिग्दक्षिणा शान्ता इतरास्तद्यानि सुतानि बृह्णाऽनुमन्वयते मनसैव तानि सदस्यो जनदिव्येतां व्याहृतिं जपं चेत्यात्मानं जनयति नजित्यात्मानमपिले दधाति, तं देवा अब्रुवन्नवरं वृणीष्वेति वृणा३ इति, स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तः तिष्ठेयुरिति तं तस्यामेव होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठंस्तं यत्स्यामेव

१ विद्नीति घ, ।

होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठस्तद्वाह्निराच्चस्त-
भवत्तद्वाह्निराच्चस्तिनो वाह्निराच्चस्तिवं सैषैन्द्री होत्रा यद्वाह्नि-
राच्चसीया, हितीयं वरं वृणीष्वेति वृणाऽ इति स वरमवृणीतास्या-
मेव मां होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति
तं तस्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठस्तं यत्त-
स्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठस्तं पोताऽ
भद्रत् पे तुः पीहत्वं सैषा वादव्या होत्रा यत् पीत्रिया, वृतीयं वरं
वृणीष्वेति वृणाऽ इति स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्राया-
मग्निभूतमिन्द्रानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति तत्स्या-
मेव होत्रायामग्निभूतमिन्द्रानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठस्तं
यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्द्रानाः पुनन्तस्तुवन्तः शंसन्त-
स्तिष्ठस्तदाग्नीध्रोऽभवत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वं सैषाग्नेयी होत्रा
यदाग्नीध्रीष्वेति वाह्निराच्चम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणे ह वा इममग्निं वैज्ञानरं वभार । सोऽयमग्निर्वै-
ज्ञानरो ब्राह्मणे न भियमाण(१) इमांलोकान् जनयते इयायमोचते-
ऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणदितीयो ह वा अयमिदमग्निर्वैश्वानरो
जूलति हन्ताहं यन्मयि तेज इन्द्रियं वीर्यन्तर्हर्गयाम्युत वै मा
विभियादिति, स आत्मानमाप्याययेत्तं पयोधीक्तमिमं ब्राह्मणं
दर्शयित्वाऽमन्यजुहोत् सद्वितीयमात्मानमाप्याययेत्तं दृतमधोक्तमिमं
ब्राह्मणं दर्शयित्वा आत्मन्यजुहोत्, स दृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिदं
विश्वं विहृतमनाद्यमधोक्तमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वाऽमन्यजुहोत्, स
चतुर्थमात्मानमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जायां विराजमपश्चत्

तामसै प्रायच्छत् स आत्मा अपित्वमभवत्तत इमग्निं वैश्वानरं परास्युर्वाह्निं जातवेदसमधत्त, सोऽयमवृवीत् अग्ने जातवेदो अभिनिधेहि मेहीति तस्य इतं नामाधत्ताघोरं चाक्रूरच्च, सोऽश्वोऽभवत्तस्मादश्वो वहेत रथं न भवति^(१) पृष्ठेन सादिनं, स देवानागच्छत् देवेभ्योऽन्वातिष्ठत् तस्मादेवा अविभयुसं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयच्चाऽशमयत् ॥ २० ॥

अग्निं त्वाहुैश्वानरं सदनान् प्रदहन्वगः । स नो देवताधिवृहि मारिषामा वयन्तवेति ।

तमेताभिः पञ्चभिर्कर्त्तग्भिरुपाकुरुते यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति ।

सोऽशाम्यत्तस्मादश्वः पशुनां जिघत्सुरतमो भवति वैश्वानरो ह्येष तस्मादग्निः पदमश्वं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्यन्तस्य रसमपीडयत् स रसोऽभवद्रसो ह वा एष तं वा एतं रसं सन्तं रथ इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्ष-दिषः । स देवानागच्छत् स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत्तस्मादेवा अविभयुसं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयच्चाऽज्याहुत्याऽभ्यजुहोदिन्द्रस्यौजो मरुतामनीकमिति ।

रथमभिहुत्वा तमेतयच्चाऽतिष्ठद् वनस्पते वोडुङ्गो हि भूया इति ।

तस्मादाग्न्याधेयिकं रथं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्यं तस्य तत्त्वाणस्तनूज्येषां दक्षिणां निरमिमत । तां पञ्चख-पश्यद्वचि यजुषि सान्तिऽय घोरे ।

१ तस्मादश्वो वहेत रथिन भवति इति क ।

तासां द्वे ब्रह्मणे प्रायच्छद्वाचं च ज्योतिश्च, वाग्वै धेनुज्यो-
तिर्हिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकां चातुष्प्राश्वां धेनुं ब्रह्मणे
ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्ता पशुषु शास्यमानेषु चकुर्हापयन्ति
चकुरेव तदात्मनि धत्ते यदै चक्षुस्तदिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकं
हिरण्यं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्यात्मनधत्त तेन
प्राजूलयद् यत्राधत्त तदाग्लाभवत्तदाग्ला भूत्वा सा समुद्रं
प्राविशत्सा समुद्रमदहत्तस्मात्समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि
दग्धः सा एविवोमुदैत्सा एविवों व्यदहत्सा देवानागच्छत्सा देवा-
नहिंडत्ते देवा ब्रह्माणमुपाधावन् स नैवागायनातृत्यत् सैषाग्न्यैषा
कारुविदा नाम तं वा एतमाग्लाहतं सन्तमाग्लागृध इत्याचक्षते,
परोक्तेण परोक्तप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः । य एष
ब्राह्मणो गायनो वा नर्तनो वा भवति तमाग्लागृध इत्याचक्षते,
तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेनातृत्येनाग्लागृधः स्यात्तस्माद् ब्राह्मणं
पूर्वे हविरपरं प्राजापत्यं प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवोत्तममिति ब्राह्म-
णम् ॥ २१ ॥

अर्थवाण्य वा आङ्गिरसश्च भृगुचक्षुपी तद् ब्रह्माभिव्य-
पश्यस्तदजानन्वयं वा इदं सर्वं यद्गृग्वङ्गिरस इति । ते देवा ब्राह्मणं
हविर्यसान्तपनेऽग्नावजुहवुरेतदै ब्राह्मणं हविर्यसान्तपनेऽग्नौ
हृयते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणस्तस्योर्जयोर्जां देवा
अभजन्त सुमनस एव स्वधां पितरः श्रद्धया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणा-
स्तेन सुन्वन्त्यपयोऽन्ततः स्तियः केवल आत्मन्यवारुन्यत वाह्ना
उभयेन सुन्वन्ति, यदै यज्ञे ब्राह्मणं हविर्यनिरूप्येतानुजवः प्राजापत्य-
हवियो मनुष्या जायेरन्नसो यांस्तोकान् शृण्णुति पिता ह्येष आह-

वनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणग्नेर्योऽग्निहोवं जुहोतीति, देवा प्रिये धामनि मदन्ति तिषानेषोऽग्निः सान्तपनश्चेष्टो भवत्येतस्य वाचि लृपायामग्निस्तृप्यति, प्राणे लृपे वायुस्तृप्यति, चक्षुषो लृप आदित्यस्तृप्यति, मनसि लृपे चन्द्रमास्तृप्यति, शोचे लृपे दिशश्चान्तर्देशाश्च लृपन्ति, स्नेहेषु लृपेष्वापस्तृप्यन्ति, लोमेषु लृपेष्वोषधिवनस्यतयस्तृप्यन्ति, शरीरे लृपे पृथिवी लृपत्येवमेषोऽग्निः सान्तपनः श्चेष्टस्तुप्तः सर्वास्तृप्तांस्तर्पयतीति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इदं हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणे यस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्ठुमणाव-प्राशनगोदानचूडाकरणोपनयनाप्नवनाग्निहोवतत्त्वर्यादीनिक्तानि भवन्ति, स सान्तपनोऽय योऽयमनग्निकः स कुम्भे लोष्टः, तद्यथा कुम्भे लोष्टः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थीय कल्पते नैव शस्यं निर्वर्त्तयत्येव-मेवायं ब्राह्मणोऽग्निकस्तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यान्नपिवां न चास्य स्वाध्यायाशिषो न यज्ञ आशिषः स्वर्गज्ञमा भवन्ति ।

तदप्येतद्वौक्तम् । अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

अथ ह प्रजापतिः सेमेन यत्यमाणो वेदानुवाच, कं वो होतारं वृणीयां, कमध्वर्युं, कमुहातारं, कं ब्रह्माणमिति । त ऊचु-कर्त्तव्यिदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुहातार-मर्याद्विज्ञिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञशतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु चतस्रेषु होतामु चतुर्पाद् यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, तस्माद्विदमेव होतारं वृणीष्व, स हि हौतं वेदाग्निर्वै होता, पृथिवी वा कृचामायतनमग्निर्देवता गायत्रं

कृन्दः भूरिति शुक्रं तस्मात्तमेव होतारं वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्य
 जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्ज्ञितय-
 एतस्य लोकस्यावरुद्य एतस्य लोकस्य व्युद्य एतस्य लोकस्य समृद्धय-
 एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्यापय एतस्य लोकस्य
 पर्यापय एतस्य लोकस्य समापये, अथ चेन्नैवंविदं होतारं वृणुते,
 पुरस्तादेवैषां यज्ञो रिच्यते । यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणोष्व स ह्याध्वर्यवं
 वेद, वायुर्वा अध्वर्युरन्तरिक्षं वै यजुषामायतनं वायुदेवता त्रैष्टुभं
 कृन्दो भुव इति शुक्रं तस्मात्तमेवाध्वर्युं वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्ये-
 वाय चेन्नैवंविदमध्वर्युं वृणुते, पश्यादेवैषां यज्ञो रिच्यते ।
 सामविदमेवोऽनातारं वृणोष्व स ह्यौऽनात्रं वेदादित्यो वा उऽनाता
 द्यौर्वै साम्नामायतनमादित्यो देवता जागतं कृन्दः खरिति शुक्रं
 तस्मात्तमेवोद्गतारं वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येवाय चेन्नैवंविदमु-
 ह्यातारं वृणुते, उत्तर एवैषां यज्ञो रिच्यते । अथर्वाङ्गिरोविदनेव
 व्रह्माणं वृणोष्व स हि व्रह्मत्वं वेद चन्द्रमा वै व्रह्मा आपो वै भृगुङ्गि-
 रसामायतनं चन्द्रमा देवता वैद्यतशोणिकाकुमे कृन्दसी ओमित्यय-
 वर्णां शुक्रं जनदित्यङ्गिरसां, तस्मात्तमेव व्रह्माणं वृणोष्वेत्येतस्य
 लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्ज्ञितय-
 एतस्य लोकस्यावरुद्य एतस्य लोकस्य व्युद्य एतस्य लोकस्य समृद्धय-
 एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्यापय एतस्य लोकस्य
 पर्यापय एतस्य लोकस्य समापयेऽथ चेन्नैवंविदं व्रह्माणं वृणुते,
 दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्ववेदे गोपयतः । त्रैष्टुभूर्व्यमाने
 द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

ऋथ लतीयः प्रपाठकः ।

ओं दक्षिणाप्रवणा भूमिर्दक्षिणत आपो वहन्ति तस्माद्यज्ञा-
स्तद्वूमेरुवततरमिव भवति यत्र भृगविज्ञिरसो विष्टास्तद्यथा^(१) आप-
इमांज्ञोकानभिवहन्त्येवमेव भृगविज्ञिरसः सर्वान् देवानभिवहन्त्येव-
मेवैषा व्याहृतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्योऽमिति हर्ष्वामो^(२) मिति यजु-
षामो^(३) मिति साम्नामो^(४) मिति सर्वस्याहाभिवादस्तुं ह स्मैतदुत्तरं
यज्ञे विदांसः कुर्वन्ति देवा ब्रह्माण आगच्छत आगच्छतेव्येते वै
देवा ब्रह्माणो यद्वृगविज्ञिरसस्तानेवैतद् गृणानांस्तान् वृणानां
द्वयन्तो^(५) मन्यन्ते नान्यो भृगविज्ञिरोविद् वृतो यज्ञमागच्छन्
यज्ञस्य^(६) तेजसा तेज आप्नोत्यूर्जयोर्जां यशसा यशो नान्यो भृग-
विज्ञिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेवेयज्ञं परिमुण्णीयादिति, तद्यथा पूर्वं
वत्सोऽधीत्य गां धयेदेवं ब्रह्मा भृगविज्ञिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेवेयज्ञं
परिमुण्णीयादिति, तद्यथा गौर्वाऽश्वो वाऽश्वतरो वैकपात् द्विपात्
त्रिपादिति स्यात्, किमभिवहेत् किमभ्यश्वयादिति, तस्माद्विविदमेव
होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्यर्थं, सामविदमुहातारमथर्वाज्ञिरो-
विदं ब्रह्माणं, तथा ह्वास्य यज्ञश्वतुष्टु लोकेषु चतुष्टु देवेषु चतुष्टु वेदेषु
चतस्रुषु होत्रासु चतुष्याद्यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यं
एवं वेद यथैवमृत्विजामार्लिङ्गं वेद यश्व यज्ञे यजनीयं वेदेति
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ विष्टास्तद् यथेति ष, ।

२ तानैवैतद् गृणानांस्तान् वृणानं क्षयन्त इति क, ।

३ यज्ञमागच्छन्नायस्तेति क, ।

प्रजापतिर्यज्ञमतनुत, स ऋचैव हौचमकरोत्, यजुषाध्वर्यवं, साम्बौद्धाचमथर्वाङ्गिरोभिर्द्वित्वं, त वा एतं महावादं कुरुते, यद्वैचैव हौचमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्बौद्धाचमथर्वाङ्गिरोभिर्द्वित्वं, स वा एप चिभिर्वैदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्कृयते मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं पक्षं संस्करोत्ययमुवैयः पवते स यज्ञस्तस्य मनस्य वाक् च वर्त्तनिर्मनसा चैव हि वाचा च यज्ञे वहत्यत एव मन इयमेव वाक् स यज्ञद्वास्ति विद्यादर्द्दं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तद्यथैकपात् पुरुषो यत्रेकचक्रो वा रथो वर्तमानो भ्रेषं न्येत्रेवमेवास्य यज्ञो भ्रेषं न्येति, यज्ञस्य भ्रेषमनुयजमानो भ्रेषं न्येति, यजमानस्य भ्रेषमन्वृत्विजो भ्रेषं नियन्ति, ऋत्विजां भ्रेषमनुदक्षिणा भ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानां भ्रेषमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्भ्रेषं न्येति, पुत्रपशुभिर्भ्रेषं न्येति, स्वर्गेण लोकेन भ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्य भ्रेषमनु तस्यार्दस्य योगक्षेमो भ्रेषं न्येति, यस्मिन्वर्द्दे यजन्त इति व्राज्ञाणम् ॥ २ ॥

तदु ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्माणं दृष्टा भाषमाणमर्दं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा सुते वहिः पवमाने वाचो-यम्यमुपांश्वन्तर्यामाभ्यामय ये पवमान उद्भुस्तेष्वय यानि च स्तोत्राणि च ग्रस्त्वाण्यावपट्कारात्तेषु स यद्वक्तो भ्रेषन्नियच्छेदैः भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुष्ट ओ भुवो जनदिति दक्षिणाम्नौ जुहुयात्, यदि सामत ओ स्वर्जनदित्याहवनीये जुहुयात्, यद्यनान्नाता ब्रह्मता ओ भूर्भुवः स्वर्जनदोमित्याहवनीय-एव जुहुयात्, तदाकोवाक्यस्यर्चां यजुषां साम्बानथर्वाङ्गिरसा-मथापे दिदानां रमेन यज्ञस्य विरिष्टं सभीयते, तद्यथा लव-

गेनेलुक्तं, तद्यथा उभयपात्युरुषो यनुभयचक्रो वा रथो वर्त्त-
मानोऽभेषं न्येत्येवमेवास्य यज्ञोऽभेषं न्येति, यज्ञस्याभेषमनु-
यजमानोऽभेषं न्येति, यजमानस्याभेषमनुत्तिजोऽभेषं नियन्ति,
ऋत्विजामभेषमनुदक्षिणा अभेषं नियन्ति, दक्षिणानामभेष-
मनुयजमानः पुत्रपशुभिरभेषं न्येति, पुत्रपशूनामभेषमनु-
यजमानः स्वर्गेण स्तोकेनाभेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभेषमनु-
तस्यार्दस्य योगक्षेमोऽभेषं न्येति, यस्मिन्बै यजन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदौदुम्बर्यान्म आसिष्ट, हिङ्कणेत् मे प्रास्तावीन्म उदके
आसोत् मे सुवृह्न्यणामाह्नासोदित्युज्ञावे दक्षिणा नीयन्ते, ग्रहान्
मेऽग्रहीत् प्राचारीमेऽशुशुवन् मे समनसस्कार्षीदयाक्षीमेऽशांसो-
मेऽवषट्कार्षीन्म इत्यधर्यवे होट्वदन आसिष्ट, अयाक्षीमेऽशांसो-
मेऽवषट्कार्षीन्म इति हेति देवयजनं मेऽचीकृपद् ब्रह्मा सादं
मेऽसीसुपद् ब्रह्मजपान्मेऽजपोत् पुरस्ताद्वोमसंस्थितहोमान्मेऽहीषो-
दयाक्षीन्मेऽशांसोमेऽवषट्कार्षीन् म इति^(१) ब्रह्मणे भूयिषेन मा-
ब्रह्मणाकार्षीदित्येतद्वै भूयिष्टं ब्रह्म यज्ञगवङ्गिरसः, येऽङ्गिरसो येऽङ्गि-
रसः सरसः, येऽथर्वाणो येऽथर्वाणस्तद्वेषजं, यद्वेषजं तदमृतं, यदमृतं
तद् ब्रह्म, स वा एष पूर्वेषामृत्विजामर्दभागस्यार्दमितरेषामर्द-
ब्रह्मण इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाश्व ह वा असुराश्व सङ्ग्रामं समयतत्त्वं, तत्रैतास्तिस्तो हो-
त्तका जिह्मं प्रतिपेदिरि, तासामिन्द्र उच्छानि सामानि लुलोप, तानि

^(१) वषट्कारिषीन्म इतीति ख, ग, ॥

हौचे प्रायच्छदाज्यं ह वै होतुर्बभूव, प्रउगं पोतुर्बेष्वदेवं ह वै होतुर्बभूव, निष्केवलं नेष्टुर्मरुत्वतीयं ह वै होतुर्बभूव, आग्निमारुतमाग्नीधृस्य, तस्मादेतदभ्यस्ततरमिव शस्यते, यदाग्निमारुतं यस्मादेते संशंसुका इव भवन्ति^(१) यज्ञोता पीता नेष्टाग्नीध्रो मुमोहे वसीत तद् ब्रह्मेयसामिवास तासामर्जुं प्रतिलुलोप प्रथमार्हणञ्च प्रयमपदञ्चैतद्विक्षिणाच्चैतत्परिग्निषेदेदिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उद्दालको ह वा आरुणिरुदीच्यान् वृतो धावयाच्चकार, तस्य हनिष्कउपाहितोबभूव, उपवादाद् विभ्यतो यो माव्राह्मणोऽनूचान-उवदिव्यति तस्मा एतं प्रदास्यामीति, तज्जोदीच्यान् ब्राह्मणान् भयं विभेदउद्दालको ह वा अयमायाति, कौरुपाच्चालो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः स जर्हुं वृतो न पर्यादधीत केनेमं वीरेण प्रति संयतामहा इति, तं यत एव प्रपन्नं दध्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायनं शैनकमूचुः, स्वैदायन लं वै नो ब्रह्मिष्ठोऽसोति लयेमं वीरेण प्रतिसंयतामहा इति, तं यत एव प्रपन्नं दध्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायना इत्यामन्त्ययामास, स ही गोतमस्य पुत्रेतीतिहास्मा असूयात, प्रतिश्वुतं प्रतिशुश्राव, स वै गोतमस्य पुत्र जर्हुं वृतोधावीत् ॥ ६ ॥

यस्तद्विश्वपूर्णमासशेषूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः गिरस्तः प्रथमं लोमणा जायन्ते, वस्मादसामपरमिव श्मशूख्युपकन्नाख्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यस्तद्विश्वपूर्णमासशेषूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः गिरस्तः प्रथमं पलिताभवन्ति, कस्मादन्ततः सर्वा एव पन्तिता भवन्ति, यस्तद्विश्वपूर्णमास-

योरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, कस्मादासामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, कस्मादासां पुनरेव जायन्ते, कस्मादन्ततः सर्वं एव प्रभिद्यन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः पूर्वे जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः अणोयांसोऽस्तीयांसः प्रथोयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमौ दंष्ट्रो दीर्घतरौ, कस्मात्समे इव जम्भे, (१) यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमे शोचेऽन्ततः समे इव हीर्णे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मात् पुमांसः श्मशुवन्तोऽश्मशुवः स्त्रियः, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, कस्मादासामस्तीनि दृढ़तराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, कस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिक्तं सम्भवति, कस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिदं शिश्मुच्चग एति नोचीपद्यते कस्मात्स्त्रृदपानम् ॥ ७ ॥

अथ यः पुरस्तादृष्टावाच्यभागान् विद्यात् मध्यतः पञ्च हविर्भागाः, षट् प्राजापत्याः उपरिदृष्टावाच्यभागान् विद्यात् अथ यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षां सर्वेर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अथ यः पञ्चक्तिं पञ्चपदां सप्तदशाक्षरां सर्वेर्यज्ञैर्यज-

१ सम इसे जम्भे रति ख, ॥

मानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अस्मै ह निष्कं प्रयच्छन्नवाचा-
नूचानो ह वै स्वैदायना स सुवर्णं वै सुवर्णविदे ददामीति तदुपयस्य
निश्चकाम, तत्रापत्राज यत्रेतरो बभूव, तं ह पप्रच्छ किमेष गोतमस्य
पुत्र इत्येष ब्रह्मा ब्रह्मपुत्र इति होवाच, यदेनं कश्चिदुपवदेतोत
मोमांसेत ह वा मूर्ढा वा अस्य विपतेत्, प्राणा वैनं जह्युरिति, ते
मिथ एव चिक्रन्देयुर्विप्रापत्राज यत्रेतरो बभूवुस्ते प्रातः समित्याण्य-
उपोदेयुरुपाशामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां ह्य
प्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षीयेति, तथेति तेभ्य एतान्
प्रश्नान् व्याचक्षेष्ट ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् वेदेः प्रथमं वर्हिस्तृणाति तस्मादिमाः प्रजाः
शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, यदपरमिव प्रस्तरमनुस्तृणाति तस्मा-
दासामपरमिव श्मशूख्यपक्वाख्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यत्
प्राग्वर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्र-
थमं पलिता भवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवानुप्रहरति तस्मादन्ततः
सर्वा एव पलिता भवन्ति, यत्पृथाजा अपुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति
तस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, यददीप्तिपुरोऽनुवाक्यावन्ति
भवन्ति तस्मादासामपरमिव जायन्ते, यदनुवाजा अपुरोऽनुवाक्या-
वन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, दत्पद्मो-
संथाजाः पुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते,
यस्मित्यजुरपुरोऽनुवाक्यावद्वति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रभि-
द्यन्ते, यहां चागाऽनूच्य चिष्टुभा यजति तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे
जायन्ते पूर्वतरे, यदचाऽनूच्य यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-
ः पूर्वाः पूर्वाः इ सोयांसः प्रयोयांसो वर्द्धयांस उत्तरे, यदाघारौ दीर्घ-

तरौ प्राञ्चावाघारयति तस्मादिमो दंष्ट्रौ दीर्घतरौ, यत् संयाज्ये
सञ्चन्दसी तस्मात् समे इव जम्भे, यच्चतुर्वे प्रयाजे समानयति तस्मा-
दिमे श्रीत्र अन्ततः समे इव दीर्णे, यज्जपं जपिलाऽभिहिडःक्षणेति
तस्मात् पुमांसः श्मशुबन्तोऽश्मशुव स्त्रियः, यत् सामिधेनीः सतत्त्व-
त्राह तस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, यत् सामिधेन्यः काष्ठ-
हविषो भवन्ति तस्मादासामस्योनि दृढतराणीव भवन्ति, यत्
प्रयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं
न सम्भवति, यत्तद्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति
तस्मादासां मध्यमे वयसिः रेतः सिक्तं सम्भवति, यदनुयाजा
आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासामुक्तमे वयसि रेतः सिक्तं न
सम्भवति, यदुक्तमेऽनुयाजे सकृदपानिति तस्मादिदं शिश्रमुक्तश्च
एति, नोचोपद्यते, यन्नापानेत् सकृच्छूनं स्याद्यन्तु हुरपानेत् सकृ-
त्यन्नं स्यात्तस्मात् सकृदपानिति नेत् सकृच्छूनं स्यात् सकृत्यन्नं
वेति ॥ ६ ॥

अथ ये पुरस्तादृष्टावाज्यभागाः पञ्च प्रयाजा द्वावाघारौ
द्वावाज्यभागावान्नेया आज्यभागानां प्रथमः सौम्यो हितीयो
हविर्भागानां हविर्हीव सौम्यमान्नेयः पुरोडाशोऽग्निषोमीय उपां-
शुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदित्येते मध्यतः पञ्च
हविर्भागाः अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राशितञ्च यज्ञाग्नी-
ध्रायावद्यति, ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एव षष्ठोऽथ
य उपरिष्टादृष्टावाज्यभागास्त्वयोऽनुयाजाश्वत्वारः पत्नीसंयाजा
समिष्ट्यज्ञुरश्ममथ या गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा सर्वैर्यज्ञै-
र्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव सा, तस्य ये पुरस्ता-

दृष्टावाच्यभागः स दक्षिणः पक्षोऽथ ये उपरिदृष्टादृष्टावाच्यभागः स उत्तरः पक्षः, हृषीश्वामा, गार्हपत्यो जघनमाहवनीयः शिरः, सौवर्णराजतौ पक्षौ, तद्यदादित्यं पुरस्तात् पर्यन्तं न पश्यन्ति तस्मादज्योतिष्ठ उत्तरो भवति । अथ या पड़क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वे यज्ञैर्यजमानं सर्वे लोकमभिवहति याज्येव सा, तस्या श्रीं आवयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं, यजेति द्वाक्षरं, येयजामह इति पञ्चाक्षरं, द्वाक्षरो वै वषट्कारः, सैषा पड़क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वे यज्ञैर्यजमानं सर्वे लोकमभिवहति, तद्यत्तास्यैश्वर्यं स्याद्यत्र वै नमभिवहेयुरेवं विदमेव तत्र व्रह्माणं वृणीयान्ननेवं विदमिति ब्राह्मणम् ॥ १० ।

अथ ह प्राचीनयोग्य(१) आजगामाग्निहोत्रं भवन्तं पृच्छे होतम इति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति । किन्देवत्यं ते गवोदायां, किन्देवत्यमुपहृतायां, किन्देवत्यमुपसृष्टायां, किन्देवत्यं वस्तमुक्त्रीयमानं, किन्देवत्यं वस्तमुक्त्रीतं, किन्देवत्यं दुद्यमानं, किन्देवत्यं दुर्घं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं छियमाणं, किन्देवत्यमधिश्चोदमाणं, किन्देवत्यमधिश्चितं, किन्देवत्यमध्यवज्रात्मानं, किन्देवत्यमध्यवज्रालितं, किन्देवत्यं ससुदान्तं, किन्देवत्यं विष्णवं, किन्देवत्यमद्विः प्रत्यानीतं, किन्देवत्यमुद्वास्यमानं, किन्देवत्यमुदासितं, किन्देवत्यमुक्त्रीयमानं, किन्देवत्यमुक्त्रीतं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं छियमाणं, किन्देवत्यमुपसाद्यमानं, किन्देवत्यमुप-

१. अथ प्राचीनयोग्य इति घ ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहीषीः, किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेच्चिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं हुत्वा सुचं चिरदञ्चमुवैषीः, किन्देवत्यं वर्हिषि सुचन्निधायो-मूज्योत्तरतः पाणी निर्माच्चीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुम्भुज्य पित्रु-पवोतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः खधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमलतः सर्वमेवाप्राशीः,(१) किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं सुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षालितया, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं सुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं सुवं शुचञ्च(२) प्रत्यताषीः, किन्देवत्यं रात्रौ सुग्रहणमव-मार्चीः, किन्देवत्यं प्रातरुमार्चीरित्वेत्त्वेदेष्य, गोतमं हुतं, चेदयद्यु न वेष्याहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो वाच, रौद्रं मे गवीडायां, मानव्यमुपहतायां, वायव्यमुप-सृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्चिनं दुह्यमानं, सौम्यं दुर्घं, वार्हस्यत्वं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्,(३) आग्नेयमधित्रीयमाणं, वैश्वानरीयमधित्रितं, वैष्णवमध्यवजूल्य-मानं, मारुतमध्यवजूलितं, पौष्णं समुद्दान्तं, वारुणं विद्यन्, सारस्वतमद्विः प्रत्यानोतं, लाष्ट्रमुद्दास्यमानं, धात्रमुद्दासितं, वैश्वदेव-मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, वार्हस्यत्वं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४) क्रियमाणम्, एन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायोपसन्नम्, आग्नेयो समिद्, यां

१ सर्वमेव प्राशीरिति ष, ।

२ खुक्त्रुवच्चेति ख, ग, ष, ।

३ द्यावापृथिव्यां क्रियमाणमिति ख, ष, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति ख, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहौषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधां, यज्ञार्हपत्यमवेक्षिष्य-
मस्य ज्ञोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुतिः, तस्मात् पूर्णतरा मन-
सैव सा, यदुल्वा स्तुतं तिरुदञ्चमुन्नैषं रुद्रांस्तेनाप्रैषं, यहर्हिर्धिं स्तुतं
निधायोन्मृज्योत्तरतः: पाणी निर्मात्यमोषधिवनस्तोस्तेना-
प्रैषं, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितृपवीतं क्षत्वा दक्षिणतः: पितृभ्यः
स्वधामकार्षं पितृस्तेनाप्रैषं, यत् प्रथमम्भाशिषं प्राणांस्तेनाप्रैषं,(१)
यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन,(२) तस्मादनश्चन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्ततः
सर्वमेवाप्राशिषं विश्वान्देवांस्तेनाप्रैषं, यदप्रक्षालितयोदकं स्तुत्या
न्यनैषं सर्वेतरजनांस्तेनाप्रैषं, यत् प्रक्षालितया सर्पपुरुषजनां-
स्तेन, यदपरेणाहवनीयमुदकं स्तुत्या न्यनैषं गन्धर्वास्तरसस्तेना-
प्रैषं, यत् शुवं स्तुत्यम् प्रत्यताप्सं सप्तऋषींस्तेनाप्रैषं, यद्राक्षी
स्तुगदण्डमवमाह्यं ये रात्रौ संविशन्ति दक्षिणांस्तामुन्नैषं,(३) यत्प्रा-
तहमात्यं ये प्रातः प्रव्रजन्ति दक्षिणां(४)स्तामुन्नैषमिति ब्राह्म-
णम् ॥१२॥

एवमेवैतद्दो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव(५) भक्तमिति, पृच्छ
प्राचीनयोग्येति । यस्य सायमग्नय उपसमाहिता स्युः सर्वे जूल-
येयुः प्रक्षालितानि यज्ञपात्राण्युपसवानि स्युरथ चेद् दक्षिणान्निरु-
द्धायात् किं वा ततो भवमागच्छेदिति, चिप्रमस्य पढो प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राणांस्तेनाप्रैषमिति क, ख, ।

२ गर्भांस्तेनेति क, ख, ।

३ दक्षिणांस्तामुन्नैषमिति क, दक्षिणांस्तामुन्नैषमिति च, ।

४ दक्षिणांस्तामुन्नैषमिति क, दक्षिणांस्तामुन्नैषमिति च, ।

५ पृच्छामित्वमिति ख, ग, ।

जुहोति विद्या लेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादधिदक्षिणामिन् प्रणोय प्राचोऽङ्गारानुद्भूत्य प्राणापानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्यानमनोनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात्सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेदाहवनीय उद्दायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति चक्षिप्रमस्य पुत्रः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्या लेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादध्याहवनीयं प्रणोय प्रतीचोऽङ्गारानुद्भूत्य समानव्यानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्यानमनोनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेद्वार्हपत्य^(१) उद्दायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, चक्षिप्रं गृहपतिः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्ययालेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति समस्मकमाहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणामिन् परिहत्य गार्हपत्यस्यायतने प्रतिष्ठाप्य ततः आहवनीयं प्रणोय उदीचो^(२) ऽङ्गारानुद्भूत्योदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्यानमनोनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेत्सर्वेऽग्नय^(३) उद्दायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेदिति, चक्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्ञानिज्जीयते, यो विद्वां जुहोति विद्यया लेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानुहेन शक्तपिण्डेनाग्नग्रायतनानि परिलिप्य होम्यसुपसाद्यामिन् निर्मथा

१ अथ प्रातर्यथास्यानमित्येवाय चेद् गार्हपत्य इति ख, ग, घ, ।

२ प्रथोदुदीच इति ख, ग, प्रणोयेद्दीच इति घ, ।

३ अथ प्रातर्यथास्यानमित्येवाय चेत् सर्वेऽग्नय इति ख, ग, घ, ।

प्राणापानाभ्यां स्वाहा समानव्यानाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्यां
स्वाहेति जुहुयादय प्रातर्यथास्थानमन्नोनुपसमाधाय यथापुर-
ञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यव चेत्राग्निं^(१) जन-
यितुं शक्नुयन् कुतश्चन वातो वायात् किं वा ततो भयमागच्छे-
दिति मोघमस्येष्टं च हुतश्च भवति, यो विद्वां जुहोति विद्यथा
त्वेवाहमभिजुहोमोति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानडुहे-
नैव शक्तपिण्डेनाम्नायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्यवात-
आवातु भेषजमिति सूक्तेनामन्वेव जुहुयादय प्रातरग्निं निर्मथय
यथास्थानमन्नोनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा
प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतदु भो भगवन् यथा भवानाहोपायामित्येव^(२) भवन्त-
मित्येवं चेत्रावच्यो मूर्डा ते व्यपतिष्ठतोति^(३) हन्त तु ते तद्व-
च्यामि यथा ते न व्यपतिष्ठतोति, यो ह वा एवंविद्वानश्चाति
च पिबति च वाक्तेन लप्यति, वाचि लप्तायामग्निस्तृप्यल्यग्नौ
लप्ते पृथिवी लप्यति, पृथिव्यां लप्तायां यानि पृथिव्यां भूतान्य-
न्वायत्तानि तानि लप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्चाति च पिबति
च प्राणस्तेन लप्यति, प्राणे लप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ लप्तेऽन्तरिक्षं
लप्य यन्तरिक्षे लप्ते - प्रन्तरिक्षे भूतान्यन्वायत्तानि तानि
लप्यन्ति, या च वा एवंविद्वानश्चाति च पिबति च चन्द्रुस्तेन
लप्यति, चन्द्रुवो लप्त आदिलस्तृप्यलादित्ये लप्ते द्योस्तृप्यति, दिवि

१ अथ प्रातर्यथाम्नानमित्येवाय चेत्राग्निमिति ख, ग, घ, ।

२ उपायामि त्वेवमिति ख, ग, ।

३ व्यपतिष्ठदिनि ख, ग, ।

त्रृप्तायां यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि तानि त्रृप्तन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्चाति च पिबति च मनस्त्वेन त्रृप्तति, मनसि त्रृप्ते च न्द्रमास्तु त्रृप्तति, च न्द्रमसि त्रृप्ते आपस्तु त्रृप्तपसु त्रृप्तासु यान्यप्सु भूतान्यन्वायत्तानि तानि त्रृप्तन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्चाति च पिबति च श्रोत्रं तेन त्रृप्तति, श्रोत्रे त्रृप्ते दिशश्चान्तर्देशात् त्रृप्तन्ति, दिक्षु चान्तर्देशेषु च त्रृप्तेषु च यानि दिक्षु चान्तर्देशेषु च भूतान्यन्वायत्तानि तानि त्रृप्तन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्चाति च पिबति च तस्यायमेव दक्षिणः पाण्डिर्जुह्मः सत्य उपस्थृत् करणो ध्रुवाऽन्नं हविः प्राणा ज्योतीं षि सदेष्टुं सदा हुतं सदागितं पायितमन्निहोत्रं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

प्रियमेधा ह वै भरहाजा यज्ञविदो मन्यमानास्ते ह स्म न कञ्चना वेदविद्मुपयन्ति, ते सर्वमविदुस्ते सहैवाविदुस्तेऽग्निहोत्रमेव न समवादयन्त, तेषामेकः सकृदग्निहोत्रमजुहोत् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यः सकृदग्निहोत्रमजुहोत्तमितरावपुच्छतां कस्मै त्वं जुहोपीति एकधा वा, इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं सायं जुहोमोति प्रजापतये प्रातरिति । तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपुच्छतां काभ्यां त्वं जुहोपीति, अग्नये प्रजापतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतय इति प्रातः । तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमितरावपुच्छतां केभ्यस्वं जुहोपीत्यग्नये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतये अग्नये स्त्रिष्ठकृत इति प्रातः । तेषां यो द्विरजुहोत्स आर्द्धोत्स भूयिष्ठोऽभवत्पृजया चेतरौ श्रिया चेतरावत्याक्रामत्तस्य ह प्रजामितरयोः प्रजासु या तत्त्वमुपेयातां तस्माद् द्विहीतव्यं, यजुपा च व मनसा च

यामेव स ऋद्धिमाधीर्णिति^(१) तामृष्णोति य एवं वेद, यथैवंविद्वा-
नग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

स्वाहा वै कुतः सम्भूता, किन प्रकृता, किं वाऽस्या गोत्रं, कल्प-
चरा, कतिपदा, किम्य् वावसाना, क्वचित् स्थिता, किमधिष्ठाना,
ब्रूहि स्वाहाया यद्वैवतं रूपञ्च । स्वाहा वै सत्यसम्भूता, ब्रह्मणा
प्रकृता, लामगायनसगोत्रा, द्वे अक्षरे, एकं पदं, तयथ वर्णः शुक्लः
पद्मः सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसां वेदेषु समासभूतैकोच्छासा वर्णन्ते
चत्वारो वेदाः शरीरे, पङ्गान्योपधिवनस्तयो लोमानि, चक्षुषो
सूर्याचन्द्रमसौ, सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु वषट्कारभूता
प्रयुज्यते, तस्या अग्निर्देवतं ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारबो ह नाम ऋषयो अल्पस्या आसंस्त इममेक-
गुमनिष्ठोमं ददृशुस्तमाहरंस्तेनायजन्त ते स्वर्थयुः, स य इच्छेत्
स्वर्थायोति^(२) स एतेनैकगुनाऽग्निष्ठोमेन यजेतेति ब्राह्म-
णम् ॥ १७ ॥

अथातः सवनीयस्य पशोर्विभागं व्याख्यास्यामः । उद्भूत्याव-
दानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः, कण्ठः सकाकुदः प्रतिहर्तुः, श्वेनं
पच उद्भातुर्द्विषिणं पाश्वं सांसमध्येयाः, सव्यमुपगातृणां, सव्यो-
ऽसः प्रतिप्रस्थातुर्द्विषिणा श्रीणिरथगास्ती ब्रह्मणोवरसक्यं^(३) ब्राह्म-
णाच्छसिनः, ऊरुः पोतुः, सव्या श्रीणिर्हीतुरवरसक्यं^(४) मैत्राव-

१ ऋद्धिमाधीर्णातोति ख, ग, घ, ।

२ स्वर्थामेति क ।

३ वरसक्यमिति क ।

४ रवरसक्यमिति क ।

रुणस्येरुच्छावाकस्य, दक्षिणा दोर्नेष्टुः, सव्या सदस्यस्य, सदच्चान्नकच्च गृहपतेर्जाघनो पद्मग्रास्तां सा ब्राह्मणेन प्रतिग्राहयति, वनिष्टुर्हृदयं वृक्षौ चाङ्गुल्यानि दक्षिणो बाहुराघनीध्रस्य, सव्य आचेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृहपतेवतप्रदस्य,(१) सव्यौ पादौ गृहपद्मग्रवतप्रदायाः,(२) सहैवैनयोरोषस्तं गृहपतिरेवानुशास्ति मणिर्जायश्च स्तन्यास्तिस्त्रय कीकसा ग्रावस्तुतस्त्रिस्त्रैव कीकसा अर्द्धच्छापानश्चैत्रेतुरत ऊर्ज्जचमसाध्वर्यूणां क्लोमाः शमयितुः, शिरः सुब्रह्मण्यस्य, यश्च सुत्यामाह्वयते तस्य चर्म तथा खलु षट्क्रिंशस्तम्बयन्ते षट्क्रिंशदवदाना गौः षट्क्रिंशदक्षरा वृहती, वार्हतो वै स्वर्गे लोकः वृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते, वृहत्या स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं विभजन्ते । अथ यदतोऽन्यथाशीलिको वा पापकृतो वा हुतादो वाऽन्यजना वाऽपि मध्यीरन्वै वभैषां पशुर्विमधितो भवत्यस्वर्गेदिवता यो ह वा इमां शुतकृषिः पशोर्विभागं विदाच्छकार, तामु ह गिरिजाय बाभ्वयायान्यो मनुष्येभ्यः,(३) प्रोवाच, तत इयमर्वाङ् मनुषेष्वासीदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

अथातो दीक्षाः । कस्यस्तिष्ठितोर्दीक्षित इत्याचक्षते, शेषां धियं चियतोति,(४) तं वा एतं दीक्षितं सन्तं दीक्षित इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षहिषः ।

१ व्रतपदस्येति ख, ग, ।

२ व्रतपदाया इति ख, ग, ।

३ अन्यो मनुष्ये मनुष्ये मनुष्यभ्येऽिति घ, ।

४ धियं चियतोति घ, ।

कस्यस्तिद्वितोर्दीन्तितोऽप्रल्युत्यायिको^(१) भवत्यनभिवादुकः प्रल्युत्ये-
योऽभिवाद्यो ये प्रल्युत्येयाभिवाद्यास्तु एनमाविद्वाभवन्त्यर्थर्वाङ्ग्निरस-
स्तस्य किमार्थर्वणमिति, यदात्मन्येव जुह्वति न परस्मिन्नेवं हार्थर्व-
णानामोदनसमानामात्मन्येव^(२) जुह्वति न परस्मिन्नथास्य किमाङ्ग्नि-
रसमिति, यदात्मनस्य परेषां च नामानि न गृह्णन्ते विचक्षणवतीं वाच-
आपत्ते च न सितवतीं विचक्षणन्ति, व्राह्मणं च न सयन्ति^(३) प्राजा-
पत्यं, सैषा व्रतधुगर्वाङ्ग्निरसस्तां ह्यत्वायत्ताः, कस्यस्तिद्वितोर्दीन्ति-
तो नाश्यन्ते भवति नास्य नाम गृह्णन्त्यन्तस्यो नामस्यो भवतीत्या-
हुस्तस्य येऽन्नमदन्ति तेऽस्य पापानमदन्त्यथास्य ये नाम गृह्णन्ति
तेऽस्य नामः पापानमपाप्नतेऽयावि^(४) वेदानां गर्भभूतो भव-
तीत्याहुस्तस्याजातस्याविज्ञातस्याक्रोतसीमस्याभोजनीयं भवती-
त्याहुः । स दोक्षाणां प्रातर्जायते सीमं क्रोणन्ति तस्य जातस्य
विज्ञातस्य क्रोतसीमस्य भोजनीयं भवतीत्याहुः । कस्यस्तिद्वितोः
संसवा परिजिहोर्विता भवन्ति यतरो वीर्यवत्तमो भवति^(५) स परस्य
यज्ञं परिमुण्णाति । कस्यस्तिद्वितोर्दीन्ते न ध्यायेत् संस्थिते नाधीयेतेति
संसवस्यैव हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्ययो वर्षति वायव्य-

१ चप्रत्युत्थायुक इति ख, घ, ।

२ मोदनसवानामात्मन्येति ख, घ, ।

३ तस्मिन्नमादायानश्यैतेति ख, ग, ।

४ न च सयन्ति इति ख, ग, ।

५ तथापीति घ, ।

६ वीर्यवत्तो भवतीति क, वीर्यवत्तरो भवतीति ख, ग, ।

मभिषुण्णन्ति वै देवाः सोमज्ज्व भक्षयन्ति तदभिषुण्णन्ति ब्राह्मणाः
शुश्रुवां सोऽनुचानास्त्रिषां सर्वरसभक्षाः पिण्डपितामहा भवन्ति, स
दैवे न ध्यायेत् संस्थितेनाधीयेतेति^(१) ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

समावृत्त आचार्या निषेदुस्तान् ह यज्ञो दीक्षिष्यमाणानां
ब्राह्मणरूपं क्षत्रियोदयेत्यच्चेदोपसमवक्षुर्हन्त वोऽहं मध्ये दीक्षा-
इति, त ऊर्ज्जेव ला विद्वः न जानीमः को होदविज्ञाय-
मानेन सह दीक्षिष्यसीति, यद्विदं दीक्षिष्यच्चे भूयो न दी-
क्षिष्यच्चे य वा उ एकन्दीक्षयिष्यथ सं वै तर्हि मोहिष्यथ मोहि-
ष्यति वो यज्ञः^(२) सर्वे ते दीक्षयिष्यतेत्यथ वा उ एकं दीक्षयिष्यथ
ते वा अहोनर्क्षिजो गृहपतयो भविष्यथ, ते तूष्णीं ध्यायन्त-
आसाच्चक्रिरे, सहोवाच किन्तु तूष्णीमाच्चे भूयो वः पृच्छामः
पृच्छतेति, यद्विदं दीक्षिष्यच्च उपयेम एतस्मिन् संवक्षरे मिथुनं
चरिष्यथ नोपेष्यथेति धिगिति होच्चः, कथं तु दीक्षिता उपेषामो-
नोपेष्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणानामभिमन्दारो^(३) भविष्यथ रेतो-
ह वो य एतस्मिन् संवक्षरे ब्राह्मणास्तदभविष्यं^(४) स्ते बोधिमता-
भविष्यथेत्यथ वा उपेषामो नोपेष्यामहा इति, ते वै दीक्षिता
अवकोर्णिनो भविष्यथ, न ह वै देवयानः पन्था प्रादुर्भविष्यति तिरो-
वो देवयानः पन्था भविष्यतीति, ते वयं भगवन्तमेवोपधावाम
यथा स्तस्ति संवक्षरस्योदयं समश्ववामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

१ नाधीयोतेति ख, ।

२ सोहिष्यथ मोहिष्यति मो यज्ञ इति क, ।

३ अभिमन्नार इति घ, ।

४ सङ्क्षिप्तियमिति क, तदभिमदिष्यमेति घ, ।

स होवाच, ज्ञादश है वस्तुनि दीक्षितादुत्क्रामन्ति, न है वै दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहयात्, न पौर्णमासेन यज्ञेन यजेत्, नामावास्येनास्मिन्वसीत्, न पितृयज्ञेन यजेत्, न तत्र गच्छेद्यत्र मनसा जिगमिषेनेव्या यजेत्, न वाचा यथाकथाचिदभिभाषेत्, न मिथुनं चरेत् नान्यस्य यथाकाममुयुज्जीत्, न पशुवत्सेन यज्ञेन यजेत्, न तत्र गच्छेद्यत्र चक्षुषा परापश्येत्, क्षणाजिनं वसीत्, कुरीरन्यारयेभुष्टोकुर्यादङ्गुठप्रभृतयस्तिस्त उच्छ्रयेत्, सुगश्चङ्गः गृह्णीयतेन कपेताय^(१) यस्य दीक्षितस्य वाग्वायता स्यान् मुष्टी वा विस्तौ स एतानि जपेत्^(२) ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रञ्च मापौर्णमासश्य यज्ञः पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुभौ कामप्रौ भूत्वा चित्या सहाविशतां, वसतिश्य माऽमावास्यश्च^(३) यज्ञः पश्यात् प्राञ्चमुभावितिसमानं, मनश्य मा पितृयज्ञश्य यज्ञो दक्षिणतउदञ्चमुभाविति समानं, वाक् च मेष्टिश्वोत्तरतो दक्षिणञ्चमुभाविति समानं, रेतश्य माऽन्वं चेत् ऊर्ध्वञ्चमुभाविति समानं । चक्षुश्य मा पशुवत्सश्य यज्ञोऽमुतोर्वाञ्चमुभौ कामप्रौ भूत्वा चित्या सहाविशतामिति । खलु है वै दीक्षितो य आत्मनि वस्तुनि धत्तेन चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति, न च यज्ञविस्तान्यमुपयात्यपहन्ति पुनर्मृत्युमयात्येति पुनरराजातिं, कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद, यथैवंविदान् दीक्षामुपैतीति ब्राह्मणम् ॥२२॥

१ क्षेताय इति क ।

२ जयेदिति ख, घ, ।

३ वसतिश्य मामावास्येति ग ।

अथ यस्य दीक्षितस्यर्तुमती जाया स्यात् प्रतिस्नावा प्रति-
स्नावा सारूपवस्ताया (१) गोः पयसि स्थालोपाकं अपयित्वाऽभि-
घार्येद्वास्योद्दत्याभिहिङ्क्लय गमवेदनपुं सवनैः सम्यातवनं (२) क्ल-
त्वा तं परैव प्राश्रीयाद्रेतो वा अवं वृषा हिङ्कार एवं हीश्वराय
दीक्षिताय दीक्षितो जाया मुच्चं लभेतेल्ये तेनैव प्रक्रमेण यजेतेति
व्राह्मणम् ॥ २३ ॥

द्वितीयर्थवेदे गोपथव्राह्मणपूर्वभागे द्वितीयः प्रपाठकः
समाप्तः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

अं अवं वै यज्ञो योऽयं पवते, तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय
दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, यं वै लोको गृहपति-
रस्मिन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितं, गृहपता उ एव सर्वे सत्त्विणः
प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैनं तत् प्रतिष्ठिल्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मं,
मनसैव तदोषधीः सन्दधाति, तद्या ओषधीर्वेद स एव ब्रह्मौ-
पधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दी-
क्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकमोषधिभिर्व्यापादये-
दुच्छोपुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

१ प्रति स्नावा रूपवृत्तसाया इति ख ।

२ सम्यादवन्तरेणिति ख ।

अयोहातारं दीक्षयत्वादिल्वो वा उज्जाताऽधिदैवं, चक्षुरध्याम्, पर्जन्यः आदिल्वः, पर्जन्यादधिवृष्टिर्जायते, हृष्टिरेव तदीपधीः सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो-दीक्षेतेमं तं लोकं वर्षेण व्यापादयेदवर्षका ह सुस्तस्मादेतावन्त-रेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ होतारं दीक्षयत्वग्निर्वैहोताऽधिदैवं, वागध्याममन्त्रं हृष्टिः, वाचं चैव तदग्निं चाव्रेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकमन्त्रे न^(१) व्यापा-दयेदग्नायुका ह सुस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ४ ॥

अथाधर्थं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अधर्थुरधिदैवं, प्राणोऽध्याममन्त्रं हृष्टिर्वायुं चैव तत्प्राणं चाव्रेन सन्दधाति,^(२) तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकं प्राणेन व्यापादयेत्, प्रमायुका ह सुस्तस्मादेतावन्तरेणा-न्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ व्रद्धणे व्राद्धणाच्छसिनं दीक्षयति । अयोहात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति । अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति । अथाधर्थवे प्रतिप्रस्था-तारं नेटा दीक्षयति । स हैनमन्तिरेषां वै नवानां क्षिरन्तरे कल्पन्ते, नव वै प्राणाः, प्राणैर्यजस्तायते । अथ व्रद्धणे पोतारं दीक्ष-यति । अयोहात्रे प्रतिहर्त्तारं दीक्षयति । अथ होत्रेऽच्छावाकं दीक्ष-यति । अथाधर्थवे नेटारमुनेता दीक्षयति । स हैनमन्त्यव्रद्धण आमोधं दीक्षयति । अयोहात्रे सुत्रद्धणं दीक्षयति । अथ होत्रे

१ लोकमन्त्रेनेति क, घ ।

२ चाव्रेन सन्दधातीति क, घ ।

ग्रावस्तुतं दीक्षयति । अथ तमन्यस्त्रातको वा ब्रह्मचारी वा दीक्षयति, न पूर्तः पावयेदिल्याहुः । सैषानुपूर्वं दीक्षा, तद्य एवं दीक्षन्ते दीक्षित्यमाणा, एव ते सत्त्विणां प्रायश्चित्तं न विन्दन्ते, सत्त्विणां प्रायश्चित्तमनु तस्यार्दस्य योगक्षेमः कल्पते, यस्मिन्वर्जे दीक्षन्त इति व्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अद्वाया वै देवा दीक्षणीयाविरमिमत, अदितेः प्रायणीयां, सोमात् क्रयं, विश्णोरातिथम् आदिल्यात् प्रवग्यैः, खधाया उपसदोऽग्नीषोमाभ्यामौपवसथमहः, प्रातर्यावद्वाग्नी देवेभ्यः प्रातरनुवाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं, रुद्रेभ्यो माध्यन्दिनं सवनम्, आदिल्येभ्यस्तुतोयसवनं, वरुणादवभूयम् अदितेरुदयनीयां, मित्रावरुणाभ्यामनूबन्धां, त्वष्टुस्त्वाद्वाग्नी देवीभ्यो दिविकाभ्यो, (१) देवता हवोऽपि, कामाद्वातिरात्रं, खर्गलोकादुदवसानोयां, तदा एतदग्निष्ठोमस्य जन्म स य एवमेतदग्निष्ठोमस्य जन्म वेदाग्निष्ठोमे न स आत्मा स लोको भूत्वा देवान् अप्येतीति व्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यद्वीक्षणीयया यजन्ते अद्वामेव तद्वेवो देवतां यजन्ते, अद्वा देवो देवता भवति, अद्वाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् प्रायणीयया यजन्ते दितिमेव तद्वेवो देवतां यजन्ते दितिर्देवो देवता भवत्यदिल्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् क्रयमुपयन्ति सोममेव तद्वेवं देवतां यजन्ते, सोमो देवो देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां विश्वेभ्यो देवेभ्यः, दाशरात्रं दिग्भ्यो दशरात्रिकं पृष्ठं पङ्कव्याप्तेभ्यो लोकेभ्यः, कृन्दोमभ्यहं संवत्सरात् दशममहः प्रजा-

१ देविकाभ्य इति क ।

यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यदातिथया यजन्ते विष्णुमेव तदेवं देवतां यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति एतदुपयन्ति । अथ यत्थु दग्ध्यमुपयन्त्यादित्यमेव तदेवं देवतां यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्यादित्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एददुपयन्ति । अथ यदुपसदमुपयन्ति स्वधामेव तदेवां देवतां यजन्ते, स्वधा देवी देवता भवति स्वधाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदौपवसथ्यमहरूपयन्त्यग्नीषोमावेव तदेवो देवते यजतोऽग्नीषोमौ देवो देवते भवतोऽग्नीषोमयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्यावृण्^(१) एव तदेवां देवतां यजन्ते प्रातर्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्यावृणा देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातः सवनमुपयन्ति वस्त्रनेव तदेवां देवतां यजन्ते, वस्त्रो देवा^(२) देवता भवन्ति वस्त्रनां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यमाध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव तदेवां देवतां यजन्ते, रुद्रादेवा देवता भवन्ति रुद्राणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानेव तदेवां देवतां यजन्ते, आदित्या देवा देवता भवन्त्यादित्यानां देवानां सायुज्यं सत्रोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्वभृथमुपयन्ति वरुणमेव तदेवं देवतां यजन्ते, वरुणो देवो देवता भवति वरुणस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपगन्ति । अथ २३-

१ प्रातर्यावाणो देवो दात क, ग, ।

२ वस्त्रो देवो इति क, ग, ।

हयनोयया यजन्ते दितिमेव तद्देवौ देवतां यजन्ते, दितिर्देवौ देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्नूबन्धया यजन्ते मित्रावरुणावेव तद्देवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् त्वाद्यैण पशुना यजन्ते त्वष्टारमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, त्वष्टा देवो देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विकाहविर्भिश्चरन्ति या एता उपसत्सुर्भवन्त्यन्निः सोमो विष्णुरिति देव्यो देविका देवता भवन्ति देवोनां देविकानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्गातिरात्रमुपयन्ति काममेव तद्देवं देवतां यजन्ते, कामो देवो देवता भवति कामस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुद्वसानीयया यजन्ते स्वर्गमेव तलोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । तदा एतद्गिनिष्टोमस्य जन्म स य एवमेतद्गिनिष्टोमस्य जन्म वेदास्त्रैव तद्गिनिष्टोमं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदा अग्निष्टोमेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवान् अव्येतीति ब्राह्मणम् ॥८॥

अहोरात्राभ्यां वै देवाः प्रायणीयमतिरात्रं निरमिमत अर्द्धमसेभ्यश्चतुविंश्महः, ब्रह्मणोऽभिष्ठवं, क्षत्रात्पृष्ठमन्नेरभिजितम् अङ्गाः स्वरसामानः, सूर्याद्विषुवन्तमुक्ता आवृत्ताः स्वरमामान इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठगभिष्ठवौ मित्रावरुणाभ्यां, रवायुपी

पतेर्महात्रं सर्गाज्ञोकादुद्यनोयमतिरात्रं तदा एतत् संवत्-
सरस्य जम्, स य एवमेतत् सवत्सरस्य जम् वेद संवत्सरेण स
आत्मा सलोको भूत्वा देवमष्टीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्वोरात्राविव तदेवौ देवत
यजतोऽहोरात्रौ देवौ देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सलो
कातां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुविंश्महरूपयन्त्वद्यसासानेव
तदेवां देवतां यजन्ते ऽर्द्धमासा देवा देवता भवन्त्वद्यमासानां देवानां
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिष्ववमुपयन्ति
ब्रह्माणमेव तदेवं देवतां यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृष्ठमुप-
यन्ति चत्रमेव तदेवं देवतां यजन्ते चत्र देवो देवता भवति चत्रस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिजित-
मुपयन्त्वग्निमेव तदेवं देवतां यजन्ते ऽग्निर्देवो देवता भवत्यग्नि-
र्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यस्तुरसाम्न
उपयन्त्वप एव तदेवोर्देवता यजन्ते आपो देव्यो देवता भवन्त्वपान्दे-
वोनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदिष्वुवन्त-
मुपयन्ति सूर्यमेव तदेवं देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति
सूर्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता
आत्माः स्वरसामानः । अथ यदिष्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तदेवं देवतां
यजन्ते इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्तौ पृष्ठगमिष्ववावय यदुगवायुषी उपयन्ति
मित्रावरुणाविव तदेवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो
मित्रावरुणदेवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ

यद्यश्चरात्रमुपयन्ति विश्वानेव तद्देवान्देवतां यजन्ते विश्वेदेवा देवता भवन्ति विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्यश्चरात्रिकं पृष्ठं पड़हमुपयन्ति दिश एव तद्देवीदेवता यजन्ते दिशो देव्यो देवता भवन्ति दिशान्देवीमां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्छ्रव्योमत्त्राहमुपयन्तीमानेव तज्जोकां देवान् देवतां यजन्त इमे लोका देवा देवता भवन्ति एषां लोकानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्यश्चममहरुपयन्ति संवत्सरमेव तद्देवं देवतां यजन्ते संवत्सरो देवो देवता भवति संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यज्ञहात्रतमुपयन्ति प्रजापतिमेव तद्देवं देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतिर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्युद्यन्तीयमतिरात्रमुपयन्ति स्वर्गमेव तज्जोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गे लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति तद् वा एतत्संवत्सरस्य जन्म स य एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदाप्त्वैतत्संवत्सरं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठिति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवा अप्येतीति (१) ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

स वा एष संवत्सरोऽधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स य एवमेतत् संवत्सरमधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ ११ ॥

स वा एष संवत्सरो ब्रह्मतोममिसम्पन्नो द्वावच्चरावङ्गां पड़हो

(१) देवम् अप्येतीति ख ।

हो पृष्ठाभिष्ठवौ गवायुषो दशरात्रस्तथा खलु षट्क्रिंशत् सम्प-
द्यन्ते षट्क्रिंशदददाना गौः षट्क्रिंशदद्वरा वृहतो वार्हतो वे
स्वर्गी लोको वृहत्वा वै देवाः स्वर्गी लोके यजन्ते वृहत्वाः स्वर्गी
लोके प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष
संवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रतं विषुवति
महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतं तं ह स्मैतमेवं विदांसः पूर्वे
त्रिमहाव्रतसुपयन्ति ते तेजस्त्रिन आसन् सत्यवादिनः संश्लिष्टव्रता
य एनमद्य तथा प्रेर्युर्यथाऽमपाक्षमुदक आसित्वे निर्मृज्ये देवं यज-
माना निर्मृज्ये रक्तुपर्युपयन्ति तथा हास्य सत्येन तपसा व्रतेन
चाभिजितमवरुद्धं भवति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतसुपेयात्
कथमनाकूल्यै भवतोति यमेवासुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रसुपयन्ति
तेनेति ब्रूयादभिष्ठवात् पृष्ठो निर्मितः, पृष्ठादभिजित्, अभि-
जितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्या विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः,
स्वरसामभ्यो विष्णवित्, विष्णवितः पृष्ठाभिष्ठवौ, पृष्ठाभिष्ठवाभ्यां
गवायुषो, गवायुर्भ्यां दशरात्रः, दशरात्राय महाव्रतं, महाव्रतादुद-
यनोदयायातिरात्रायोदयनोदयोऽतिरात्रः स्वर्गीय लोकायात्राद्याय प्रति-
ष्ठित्वै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतसुपेयात्
कथमनाकूल्यै भवतोति यमेवासुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रसुपयन्ति
तेनेति ब्रूयादभिष्ठवात् पृष्ठो निर्मितः, पृष्ठादभिजित्, अभिजितः
स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वर-

सामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ठाभिष्ठायै, पृष्ठाभिष्ठायाभ्यां गवायुषो, गवायुभ्यां दशरात्रोऽय हृदेवेभ्यो महाव्रतं न तस्ये कथ-भूङ्गेः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातां वृत्तैर्मामिति ते देवा इह सामिवासु-रूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो य जर्ज्जस्तोमो येनैतदहरवाप्नुयामेति तत एतं द्वादशरात्रभूङ्गस्तामं दृष्टुस्तमाहरंस्तेनायजन्त तत एभ्यो-ऽतिष्ठिष्ठति हास्यै महाव्रतं महाव्रतं प्रतिष्ठति प्रतिष्ठिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवक्षरः ॥ १५ ॥

अथ यज्ञतुविंश्महरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतोति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेमेति ब्रूयात् तदाहुः कंति संवक्षरस्य पराज्ञाहानि भवन्ति, कर्त्त्वर्वाच्चि, तद्यानि सङ्कृतं सङ्कृदुपयन्ति तानि पराच्चि, अथ यानि पुनः पुनरुपयन्ति तात्त्वर्वाच्चि, इत्येवैनां न्युपासोरन् षड्हयोर्ह्यां-वृत्तिमन्वावर्त्तन्ते य एवं वेद स वा एष संवक्षरः ॥ १६ ॥

अथ यज्ञतुविंश्महरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतोति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेमेति ब्रूयादभिष्ठवं पुरस्तात् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति पृष्ठामुपरि-ष्ठात् पिता वा अभिष्ठवः पुत्रः पृष्ठस्तमात्पूर्वे वयसि पुत्राः पितरपुत्रजोवन्ति पृष्ठां पश्चाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्ति अभिष्ठवमुप-रिष्ठात्यिता वा अभिष्ठवः पुत्रः पृष्ठस्तमादुत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजोवति य एवं वेद ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । शतमिन्द्रु शरदी अन्ति देवा यज्ञानश-क्रा जरस्त तनूनां । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रोरिपतायुर्गतीरिति ।

उप ह वा एनं पूर्वे वयसि पुक्षाः पितरसुपजौवन्त्युपोत्तमे
वयसि पुक्षान् पितोपजौवन्ति य एवं वेद स वा एष संव-
त्तरः ॥ १७ ॥

अय हैप महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः परमासानुप-
यन्ति स दक्षिणः पक्षोऽय यानाहृत्तानुपरिष्टात् पडुपयन्ति स
उत्तरः पक्षः आत्मा वै संवस्तरस्य विषुवानङ्गानि पक्षीयत्र वा आत्मा
तत्यक्षो यत्र वै पक्षो तदात्मा न वा आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो
पक्षावात्मानमतिरिच्यत्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्थिदितमङ्गां परे-
पामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवस्तरः ॥ १८ ॥

तदाहुर्यद्वादशमासाः संवस्तरोऽय हैतदहरवाप्नुयामेति यद्वैपुव-
तमपरेषां स्थिदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूया-
दात्मा वै संवस्तरस्य विषुवानङ्गानि मासौ यत्र वा आत्मा तद-
ङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माङ्गान्यतिरिच्येते नोङ्गान्या-
त्मानमतिरिच्यत्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्थिदितमङ्गां परेषा-
मित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवस्तरः ॥ १९ ॥

तदाहुः कयमुभयता ज्यातिपाऽभिष्ववा अन्यतरो^(१)ज्यो तिस्यृष्टा
इत्युभयतो ज्यातियो वा इमे लोका अग्निनेता आदित्येना-
मुत इत्येष ह वा एतेषां ज्य.तिर्य एनं प्रमदोव तपति देवचक्रे ह
वा एते पृष्ठा प्रतिष्ठिते पाप्मानं दृंहतो परिष्ववेते तद्य एवं विदु-
षां दोक्षितानां पापक कोत्तरेदेत एवास्य तद्वेवचक्रे शिरस्कृन्दतो
दगरात्मसुर्दिं पृष्ठगमिष्ववो चक्रे दगरात्मसुर्दिं पृष्ठगमिष्ववो
चक्रे तन्वं कुर्वीतेति ह स्माह वास्युस्त्वयो स्तोत्राणि च ग्रस्ताणि च

(१) अन्यतरत इति क ।

सञ्चारयेद्यः सञ्चारयेत्स्मादिमे पुरुषे प्राणा नाना सन्त एकीदया-
च्छरोरमधिवसति यत्र सञ्चारयेत् प्रमायुको ह यजमानः स्यादेष ह
वै प्रमायुको योऽन्यो वा वधिरो वा न चान्निष्टोमा मासि सम्बद्धते
न वै प्राणा प्राणैर्थेज्ञस्तायत एकविंश्तिरुक्त्यरा एकैक्याः
षोडश्यवं वा उक्त्यां वोयां षोडशैव तया रुद्रा स्त्रीं लोक-
मध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽङ्गामध्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्र-
मध्यारोहन्ति, चतुर्विंशेन महाव्रतमभिष्ठवेन परमभिष्ठवं, पृष्ठेन
परं पृष्ठमभिजिताऽभिजितं, स्वरसामभिः परान् स्वरसामानः इथ
हैतदहरवाप्नुयामेति यदैपुतमपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्य-
परेषां च परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवक्तरः ॥ २१ ॥

अथातोऽङ्गां नेवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाङ्गे
निवहति,(१) चतुर्विंशमहरमभिष्ठवाय, अभिष्ठवः पृष्ठाय, पृष्ठोऽभि-
जिते, अभिजित स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विषुवते, विषुवान्
स्वरसामभ्यः, स्वरसामाना विश्वजिते, विश्वजित् पृष्ठाभिष्ठवाभ्यां,
पृष्ठाभिष्ठवौ गवायुभ्यां, गवायुषो दशरात्राय, दशरात्रो महा-
व्रताय, महाव्रतमुदयनीयायातिरात्राय, उदयनोयोऽतिरात्रः स्वर्गीय
लोकायात्रायाय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवक्तरः ॥ २२ ॥

आदित्याय ह वा आङ्गिरसव स्त्रीं लोकेऽसर्वत वयं पूर्वे स्वे-
यामो वयं पूर्वे इति त आदित्यालघुभिः सामभिश्चतुर्भिस्तोमैर्भ्यां
पृष्ठाभ्यां स्त्रीं लोकमभ्यप्लवन्त, यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिष्ठवोऽनन्त एवा-
ङ्गिरसः गुरुभिः सामभिः सर्वे स्त्रोमैः सर्वैस्यृष्टैः स्त्रीं लोकमभ्य-

(१) अक्षेन वहतीति क, घ, ।

स्युग्नत्, यदभ्यस्युग्नत् तस्मात् पृश्नस्त्वा एतं स्युग्नं सन्तं पृष्ठा
इत्याचक्षते, परोक्षिणं परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षहिपः ।
अभिप्लवात् पृष्ठो निर्मितः, पृष्ठगादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः,
स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विष्व-
जिह्वजितः पृष्ठगानिप्लवी, पृष्ठगानिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां
दग्धरात्रस्तानहि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृत्तन्वाणि तेषां शतं
शतं रथानां ल्यत्वरं तद्यथाऽरण्यान्यारुदा अशनापिपा से ते पाप्मानं
द्वंहतो परिप्लवेते एवं हैवैते प्रप्लवन्ते ये विदांस उपयन्त्य ये
विदांसनुपयन्ति तद्यथा प्रवाहात् प्रवाहं स्यलात् स्यलं समात्समं
सुखासुखमभयादभयनुपसङ्क्रामन्तोल्येवं हैवैते संवत्सरस्योद्दृचं
समश्वामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

प्रेदिर्ह वै कौशाश्वेयः कौसुरविन्दुरुद्धालक आरुणो ब्रह्मचर्य-
सुवाच तमाचार्यः पप्रच्छ कुमारः कतिते पिता संवत्सरस्याहान्य-
मन्यवेति कति ल्वेवेति दश्मिति होवाच दश वा इति होवाच
दयाचरा विराङ् वैराजो यज्ञः कति ल्वेवेति नवेति होवाच
नव वा इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैः यज्ञस्तायते
कति ल्वेयेष्टेति होवाचाष वा इति होवाचाषाचरा गायत्री
गायत्रो यज्ञः कति ल्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच
सप्त छन्दांसि छन्दोभिर्यज्ञस्तायते कति ल्वेवेति षड्गिति होवाच
पद् वा इति होवाच पद् वा कृतव कृतूनामासैर कति ल्वेवेति
पञ्चेति होवाच पञ्च वा इति होवाच पञ्चपदा पद्क्रिः पाड्क्री यज्ञः
कति ल्वेवेति चत्वारीति होवाच चत्वारि वा इति होवाच
चत्वारो दे वेदा वेदैर्यज्ञस्तायते कति ल्वेवेति त्रीणीति होवाच

त्रोणि वा इति होवाच त्रिपवणे वै यज्ञः सवनैर्यज्ञस्तायते कति
त्वेवेति हे इति होवाच हे वा इति होवाच द्विपादै पुरुषो द्विप्र-
तिष्ठः पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम्
वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव सर्वे संवत्सरम्^(१) ॥ २४ ॥

इति गोपयत्राद्वाणपूर्वभागे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

अं अभिष्ठवः षडहः षडहानि भवन्ति ज्योतिगौरायुगौरायु-
ज्योतिरभिष्ठवः पञ्चाहः पञ्च ह्येवाहानि भवन्ति यज्ञेव प्रथम-
महस्तदुत्तममहरभिष्ठवश्चतुरहस्यत्वारी हि स्तोमा भवन्ति चिह्नत्
पञ्चदशः सप्तदशैकविंश एवाभिष्ठवस्त्राहस्ताहावृत्तिज्योतिगौरायु-
गौरायुज्योतिरभिष्ठवो ह्यगहो हे ह्येव सामनो भवतो वृहद्रथन्तर-
एवाभिष्ठव एकाह एकाहस्य स्तोमै स्तायते चतुर्णामुक्त्यगानां
द्वादशस्तोत्राण्यतिरिच्यन्ते स सप्तमोऽग्निष्ठोमस्तथा खलु
सप्ताग्निष्ठोमा मासि समद्यन्ते इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथातो गाधप्रतिष्ठा समुद्रं वा एते प्रतरन्ति ये संवत्सराव
दीक्षन्ते तेषां तौर्यमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रतरन्ति
तद्यथा समुद्रं तौर्थेन प्रतरेयुस्ताद्वक् तदाधप्रतिष्ठा चतुर्विंशमह-
र्ययोपकक्षदध्नं वा कण्ठदध्नं वा यतो विश्वम्य प्रश्नायेयुस्ताद्वक् तत्-
प्रश्ने योऽभिष्ठवः प्रश्ने यः पृष्ठोगाधप्रतिष्ठाभिजिययोपकक्षदध्नं वा

१ अहरहरेत्येकमेव सर्वे संवत्सरमिति ख, ग ।

कण्ठदग्नं वा यतो विश्व्य प्रश्नायेयुस्ताट्क् तत्त्वोविदग्न एव प्रथमः
खरसामा जानुदग्नो द्वितीयः कुल्युदग्नस्तृतीयो दीपप्रतिष्ठा विषु-
वान्यथोपकच्चदग्नं वा कण्ठदग्नं वा यतो विश्व्य प्रश्नायेयुस्ताट्क्
तत्कुल्युदग्न एव प्रथमोऽर्वाक् खरसामा जानुदग्नो द्वितीयो नौवि-
दग्नस्तृतीयो गाधप्रतिष्ठा विश्वजियथोपकच्चदग्नं वा कण्ठदग्नं वा
यतो विश्व्य प्रश्नायेयुस्ताट्क् तत्प्रश्ने यः पृष्ठः प्रश्ने योऽभिष्ठवः
प्रश्नेयौ गवायुषौ प्रश्ने यो दशरात्रो गाधप्रतिष्ठा महाव्रतं यथोप-
कच्चदग्नं वा कण्ठदग्नं वा यतो विश्व्य प्रश्नायेयुस्ताट्क् तत्त्वेषां
तीर्थमेवोदनीयोऽतिरात्रस्तोर्धेन ह्युदयन्ति तद्यथा समुद्रं तीर्थे-
नोदियुस्ताट्कदश्य ह स्माह ज्ञितकेतुरारुण्येयः संवत्सरस्यान्वहं
दीक्षा इति तस्य ह पिता सुखसुदीक्षोवाच वेत्य सुत त्वमायु-
सान् संवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठे इति वेदेत्वेतत्त्वं स्मैतद्विद्वानाहेति
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुरुषो वाव संवत्सरस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः
पादाभ्यां हि प्रयन्ति (१) तयोर्यच्छुक्लं तदङ्गो रूपं यत् छण्णं
तद्रात्रिः नखानि मन्त्रवाणां रूपं लोमान्योपधिवनस्तौनामूरु-
चतुर्विंश्महरुरोऽभिष्ठवं पृष्ठं (२) पृष्ठः गिर एव चिन्तृत् लिङ्गतं हेत्व-
गिरो भवति त्वगस्थिमज्जामन्त्तिकं ग्रीवाः पञ्चदशयतुर्दश हेत्वै-
तस्यां कराणि भवन्ति वीर्यं पञ्चदशं तस्मादियमाभिरण्णीभिः
सतीभिर्गुरुं भारं (३) हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदश उरुः सप्त-
दशोष्ठावन्त्ये यत्र वौष्ठावन्य उरुः सप्तदशं तस्मादुरः सप्तदश-

(१) पादाभ्यां प्रयन्ति इति ख, ग, ।

(२) मुरुं भरमिनि ख, ग, ।

उदरमेकविंशो विंशतिर्हैवैतस्यान्तर उदरे उत्तापानि भवन्त्यु-
दरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः पार्श्वे त्रिणवस्त्रयोदशान्याः
पर्श्ववोऽन्याः पार्श्वे त्रिणवस्त्रम्भात् पार्श्वे त्रिणवोऽनूकं त्रयस्त्रिंशी
द्वाचिंशतिर्हैवैतस्यां पृष्ठी कुण्डी उलानि भवन्त्यनूकं त्रयस्त्रिंशः
तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशस्तस्यायमेव दक्षिणे बाहुरभिजित्तस्ये-
मे दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामान आत्मा विषुवांस्तस्ये मे
सव्ये त्रयः प्राणा अर्वाक् स्वरसामानस्तस्यायं सव्यो बाहुर्विश्व-
जिदुक्तौ पृष्ठगम्भीर्वौ याववाञ्छौ प्राणौ तौ गवायुषौ अङ्गानि
दशरात्रो मुखं महाव्रतं तस्य हस्ताविवोदयनौयोऽतिरात्रो
हस्ताम्यां ह्युद्यन्ति य एवं वेद स वा एष संवक्तरः ॥ ३ ॥

पुरुषो वाव संवक्तरः, तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽति-
रात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागारम्भणीयमहर्यदारभते वागा-
रम्भते वाचैव तदारभते (१) तस्यायमेव दक्षिणः पाणिरभिष्ठव-
स्तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं द्वतीयं
सवनं गायत्रा आयतने तस्मादियमस्यै ऋसिष्ठा तस्येदं
प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं द्वतीयसवनं त्रिष्टुभ-
आयतने तस्मादियमस्यै वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं
माध्यन्दिनँ सवनमिदं द्वतीयसवनं जगत्या आयतने तस्मादियमन-
योर्बरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं द्वती-
यसवनं पड्क्त्या आयतने पृथुरिव वै पड्क्तिस्तस्मादियमासां
प्रतिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनँ सवनमिदं द्वतीय-
सवनं विराज आयतनेऽन्नं वै श्रीः विराङ्गनाद्यस्य श्रियोऽवरुद्धै

(१) वाचैतदारभते इति क, ।

तस्मादियमासां वरिष्ठा तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं लृतीयसवनमतिच्छन्दसां आयतनेऽतिच्छन्दो वै छन्द-सामायतनं तस्मादिदं प्रतिष्ठं फलकं तस्येदं प्रातःसवनमिदं माध्यन्दिनं सवनमिदं लृतीयसवनं सैतः सैतोऽभिष्ठवः सैत आत्मा पृष्ठाः ष्ठवतौवाभिष्ठवस्त्तिष्ठतौव पृष्ठाः ष्ठवत इव हेष्वमङ्गैस्त्तिष्ठतौवात्मना तस्यायमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् तस्य यद् दक्षिण-मक्षणः शुक्रं स प्रथमस्वरसामा यत् क्षणं स द्वितीयो यन्मण्डलं स लृतीयो नासिके विपुवान् मण्डलमेव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा यत् क्षणं स द्वितीयो यत् शुक्रं स लृतीयस्तस्यायं सव्यः कर्णो विश्वजिदुक्तौ पृष्ठाभिष्ठवौ याववाच्चौ प्राणौ तौ गवायुषी अङ्गानि दशरात्रो सुखं महाव्रतं तस्योदान एवोदयनीयोऽतिरात्र उदानेन हुगद् यन्ति य एवं वेद स वा एष संवक्षरः ॥४॥

पुरुषो वाव संवक्षरः पुरुष इत्येकं संवक्षरमित्येक इत्यत्र तत्समं, द्वे अहोरात्रे संवक्षरस्य द्वाविमौ पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, त्रयो वा कृतवः संवक्षरस्य त्रय इमे पुरुषे प्राणा-इत्यत्र तत्समं, पद् वा कृतवः संवक्षरस्य पदिमे पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, सप्त वा कृतवः संवक्षरस्य सप्तिमे पुरुषे प्राणा-इत्यत्र तत्समं, द्वादशमासाः संवक्षरस्य द्वादशेमे पुरुषे प्राणा-इत्यत्र तत्समं, त्रयोदशमासाः संवक्षरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा इत्यत्र तत्समं, चतुर्विंशतिर्द्वमासाः संवक्षरस्य चतुर्विंशोऽयं पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्ग इत्यत्र तत्समं, पद् विंशति-र्द्वमासाः संवक्षरस्य पद् विंशोऽयं पुरुषः प्रतिष्ठे पद् विंशो इत्यत्र तत्समं, त्रीणि च ह वै गतानि पष्ठिश्च संवक्षर-

साहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
समं, सप्त च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्‌सरस्याहानि च
रात्रयश्चेतावन्त एव पुरुषसाख्यौनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-
समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्‌सरसार्धा-
हाश्वर्वरात्रयश्चेतावन्त एव पुरुषस्य सुरामांसानीत्यत्र तत्-
सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानश्चौतिश्च संवत्‌सरस्य पादा-
हाश्व पादरात्रयश्चेतावन्त एव पुरुषस्य स्नावा दम्या इत्यत्र
तत् समं, दश च ह वै सहस्राख्यौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः
इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशशमरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्ताः
पञ्चदशक्षत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशक्षत्वस्ता-
वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशक्षत्वस्तावन्तो व्याना यावन्तो
व्यानाः पञ्चदशक्षत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
क्षत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशक्षत्वस्तावन्ते तादीनि
यावन्त्येतादीनि तावन्त्ये तर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति खेदाय-
नानि यावन्ति खेदायनानि तावन्ति चिप्रायणानि यावन्ति
चिप्रायणानि तावन्तो रीमकूपा यावन्तो रीमकूपाः पञ्चदश-
क्षत्वस्तावत्यो वर्पतो धारास्तदेतत् क्रीशश्चिकम्परिमाणं ।

तदप्ये तद्वचोक्तम् । अमादन्त्यत्र परिवर्त्तमानश्चरत्वासौनी
यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः चणेन कतिक्षतः
प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्सराणामष्टौ च
शतानि मुहूर्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
कतिक्षतः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संवत्‌मरत्य मुहूर्तान् यान् वदन्तोति ख, ग, ।

संवक्षरस्य समता वेदितव्येति ह स्मा ह वा स्यरेकमेव पुरस्ताद् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकामुपरिष्टात्तिपञ्चाशतमेव पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्टात्तिशतमेव पुरस्ताद्विषुवत उक्यानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्टात् पडेव पुरस्ताद्विषुवतः पोडेश्विन उपयन्ति पडुपरिष्टात् त्रिंशदेव पुरस्ताद्विषुवतः पडहानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्टात् सैषा संवक्षरस्य समता स य एवमेतां संवक्षरस्य समतां वेद संवक्षरेण स आत्मा सलोकी भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथातो यज्ञक्रमाः । अग्नग्निधियमग्नग्निधियात् पूर्णहुतिः, पूर्णहुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्रादर्शपूर्णमासौ^(१)दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं, आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुवन्धः, पशुवन्धादग्निष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजस्यो राजसूयाहाजपेयः, वाजपेयादश्वमेधः, अश्वमेधात्परुपमेधः, पुरुपमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधादक्षिणवन्तो दक्षिणवद्वाग्नो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स-आत्मा सलोकी भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमश्चयेति^(२) सोऽग्नीनामधाय पूर्णहुत्या यज्ञेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रिष्टाऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वाऽन्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेद्वाऽन्तमेवापश्यत्स चातुर्मास्येरिष्टाऽन्तमेवापश्यत्स पशुवन्धेनेद्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमेनेद्वाऽन्तमेवापश्यत्स राजसूयेनेद्वा राजेति नामाधत्त सोऽन्तमे-

(१) पौर्णमासाविति ख, ग, ।

(२) अनन्तमश्चयेति ख, ग, ।

वापश्यत्वं वाजपेयेनेष्टा समाडिति नामाधत्तं सोऽन्तमेवापश्यत्वं
स्तोऽश्वमेधेनेष्टा स्वराडिति नामाधत्तं सोऽन्तमेवापश्यत्वं पुरुषमे-
धेनेष्टा विराडिति नामाधत्तं सोऽन्तमेवापश्यत्वं सर्वमेधेनेष्टा
सर्वराडिति नामाधत्तं सोऽन्तमेवापश्यत्वोऽहीनैर्दक्षिणावद्विरिष्टा
ऽन्तमेवापश्यत्वोऽहीनैरदक्षिणावद्विरिष्टाऽन्तमेवापश्यत्वं सत्वेणीभ-
यतोऽतिरात्रिणान्ततो यजेत वाचं ह वै होत्रे प्रायच्छत्प्राण-
मध्यर्थवे चक्षुरद्वाक्षे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य आत्मानं
सदस्येभ्य एवमानन्यमात्मानं दत्वानन्यमशूयेति तदा दक्षिणा-
अनयन्ताभिरात्मानं निष्क्रीणीय तस्मादेतेन ज्योतिष्ठेऽमेना-
ग्निष्ठेऽमेनामनिष्क्रयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठशमनीयेन वरेत
यो द्विनिष्टा पृष्ठशमनीयेन प्रैत्यात्मानं सो निष्क्रीणीय प्रैतीति
ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यद्वै संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमन-
न्तरितं भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषां दर्शोऽनन्तरितो भवति
दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां पौर्णमासमनन्तरितं
भवति आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषामाग्रयणमन-
न्तरितं भवति सौम्येन चरणेति ब्रूयात् कथमेषां चातुर्मास्यान्यन-
न्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्, कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो
भवति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां सौम्योऽ-
ध्वंरोऽनन्तरितो भवति ग्रहैरिति ब्रूयात्, कथमेषां गद्वमेधोऽन-
न्तरितो भवति धानाकरम्भैरिति ब्रूयात्, कथमेषां पिण्डयज्ञोऽनन्त-
रितो भवत्यौपासनैरिति ब्रूयात्, कथमेषां मिथुनमनन्तरितं भवति
हिङ्गारणेति ब्रूयात्मैषा संवत्सरे यज्ञक्रतूनामुपैति स य एवमेतां

संवसरे यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आमा सलोकी
भूत्वा देवात्म्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे, तेषां पञ्चशतानि संव-
त्सराणां पयुपेतान्यासवधेदं सर्वं शुश्रुवर्ये स्तोमा यानि पृष्ठानि
यानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
यजेतेति तदयातयाममध्ये यज्ञस्यापश्यंस्तेनायातयाम्यायपिदे
व्युष्टिरासोन्तां पञ्चस्यपश्यद्वचि यजुषि साम्नि शान्तेऽय घोरे, ता-
वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति अंशावयास्तु शौपड़् यज येयजा-
महे वौपडिति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो
यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्र-
संवत्सरेण यजेतेति तत एतन्तापश्यितं सहस्रसंवत्सरस्याञ्जस्यमप-
श्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि स खलु
द्वादशमासां दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसङ्ग्निद्वादशमासां सु-
त्याभिरथ यद्वादशमासां दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसङ्ग्निस्तेनै-
तावग्नर्कावाप्नोति अथ यद्वादशमासां सुत्याभिस्तेनैदं महदुक्थाम-
वाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्र-
संवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजे-
तेति तत एतं संवत्सरन्तापश्यित्स्याञ्जस्यमपश्यं स्ते ह्येव स्तोमा-
भवन्ति तानि पृष्ठानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासु-
रुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै
मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं द्वादशाहं संवत्सर-
स्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि श-

स्वाणि स खलु हादशाहं दीचाभिरेति हादशाहसुपसङ्गीर्दशाहं
 सुत्याभिरथ यद् हादशाहं दीचाभिरेति हादशाहसुपसङ्गस्ते-
 नैतावग्नग्रावाप्नोत्यथ यद् हादशाहं सुत्याभिस्तेनेदं महदुक्था-
 मवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति तत एतं पृष्ठाः षड़हं हादशाहस्याज्ञस्यमपश्यं स्ते ह्येव
 स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामि-
 वासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि
 तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं विश्वजितं
 पृष्ठां षड़हस्याज्ञस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि
 तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति स वा एष विश्वजिद् यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमैष ह
 प्रजानां प्रजापतिर्यदिश्वजिदिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुषं ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्ते यजस्तेति स-
 होवाच यजस्ते यजस्तेत्येवं हात् थमात्रिरयक्तेमे वसवः प्रातःसवने-
 नागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तु-
 न्येव पर्यग्निषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषोऽहं वा एतद्वेद यज्ञे वसवः
 प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने
 यज्ञवास्तुन्येव पर्यग्निषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषो विद्वांसो नूनं
 त्वा याजयेयुरेते ह वा अविद्वांसो यत्वानुग्निद् होता भवत्ययजु-
 विंदध्वर्युरसामविदुज्ञाता भृग्वङ्गिरोविदव्रह्मा यजस्तेव हन्त तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा सूत्रे मणिरिव सूत्रमेतान्यक्थाहानि भवन्ति

सूरमिव वा मणाविति तस्माद्य एव सर्ववित्स्यात् तं ब्रह्माणं
कुर्वीतैष ह वै विद्वान् सर्वविवृह्मा यद्गुणज्ञिरोविदिते ह वा
अस्य सर्वस्य ग्रन्थितारः पालयितारस्तस्माद्गुह्मा स्तते वहिः-
पवमाने वाचयति ॥ ११ ॥

श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनुत्वारभे स्त्रस्ति मा सम्मारयेति स-
यदाह श्येनोऽसीति सीमं वा एतदाहैष ह वा अग्निर्भूत्वाऽस्मिं
लोके संश्याययति तद्यत्संश्याययति तस्माच्छ्येनस्तच्छ्येनस्य श्ये-
नत्वं स यदाह गायत्रच्छन्दा अनुत्वारभे इति गायत्रेण च्छन्दसा
वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निं सन्तमन्वारभते स यदाह
स्त्रस्ति मा सम्मारयेति गायत्रेणैव च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातः-
सवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्त्रस्ति सम्मारयेति गायत्रेणैवैनन्त-
च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन
स्त्रस्ति सम्पदयते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अय माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सम्भाडसि निष्ठुप्छन्दा-
अनु त्वारभे स्त्रस्ति मा सम्मारयेति स यदाह सम्भाडसीति सीमं
वा एतदाहैष ह वै वायुर्भूत्वाऽन्तरिक्षलोके सम्भाजति तद्यत् स-
म्भाजति तस्माल्लभाट् तत् सम्भाजस्य सम्भाट्लं स यदाह त्रिष्टुप्-
छन्दा अनु त्वारभे इति त्रैष्टुभेण छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने
सवनेऽन्तरिक्षे लोके वायुं सन्तमन्वारभते स यदाह स्त्रस्ति मा
सम्मारयेति त्रैष्टुभेणैव छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्ष-
लोके वायुना देवेन स्त्रस्ति मा सम्मारयेति त्रैष्टुभेणैवैनं तच्छ-
न्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन
स्त्रस्ति सम्पदयते य एवं वेद ॥ १३ ॥

अथार्भवे पवमाने वाचयति स्त्रोऽस्मिग्योऽसि जगच्छन्दा अनु-
त्तारभे स्त्रिमा सम्मारयेति स यदाह स्त्रोऽसौति सोमं वा
एतदाहैष ह वै सूर्यो भूत्वाऽमुम्भिं लोके स्त्ररति तद्यत् स्त्ररति
तस्मात् स्त्रस्तत् स्त्रस्य स्त्रत्वं स यदाह ग्योऽसौति सोमं वा
एतदाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वां लोकान् गच्छति तद्यद् यद्
गच्छति तस्मान्नयस्तान्नयस्य गयत्र्यं स यदाह जगच्छन्दा अनु त्तारभ-
द्विति जागतेन छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुम्भिन् लोके सूर्यं
सत्तमन्वारभते स यदाह स्त्रिमा सम्मारयेति जागतेनैव
चन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुम्भिं लोके सर्वेण देवेन स्त्रिमा
सम्मारयेति जागतेनैवैनन्तचन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुम्भिं
लोके सूर्येण देवेन स्त्रिमा सम्मदयते य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथ संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि महो
मयि यशो मयि सर्वमिति पृथिव्येव भर्गोऽन्तरिक्ष एव महो द्योरिव
यशोऽप एव सर्वमन्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द-
मा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो
विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्रेव भर्गस्तुष्टुवेव महो जगत्येव यशोऽनु-
ष्टुवेव सर्वं प्राचेव भर्गः प्रतोचेव मह उदीचेव यशो दक्षिणैव
सर्वं वसन्त एव भर्गो ग्रीष्म एव महो वर्षा एव यशः शरदेव
सर्वं लृष्टेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यश एकविंश एव
सर्वमृग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो
ब्रह्मवेद एव सर्वं होतैव भर्गोऽध्ययुरेव मह उद्गतैव यशो
ब्रह्मैव सर्वं वागेव भर्गः प्राण एव महवक्तुरेव यशा मन एव
सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह मयि भर्ग इति पृथिवीमेवैतं लोकानामाहान्निं
देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्रं छन्दसां प्राचीन्दिशां
वसन्तमृतानां छवतं स्तोमानामृग्वेदं वेदानां होत्रं होतकाणां
वाचमिन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतस्तोकानामाह(१) वायुं
देवानां रुद्रां देवां देवगणानान्वैष्टुभं छन्दसां प्रतीचीन्दिशां
ग्रीष्ममृतूनां पञ्चदशं स्तोमानां वजुर्वेदं वेदानामाध्यर्यवं होत-
काणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यश इति दिवमेवैतस्तोकानामाहादित्यं(२)
देवानामादित्यां देवां देवगणानां जागतं छन्दसामुदीचीन्दिशां
वर्षा कृतूनां सप्तदशं स्तोमानां सामवेदं वेदानामौहात्रं होत्र-
काणां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सर्वमित्यप एवैतस्तोकानामाह(३) चन्द्रमसन्दे-
वानां विश्वां देवां देवगणानामानुष्टुभं छन्दसां दक्षिणां दिशां
गरदमृतूनामेकविंशं स्तोमानां ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं होत-
काणां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १९ ॥

स वा एप दग्धा चतुः सम्यदते, दग्ध च ह वै चतुर्विराजोऽ-
चराणि तङ्गभां उपजीवन्ति श्रीर्वै विराज्यशोऽन्नाद्यं शियमेव
तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रति-
ष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ २० ॥

(१) एतं लोकानामाहेति क ।

(२) एतं लोकानामाहादित्यमिति क ।

(३) एतं लोकानामाहेति क ।

अनर्वाणं ह वै देवं दध्यडाङ्ग्निरसमुपसीदं ह यज्ञस्य शुष्टिं
समग्रवामहा इति स दध्यडाङ्ग्निरसोऽब्रवीद्यो वै सप्तदशं प्रजा-
पतिं यज्ञे ऽन्वितं वेद नास्य यज्ञो रिष्टिं न यज्ञपतिं रिष्टन्त-
इति ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यां श्रावयास्तु शौषह् यज-
येयजामहे वौषडिति स दध्यडाङ्ग्निरसोऽब्रवीन् वयं विज्ञो यदि-
त्राद्वाण्पूर्वं स्मो यद्यत्राद्वाण्पूर्वं स्मो यदि तस्य कृषे स्मो यदि नान्यस्ये-
त्यनर्वाणश्च ह वा कृतावन्तश्च पितरः खधायामावृपायन्त वयं
वदामहै श्वयं वदामहा १ इति सोऽयात् स्वायम्भुवो वा कृता-
दन्तो मदेयातां न वयं वदामहा २ इति तस्मात्प्रवरे प्रव्रियमाणे
वाचयेद्वाः पितर इति तिस्मो य एति संयजति स भवति यथा
न ब्रूते यथा न ब्रूत इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

साविकं ह स्म वैतं पूर्वे पुरस्तात् पशुमालभन्त इति मे तर्हि
प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरितिवदन्तस्त्वादु समोऽ-
ग्नामींस्तेन यजेरंस्ते समानधिष्ठुत एव स्तूरीषा सम्भरणीया या
उषा सम्भरणीया यां विन्युप्याग्नींस्त्वा यजेरंस्तेनानाधिष्ठा-
एव स्तुरादीचिणीया या दीचिणीया यां सन्युप्याग्नींस्तेन यजेरं-
स्ते समानधिष्ठा एव स्तुरोद्वसानीया या उद्वसानीया यां
विन्युप्याग्नींस्त्वा यजेरंस्तेनानाधिष्ठा एव स्तुरथ यदि यज-
मानस्तोपतयेत्पार्श्वतोऽग्नीनाधाय तावदासीत यावद्ग्नः स्याद्यदि
प्रेयात् स्तैरेव तमग्निभिर्दहेद् दश वा अग्निभिरितरे यजमाना
आसत इति वदन्तस्तस्य तदेव ब्राह्मणं यददः पुरःसवने
पितृमेध आशिषो व्याख्याताः ॥ २२ ॥

सायं प्रातर्हीमौ स्यालौपाको नवश्च यः । बलिश्च पितृ-

यज्ञशाष्टका सप्तमः पशुरित्येते पाकयज्ञाः । अग्नाधियमग्नि-
 होत्रं पौर्णमास्यमावास्ये । नवेष्टिशातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तम-
 इत्येते हविर्यज्ञाः । अन्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः पोडशि-
 मांस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्रशासीर्यमात्र सप्तम इत्येते
 सुत्याः । केस्त्रिहेवाः प्रवोवाजाः केस्त्रिहेवा अभिद्यवः । केस्त्रिहेवा
 हविष्यन्तः किंस्त्रिज्जिगाति सुम्मयुः । ऋतव एव प्रवोवाजा
 मासा देवा अभिद्यवः । अर्द्धमासा हविष्यन्तस्त्रिज्जिगाति
 सुम्मयुः । कतिस्त्रिद्रात्रयः कत्यहानि कति स्त्रीवाणि कति-
 शस्त्राण्यस्त्रा । कतिचित्सवनाः संवत्सरसा स्त्रीवियाः पदा-
 च्चराणि कत्यस्त्रा । द्वावतिरात्रौ पट्शतमग्निष्टोमा द्विं-
 शतिशते उक्थ्यानां । द्वादशपोडशिनः पष्ठिः पदहा वैषु-
 वतच्च । अहान्यसा विंशतिशतानि त्रीखहशैकं तावदस्त्रा ।
 संवत्सरस्त्रा सवनाः सहस्रमशीति त्रीणि च संस्तूतस्य । पट्-
 पष्ठिश्च हि च शते च भवत स्तत शस्त्राणामयुतं चैकमस्त्रा ।
 स्त्रीवियाच नवतिसहस्रा हि नियुते नवतिद्वातिपट् च ।
 अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिंशचतुर्नवतिश्च पदान्यस्त्रा । संवत्स-
 रसा कविभिर्मितस्यैतावती मध्यमा देवमात्रा । अयुतमेकं
 प्रयुतानि त्रिंशद् हि नियुते तथा ह्यनुसृष्टाः । अष्टौ शतानि
 नव चाच्चराण्यैतावानात्मा परमः प्रजापतेः । आद्यं वषट्-
 कारः प्रदानान्तमेतमग्निष्टोमे पर्वगः स.धु हितं । सौभेषजं
 छन्द ईप्सन्यदग्नो चतुःशतं वहुधा ह्यते यत् । प्रातःसवनस्तुत-
 एकविंश्चो गायत्रस्त्रीममित एक एव । माध्यन्दिनः सप्तदशेन
 क्लृप्तस्त्राण्यस्त्रिंशेन सवनं दृतीयः

श्वायां रेतस्तपसा तपस्त्री वैश्वानरः सिधिचेऽपत्य-
मौप्सन् । ततो यज्ञे लोकजित्यामजभा क्रष्णर्जपिरङ्गिराः
सम्भूव । क्रष्णर्जसा चतुर्विंधसा श्वां यः श्रेयसीं लोक-
ममुं जिगाय । यस्मै वेदाः प्रस्ताः सोमविन्द्युक्ता वहन्ति सुष्ठुता-
मुलोकं । क्रचोऽस्य भागांश्चतुरो वहन्त्युक्त्यशस्त्रैः प्रमुदो मोद-
मानाः । ग्रहैर्हविर्भित्त्वा क्षताक्षतत्वं यजूंषि भागांश्चतुरो
वहन्ति । श्रीदुम्बर्यां सामधोषेण तावत् सविष्टुतिभित्त्वा स्तोमैः
छन्दसा । सामानि भागांश्चतुरो वहन्ति गौत्या स्तोमेन
सह प्रस्तावेन च । प्रायश्चित्तैर्भेषजैः सँस्तवन्तोऽयर्वाणोऽङ्गि-
रस्त्र शान्ताः । ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रमुदो मोदमाना असंस्थान्
भागांश्चतुरो वहन्ति । यो ब्रह्मवित् सोऽभिकरोऽस्तु वः शिवो धि-
या धीरो रक्षतु धर्ममेतं । मा वः प्रमत्तामस्तुताच्च यज्ञात्
कर्माच्च येनानङ्गिरसोऽपियासौत् । मायुं दशं मारुशस्ताः
प्रमेष्ठा मा मे भूर्युक्ता विद्वाथ लोकान् । दिव्यं भयं रक्षत
धर्ममुद्यतं यज्ञं कलाशस्तुतिगोपलायनं । होता च मैत्रावर-
ण्य पादमच्छावाकः सह ग्रावस्तैकं । क्रग्भिस्तुवन्तो अहरहः
पृथिव्याः अग्निं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । अध्वर्युः पृति-
प्रस्थाता नेष्टोनेता निहितं पादमेकं । समन्तरिक्षं यजुषा
स्तवन्तो वायुं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । साम्बोद्धाता च्छादयन्त
प्रमत्त श्रीदुम्बर्यां स्तोमदेयः सगङ्गदः । विद्वान् प्रस्तोता
विद्वाथ सुष्टुतिं सुब्रह्मण्यः पृतिहर्त्ताऽय यज्ञे । साम्बा दिव्ये-
कं निहितं निस्तुवन्तः सूर्यं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । ब्रह्माहैकं
ब्रह्मणाच्छं सिनः सह पोत्राऽग्नीभ्रो निहितं पादमेकं । अथर्व-

भिरङ्गिरोभिय गुप्तोऽप्सु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति ।
योऽग्निकं हीतका अभिष्टुवन्ति वेदेषु युक्ताः प्रपृथक् चतुर्धा ।
मनोविष्णो दीक्षिताः अद्धाना होतारो गुप्ता अभिवहन्ति
यज्ञं । दीक्षिणतो ब्रह्मणसां जनदिल्येतां व्याहृतिं जपन् ।
सप्तदशं सदसां तं कीर्त्तियन्ति पुरा विदुः । अष्टादशी
दीक्षितौ दीक्षितानां यज्ञे पत्नौ अद्धानेह युक्ता । एकोन-
विंशः शमिता बभूव विंशो यज्ञे गृहपतिरेव सुन्वन् । एक-
विंशतिरेवैषां संस्थायामङ्गिरो वह । वेदैरभिष्टुतो लोको
नानावेशापराजितः ॥ २४ ॥

सप्त सुल्याः सप्त च पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशतिः ।
सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना याष्टपयो सृजन्ति ये च स-
ष्टाः पुराणैः । एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापव्रजमृत्विजां
सम्भरन्ति । कूटस्तृपात् सचते तामशस्तं विस्तृत्यमेनं विधृतं
प्रजासु । निवर्त्तन्ते दीक्षिणा नौयमानाः सुते सोमे वितते य-
ज्ञतन्वे । मोघाग्निपो यन्त्वनिवर्त्तमाना अनिष्टयज्ञा न तरन्ति
लोकान् । इदं ग्रन्थं ब्रह्मचर्यं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम् ।
एवं व्यवस्थिता वेदाः सर्व एव खकर्मसु । सृजन्ति चैषां समानःः
मन्वाः कल्पाश्च ब्राह्मणानि च । व्यवस्थानन्तु तत्सर्वं पृथग्वे-
देषु तत् स्मृतम् । कृत्वेदस्य पृथिवी स्थानमन्तरिक्षस्थानो
अध्वरः । द्योः स्थानं सामवेदसापो भृगवङ्गिरसां स्मृतं । अग्नि-
देवत कृत्वेदसा यजुवेदो वायुदेवतः । आदित्यः सामवेदस्य
चन्द्रमा वैद्युतश्च भृगवङ्गिरसाम् । त्रृत् स्तोमं कृत्वेदसा यजूंषि
पञ्चश्चेति सह जन्मिरे । सप्तदशेति सामवेद एकविंशो ब्रह्म-

सम्मितः । वागध्यात्मसूत्रे दसर यजुषां प्राण उच्यते । चक्रघी
सामवेदसा मनो भृग्वड्गिरसां स्मृतम् । कृत्तिमः सह गायत्रं
जागतमाहुर्यजूंषि त्रैष्टुभेन सह जन्मिरे । उष्टिक्ककुव्यां
भृग्वड्गिरसो जगत्या सामानि कवयो वदन्ति । कृत्तिमः पृथिवीं
यजुषाऽन्तरिक्षं साम्ना दिवं लोकजित्सोमजम्भाः । अथर्व-
भिरङ्गिरोभिष्व गुप्तो यज्ञशत्तष्याद् दिवसुहदेह । कृत्तिमः सुशस्तो
यजुषा परिष्कृतः सविष्टुतः सामजित् सोमजम्भाः । अथर्व-
भिरङ्गिरोभिष्व गुप्तो यज्ञशत्तष्याद्विमारुरोह । कृत्तो विद्वान्
पृथिवीं वेद सम्प्रति यजूंषि विद्वान् ब्रह्मन्तरिक्षं । दिवं
वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद्भृग्वड्गिरोवित् ।
यांश्च यामे यांश्चारणे जपन्ति मन्त्रान् नानार्थान् बहुधा जनासः ।
सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना सा हि गतिर्ब्रह्मणो याऽ-
वराध्या । त्रिपिष्टपन्विदिवन्नाकमुत्तमं तमेतया च व्या विद्ययेति ।
अत उत्तरे ब्रह्मलोका महान्तोऽथर्वणामङ्गिरसाच्च सा गतिरथ-
र्वणामङ्गिरसाच्च सा गतिरिति ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥
इत्यर्थवेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे पञ्चमः प्रपाठः समाप्तः ॥ ५ ॥

समाप्तमिदं गोपथब्राह्मणपूर्वर्धम् ।

ओ श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

गोपयब्राह्मणीत्तरभागे

१ प्रपाठकः ।

—००:३०—

अथ यदु ब्रह्मसदनात्तुणं निरस्यति शोधयत्वैवैनं तदथोप-
विगतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामीत्वर्वाग्वसुर्ह वै देवानां ब्रह्मा
पराग्वसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं सादयत्वरिष्टं यज्ञन्तनुतादि-
त्वयोपविश्य जपति वृहस्पतिर्ब्रह्मेति वृहस्पतिर्द्वा आङ्गिरसो
देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदग्नज्ञामिच्छति प्रणीतासु प्रणीयमाना-
सु वाचं यच्छत्वा हविष्कृत उद्वादनादेतद्वै यज्ञस्य धारं तदेतद-
शूल्यं करोतीष्टे च स्तिष्ठत्वानुयाजानां प्रसवादित्वेतद्वै यज्ञस्य
द्वितीयं द्वारन्तदेवैतदशूल्यं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते
यज्ञस्य गोपीयाय परिवैन् परिधत्ते यज्ञस्य सामत्वाय
परिधीन् संमार्द्दिं पुनाल्वैवैनं त्रिमध्यमं चय इमे प्राणाः प्राण-
नेवाभिजयति विर्द्धिणार्द्दं चयो वै लोका लोकानेवाभिजयति त्रिरूप
चिरतराद्दं चयो वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति त्रिरूप
वा जयति लयो वै देवयानाः पन्थानस्तनिवाभिजयति ते वै
द्वादश भवन्ति द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेन
प्रोणाल्वयो संवत्सरमेवात्मा उपदधाति सर्वसा लोकस्य
समष्टैः ॥१॥

पूजापतिवें रुद्रं यज्ञाविरभजत् सोऽकामयत मेयमस्मा-
 आकूतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञाविरमाचौदिति । स यज्ञमभ्या-
 यम्याविष्य तदाविद्वं निरक्षन्त तत् प्राशिवमभवत्तदुदयक्षत-
 ज्ञगाय पर्यहरंस्तत्पूतीचेत । तसा चक्षुः परापतत्त्वादाहु-
 रन्वो वै भग इत्यपिहतं ने चेद्यमिच्छति तत् सविवे पर्यहरंस्त-
 प्रत्यग्न्हात् तस्य पाणो प्रतिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रत्यदधुस्त-
 स्मादिरण्यपाशिरिति स्तुतस्तत्पूष्णे पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ताः
 परोपन्त तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिधा-
 याङ्गिरसाय पर्यहरंस्तत् प्राश्नातसा शिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-
 कल्पयत् स एष इधाः समिधो ह पुरातनस्तदर्हय आङ्गिरसाय
 पर्यहरंस्तत्पूश्नात्तसाङ्गा पर्वाणि व्यञ्जन्त तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-
 देतदर्हिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तदुहस्तय आङ्गिरसाय पर्यहरत्
 सोऽविभेत्वहस्तिरित्यं वा मार्त्तिमाक्षयसीति स एतं मन्त्रमपश्यत्
 सूर्यसा त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इत्यब्रूवीत्र हि सूर्यसा चक्षुः किञ्चन
 हिनस्ति सोऽविभेत्प्रतिगृह्णन्तमाहिंसिष्यतीति देवस्यात्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूरणो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा प्रतिगृह्णमी-
 त्यब्रूवीत्प्रसूत एवैनं तद्वैताभिः प्रत्यग्न्हात्तदूह्ण लणनि
 प्रगदण्डं स्थण्डिले निदधाति पृथिव्यास्वा नाभौ सादयामीति
 पृथिवी वाल्तानां शमयित्री तयैवैतच्छमयाच्चकार सोऽविभे-
 त्प्राश्नात्तमाहिंसिष्यतीत्यग्नेष्टास्येन प्राश्नामीत्यब्रूवीत्प्रसूते रास्यं
 किञ्चन हिनस्ति सोऽविभेत्प्राशितं माहिंसिष्यतीतीन्द्रसा त्वा
 जठरे सादयामीत्यब्रूवीत्प्रसूते रास्यं जठरं किञ्चन हिनस्ति वरुण-
 स्योदर इति न हि वरुणस्योदरं किञ्चन हिनस्तीति ॥२॥

अथो आहुर्ब्राह्मणस्योदर इत्यात्माऽस्यात्मनाऽऽत्मानं मे माहिं-
सीः स्वहेत्यनं वै सर्वेषां भूतानामात्मा तेनैवैतच्छमयाच्चकार प्राशित्र
मनुमन्त्यते । योग्निर्दमणा नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-
एतत् सुहुतमस्तु प्राशितं तन्मा माहिंसीत् परमे व्योमन्त्रिति
तत्सर्वेण ब्रह्मणा प्राश्नात्तत एनं नाहिनत्तस्माद्यो ब्रह्मिष्ठः स्यात्तं
ब्रह्मणं कुर्वीत वृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद्ब्रह्मणा
यज्ञं दक्षिणत उद्यच्छतेऽप एव वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति
य आविदं प्राश्नात्यद्विर्मार्जयित्वा प्राणान् संस्थृश्यते वाङ्म-
आस्यं निवृत्यतं वै प्राणा अमृतमाप्तः प्राणानेव यथास्थान-
मुपाद्वयते तदु हैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्त्रिति ते देवा अब्रुवन्त्रिष्ठो
वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा एतत्परिहरन्तौति तत्स्मै पर्यहर-
स्तस्मद्ब्रह्मणा^(१) शमयाच्चकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रह्मेति यवमात्रं
भवति यवमात्रं वै विषय न हिनस्ति यदधस्तादभिवारयति
तस्मादधस्तात् प्रक्षरणं प्रजा अरुनं हिनस्ति यदुपरिष्ठादभि-
वारयति तस्मादुपरिष्ठात् प्रक्षरणं प्रजा अरुनं हिनस्ति यदु-
भयतोऽभिवारयल्युभयतोऽभिवारि पूजा अरुर्धातुकं स्याद्यच्छ-
मयाभिहरेदनभिविद्वं यज्ञस्याभिविद्वित् ॥ ३ ॥

अग्रेण परिहरति तोर्धनेव परिहरति वै वा एतद्यज्ञश्छिद्यते
यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्यास्यामौति वृह-
स्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद्ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणतः
सन्दधात्ययोऽत्र वा एतर्हि यज्ञः श्रितोयत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः श्रित-
स्तत एवैनमालभते यदस्तेन प्रमीयेदेपनस्याद्यच्छीषणा शीर्षक्तिमां-

(१) ततु स ब्रह्मणेति क ।

स्याद्यत्तूणीमासीदासमन्तोयज्ञः सगात् प्रतिष्ठेत्येव द्वयाद्वाचि वै
यज्ञः यितोयन्त्रवद्वात्त्रैवयज्ञः यितस्तत एवैनं सम्यच्छत्याग्नीध्र-
आदधात्यग्निमुखानेवर्त्तन् पूर्णात्यथोत्तरासामाहृतीनां प्रतिष्ठि-
त्या इयो समिद्विवै जुहोति परिधींसमार्द्धिं पुनाल्यैवैनां सक्तत्
सक्तत् सम्मार्द्धिं पराडेव द्वितर्हि यज्ञश्चतुः सम्यतेऽयो चतुष्पादः
पश्चवः पशूनामासै देव सवितरेतत्ते प्राहेत्याह प्रसूल्यै वृहस्पतिः
व्रद्वित्याह स हि व्रद्विष्ठः स यज्ञः पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा-
म्याहि स मां पाहि स मां कर्मणं पाहीत्याह यज्ञाय च यज-
मानाय च पशूनामासै ॥ ४ ॥

न वै पौर्णमास्यां नामावास्यायां दक्षिणा दीयते य एष-
ओदनः पच्यते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यर्धा इष्टी वा एतेन यद्य-
जतेऽयो वा एतेन पूर्तीं य एष ओदनः पच्यत एष हवा इष्टापूर्तीं
य एनं पचति ॥ ५ ॥

द्वया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोमपा अन्वेऽसीमपा-
अन्वे हुतादोऽन्ये अहुतादोन्य एते वै देवा अहुतादो दद्व ब्राह्मणा-
एतद्विवत्य कृष्णः पुरानीज्ञान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूना-
मोश्यते ते इस्याप्रीता इष्मूर्जमादायापक्रामन्ति यदन्वाहार्यमन्वा-
हस्ति तानेव तेन प्रीणति दक्षिणतः सद्गाः परिहर्त्तवा आह
दक्षिणावृतेनैव यज्ञेन यजत आहुतिभिरेव देवान् हुतादः
प्रीणति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवांस्तेऽस्मै प्रीता इष्मूर्जनिय-
च्छन्ति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा असुराशास्यर्जन्त, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्यय-
जन्त अन्वेऽन्वस्यासन्न सुरा अजुहुवुस्ते देवा एतमेऽनमपश्यंस्त

प्रजापतये भागमनुनिरवपं स्तं भागं पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत
ततो देवा अभवन् परासुराः स य एवं विद्वानेतमोदनं पचति
भवत्याम्ना परास्याप्रियो भावृष्टे भवति प्रजापतिर्देवे देवेभ्यो
भागधेयानि व्यक्त्यवस्थाम् मन्यत आत्मानमन्तरगादिति स-
एत मोदनमभक्तमपश्यत्तमाम्नने भागविरवपत् प्रजापतेर्वा एव
भागो परिमितः स्यादपरिनितो हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भगोसूर्ज-
स्यान्ययस्वानचितोऽस्य चित्वै त्वा मानिक्षेषाः । अमुचासुमिः
लोक इह च प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाहुगदानरूपे
मे पाहूर्गस्यूर्जं मे धेहि कुर्वतो मे माचेषाः । ददतो मे मोपदसः
प्रजापतिमहत्या समृद्ध्यस्या समिति प्रजापतिमेव समृद्ध्यस्योति
य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

ये वा इह यज्ञेरार्भुवंस्ते पामेतानि ज्योतीषि यान्यमूर्नि नक्ष-
त्राणि तद्वच्चवाणां नक्षत्रत्वं यज्ञ चियन्ति दर्शपूर्णमासौ वै यज्ञस्या-
वसानदर्गौ ये वा अनिष्टा दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमिन यजन्ते तेषा-
मेतानि ज्योतीषि यान्यमूर्नि नक्षत्राणि पतन्तोव तद्यवाह वा
इदमस्यावसानेनेहावसास्यसि नेहावसासम्भोति नोऽनुयन्त
एवं हैवैतेऽमुमान् लोकान् नो नुद्यन्ते त एते प्रच्यवन्ते ॥ ८ ॥

यस्य हविर्निरुपं पुरस्ताचन्द्रमा अभ्यदियात्तास्ते धा तण्डुला-
न्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दाचेऽष्टावापालादिर्वपेत् ये
खविष्टास्तानिद्राय प्रदाति दधति चरुं ये चोदिष्टास्तान्विष्णवे
गिपिविष्टाय श्रुते चरुम्पग्नवो वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति
तानवरुन्वेऽग्निर्देवे मध्यससा दाता इन्द्रो वैज्येष्टस्य प्रदाता यदेवेदं
चुद्रं पश्यनां तद्विष्णोः गिपिविष्टं तदेवाप्नोति पश्यनेवावरुन्वे ॥ ९ ॥

या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वा साऽमावास्या सा सिनौबाली योत्तरा सा कुहश्चन्द्रमा एव धाता च विधाता च यत् पूर्णोऽन्यां वसत् पूर्णीन्यान्तत् मिथुनं यत् पश्च-त्वन्यान्यान्तमिथुनं यद्मावास्यायाशन्द्रमा अधिग्रजायते तन्मि-थनन्तस्मादेवास्मै मिथुनात् पश्चन्प्रजनयते ॥ १० ॥

न हे यजेत यत् पूर्वया सम्मति यजेतोत्तरया क्वं वषट् कुर्याद्य-दुत्तरया सम्मति यजेत पूर्वया क्वं वषट् कुर्याद्विष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु-होतामुख्यमुपगल्मोऽजायत एकामेव यजेत प्रगल्मो हैव जायते न द्वयन्त हे यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वमालभते यजत उत्तरया देवता-एवं पूर्वयाप्नोतौन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्वयाऽवरुन्वे मनुष्यलोक-मुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनामुपैव्ये ह वै सुमनानामेष्टिर्ये मध्ये याने पश्चाचन्द्रमा अभ्युदियादत्मा अस्मिन् लोक आर्धुकं भवति ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद दर्शपूर्णमासावारि-प्रसमाणोऽग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चारभत-क्रध्या क्रद्धोल्येवोभौ सहारभावित्याहुरुदिनु शृङ्गेः श्रितो मुच्यत-इति दर्शो वा एतयोः पूर्वः पौर्णमास उत्तरोऽथ यत् परस्तात्पौर्णमास-आरभ्यते तद्यथापूर्वं क्रियते तद्यत्पौर्णमासमारभमाणः सर-स्त्रै चर्हं निर्वपेत्सरस्ते द्वादशकपालममावास्या वै सर-स्त्रौ पौर्णमासः सरस्त्रानित्युभावेवैतौ सहारभत क्रध्या क्रद्धोल्येव ॥ १२ ॥

अग्नये पथिक्षतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति पद्यते वहिष्पर्यं वा एष एति यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति पद्यते वै ऽग्नि

देवानां पथिकृत्तमेव भागधेयेनोपासरक्ष एनं पत्यानमपि
नयत्वनङ्गा दक्षिणा स हि पत्यानमभिवद्धति ॥ १३ ॥

अग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् य आहिताग्निः सम्वसे-
द् वहुवा एष व्रतमतिपातयति य आहिताग्निः सम्वसति व्रतेऽ-
हनि स्त्रियं वोपैति मांसं वा अश्वाल्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिरग्नि-
मेतस्य व्रतमगात्तम्मादेतस्य व्रतमालम्भयते ॥ १४ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं निर्वपेद् य आहिताग्निरात्ति-
जमशु कुर्यादानीतो वा एष देवानां य आहिताग्निस्तस्मा-
देतेनाशु न कर्त्तव्यं न हि देवा अशु कुर्वन्त्यग्निर्वै देवानां
व्रतभृदग्निमेतस्य व्रतमगात्तम्मादेतस्य व्रतमालम्भयते ॥ १५ ॥

ऐन्द्राम्नमुत्स्मनुसृष्टमालभेत यस्य पिता पितामहः सोमं
न पिवेदिन्द्रियेण वा(१) एष वोर्येण व्यध्यते(२) यस्य पिता पितामहः
सोमं न पिवति यदैन्द्रं इन्द्रं इन्द्रियेणैवैनं तदीर्येण समर्द्यति देव-
ताभिर्वा एष वोर्येण व्यध्यते (३) यस्य पिता पितामहः सोमं न
पिवति यदानेयोऽग्निर्वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनत्तद् देवताभिः
समर्द्यत्वनुसृष्टो भवत्यनुसृष्ट इव ह्येतस्य सोमपौयो
यसः पिता पितामहः सोमं न पिवति तस्मादेष एव तसग देव-
तायाः पशूनां समृद्धः ॥ १६ ॥

देवा वा श्रीपधीषु पक्षास्तजिमयुः स इत्त्री वेदाग्निर्वा-
वेमाः प्रथम उज्जेष्यतीति सोऽव्रवीद्यतरो नौ पूर्वं उज्जयातं नौ

(१) इन्द्रियेण ह वेति ख, ।

(२) वोर्येण विवृथत इति ख, ग, ।

(३) एष वोर्येण विष्टथते इति ख, ग, ।

सहेति ता अग्निरुदजयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्रामः
सन्नाम्नेन्द्र एका वै तहि यवसा शुष्टिरासोदेका व्रीहिरेका माष-
स्यैका तिलसर तदिश्वेदेवा अनुवन् वयं वा एतत् प्रथयिषामो
भागो नोऽस्त्विति तद्भूम एव वैश्वदेवोऽयो प्रथयतेरतेनैव पय-
सि सगाहैश्वदेवत्वाय वैश्वदेवं हि पयोऽथेमि अबूतां नवा ऋत-
आवाभ्यामिवैतद्यूयं प्रथयत मयि प्रतिष्ठितमसौ वृष्टा पचति नैत-
दितोऽभ्युज्ञेयतोति भागो नावस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः
क्रियत उज्जितगा एवाथो प्रतिष्ठितगा एव ये यावापृथिवीयै
सोमीर्वा ओषधी सोम ओषधीनामधिराजो याश आम्या या-
शारण्या स्तासमिष उद्धारो यच्छामाकी यच्छामाकः सौम्य-
स्तमेव भागिनं क्षणुते यदक्षत्वाऽप्ययणं नवसाश्रीयाद् देवानां
भागं प्रतिलृप्तमद्यात्संवत्सराद्वा एतदधिप्रजायते यदाग्रयणं
संवत्सरं वै ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्मा पुरस्ताद्वोमसंस्थितहीमेष्वावपि
तैकहायनो दक्षिणा स हि संवत्सरसर प्रतिमा रेत एव हेषो
प्रजातः प्रजाल्यै ॥ १७ ॥

अथ हैतदप्रतिरथमिन्द्रसर बाहु स्यविरौ वृषाणावि-
ल्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेरतेन यजमानो
भाण्डव्यज्ञयति सङ्गामे जुहुयादप्रतिह भवतेरतेन ह वै भर-
हाजः पृतर्हनं समनद्वयत् स राष्ट्रभवयं कामयेत राष्ट्री सगादिति
तमेतेन सन्त्रिद्राष्ट्रो ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो विराजमभ्यजयदशै
तान्वाह दशक्षरा विराङ्गुराजं वा एतेन यजमानो भाण्डव्यं
वृड्क्ते तदु हैक एकादशान्वाहरेकादशक्षरा वै लक्षुप् चैषुभो
वज्रो वज्रेण्यैवैतद्रक्षांसपस्थिति दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं रक्षां-

स्यजिवांस् स्तान्यप्रतिरथेनापाप्नत, तस्माद्द्वामा अप्रतिरथञ्चप-
न्वेति । यद्द्वामा अप्रतिरथञ्चपन्वेति, यज्ञस्याभिजिलैरक्षसामप-
हत्यैरक्षसामपहत्यै ॥ १८ ॥

अथातशातुर्मास्यानां^(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुज्ज्वीत । मुखं वा एतक्षंवक्षरस्य,
यत् फाल्गुनी पौर्णमासौ, मुखम् उत्तरे फल्गुन्यौ, पुच्छं पूर्वे,
तद्यथाप्रवृत्तस्यान्तौ समेतौ स्याताम्, एवमेवैतक्षंवक्षरस्यान्तौ
समेतौ भवतः । तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यैर्यजते,
मुखत एवैतत् संवक्षरं प्रयुड्क्ते । अथो भैषज्ययज्ञा वा एते,
यज्ञातुर्मास्यानि । तस्माद्दत्तुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते, कृतुसन्धिषु वै
व्याधिर्जायते । तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतस्रणां
पौर्णमासोनां हवींषि भवन्ति, चतस्रणां वै पौर्णमासोनां वैश्वदेवं
समाप्तः । अथ यदग्निं मन्त्रन्ति, प्रजापतिर्वै वैश्वदेवं प्रजात्या
एव^(२) । अद्यैनं देवं गर्भं प्रजनयति । अथ यत् सप्तदशसामि-
धेन्यः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरास्यै । अथ यत्सद्वन्ना-
वाज्यभागावसिसन्तौति वै सद्वन्नौ भवतः । अथ यदिराजौ संया-
ज्ञे, अन्वं वै शोर्विराङ्, अन्वादस्य शियोवरुद्धै । अथ यत्रव प्रयाजा
नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनववमं, तन्वाचरीयां विराजमा-
प्रेति । अथो आहुर्दग्नीं विराजमिति प्रयाजानुयाजां हवीं-
याघारावाज्यभागाविति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नीषोमो प्रथमं देवतानां यजति, अग्नीषोमो वै देवा-

१ ट, चिकितपुस्तकं चातुर्मास्यानामिति वारचयमुक्तम् ।

२ प्रजापत्या एवेति ख०, ग० च ।

नां मुखं, मुखत एव तदेवान् प्रौणाति । अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रौणाति । अथ यत् सरस्तीं यजति, वाग् वै सरस्ती, वाचमेव तेन प्रौणाति । अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रौणाति । अथ यन्मरुतः स्तवसो यजति, घोरा वै मरुतः स्तवसः, तानेव तेन प्रौणाति । अथ यद्विश्वान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्कर्वे देवाः, तानेव तेन प्रौणाति । अथ यद् द्यावापृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वाजिनो यजति, पश्वो वै वाजिनः, पशूनेव तेन प्रौणाति । अथो ऋतवो वै वाजिनः, ऋतुनेव तेन प्रौणाति । अथो ऋन्दाञ्चसि वै वाजिनः, ऋन्दाञ्चस्येव तेन प्रौणाति । अथो देवाश्वा वै वाजिनः, अत्र देवाः साश्वा अभीष्टाः प्रौता भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्टं भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसृता वरुणस्य यवां जच्छुः^(१) । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यबधात्^(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, तेनेष्वा वरुणमप्रौणात् । स प्रौतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वसात्याप्ननः^(३) सम्मुच्यन्त इति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रधासं तमाहरत्, तेनायजत, तेनेष्वा वरुणमप्रौणात् । स

१ वरुणस्यां यवाच्छतच्छुरिति ख० । वरुणस्य वांचच्छुरिति छ० भ० च । वरुणस्य यवां चच्छुरिति ट० । वरुणास्यां वाचतच्छुरिति ग० ।

२ प्रत्याबधादिति भ० । ३ सर्वसात्त्व इति ख० ।

ग्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्वाभनः^(१) प्रजाः प्रामुच्चत् ।
 प्रह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्ननो मुच्यन्ते ।
 य एवं वेद । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्यन्ति^(२)
 तमेव तत् प्रणयन्ति । यन्मन्थते, तस्योक्तं व्राह्मणम् । अथ यत्
 सप्तदशसामिधेन्तः, सदन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं
 व्राह्मणम् । अथ यन्त्रव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, नवैतानि हवींषि
 समानानि त्वेव पञ्च सच्चराणि^(३) हवींषि भवन्ति पौणात्तानि,
 तेषामुक्तं व्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदैन्द्राग्नो हादशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नो,
 बलमेव तत्त्वेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यद्वारुण्यामिक्षा, इन्द्रो वै वरु-
 णः, स उ वै पयोभाजनः,^(४) तस्माद् वारुण्यामिक्षा । अथ यन्मा-
 रुतौ पयस्या, अप्सु वै मरुतः श्रितः, आपो हि पयः । अथेन्द्रस्या
 वै मरुतः श्रितः, एन्द्रं पयः, तस्मान्मारुतौ पयस्या । अथ यत्
 काय एककपालः, प्रजापतिवैकः, प्रजापतेरात्यै । अथो सुखस्य वा
 एतत्रामधेयङ्गमिति, सुखमेव तदध्यामन्यत्ते । अथ यत् मिथुनौ
 गावो ददाति, प्रजात्यै; रूपमुक्त्या वाजिनः । अथ यदप्सु वरुणं
 यजति, स्त्र एवैनन्तदायतने प्रौणति । अथ यत्परम्तात् पौर्णमा-
 सेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वरुणप्रधासैरिष्टं भवति ॥ २२ ॥

१ सर्वस्माच्च पाप्नन इति ख०, ग०, च० च ।

२ मन्यन्ति इति ख०, च०, द० च ।

३ पञ्च सवत्सराणीनि ख० । पञ्चमं सवत्सराणीनि ग० ।

४ स उ वै पयोभाजिन इति भ० । स एवै पयोभाजिन इति ख० । स एवै पयो-
 भोजन इति ग० । स उ वै पयोभामिन इति ठ० ।

ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साक्षमेधाः, तद्यथा महाराजः पुरस्तात् सिनानीकानि व्यूहाभयं पन्नानमन्वियात्, एवमेवैतत् पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सोमस्य महाब्रतम्, एवमेवैतदिष्टिमहाब्रतम् । अय यदग्निमनीकवन्तं प्रथमं देवतानां यजति, अग्निर्वै देवानां मुखं, मुखत एव तद्वान् प्रीणाति । अथ यन्मध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति^(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्तपनाः, ऐन्द्रं माध्यन्दिनं, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति, । अथ यत् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति,^(२) पुष्टिकर्म वै गृहमेधीयः, सायम्प्रोपः पशूनां, तस्मात् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति । अथ यच्छूभूते गृहमेधीयस्य,^(३) निष्कासमिश्रेण पूर्णदर्वा^(४) चरन्ति, पूर्वेद्युः कर्मणैवैतत् प्रातःकर्मोपसन्तन्वन्ति । अथ यत् प्रातर्मरुतः क्रौडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रौडिनः, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवै-मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मध्यते तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ यत् सप्तशसामिधेन्यः, सहनावाच्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवींषि समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवींषि भवत्यैत्राग्नान्तानि, तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्महेन्द्रमन्ततो यजति, अन्तं वै अष्टौ भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यहैश्वर्कर्मण एककपालः,

१ यजनीति ख० ।

२ चरतोति ग०, भा० च ।

३ गृहे नेष्टीष्वस्येति ख०, ग०, च ।

४ पर्णदर्वेति ख० ।

असौ वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ यद्यपभङ्गां ददाति, ऐन्द्रो ह यज्ञक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्ले पिण्डयज्ञेन चरन्ति, अपराह्लभाजो वै पितरः, तस्मादपराह्ले पिण्डयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपरपत्रभाजो वै पितरः, कस्मादेनान्^(१) पूर्वपक्षे यजन्तौति । देवा वा एते पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तौति । अथ यदेकाञ्चसामिधेनीन्तिरन्वाह, सकुदु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधेनीन्तिरन्वाह । अथ यद्यज्ञमानस्यार्पेन्वाह^(२), नेयजमानं ग्रम्मणजानौति । अथ यत् सोममिठमन्तं पिण्डून् सोमवतः पिण्डून्वर्हिषदः पिण्डूनग्निष्वात्तानिल्यावाहयन्ति, न हैके स्तं महिमानमावाहयन्ति,^(३) यज्ञमानस्यैष महिमेति वदत आवाहयेदिति, त्वेव स्थितमनेद्यैष महिमा भवति, ओं स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रल्याश्रावयति, स्वधाकारो हि^(४) पिण्डूणाम् । अथ यत् प्रयाजानुवाजेभ्यो वर्हिष्मल्लावुडरति, प्रजा वै वर्हिः, नेत् प्रजां पिण्डपु दधानोति । ते वै पट् सम्पद्यन्ते, पङ्कु ऋतवः, ऋतवः पितरः, पिण्डूणामासैर ॥ २४ ॥

अथ यज्ञीवनवल्लावाज्यभागौ भवतः, यज्ञमानमेव तज्जीवयतः । अथ यदेकैकस्य हविषस्तिस्तस्तिस्तो यज्ञ्या भवन्ति, हृयत्वैवनां प्रथमया, द्वितीयया गमयति, प्रैव तृतीयया यच्छति । अथो

१ तस्मादेनानिति च ० ।

२ यज्ञमानस्य वर्हेन्वाह इति ख०, ग० च । यज्ञमानस्यारिष्येन्वाहेति च ० ।

३ इत्यावाहयति चैहैके ख० महिमानमावाहयति इति ग० ।

४ सधाकारो वै इति भ० ।

देवयज्ञमेवैनं पिण्डयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पिण्डयज्ञः, तमेवैतदुदक्स्तस्यं कुर्वन्ति । अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति, एतत् स्थिष्ठतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति । अथ यदिङ्गामुपह्रयावग्राय न प्राश्रन्ति, पश्वो वा इडा, नेत्यशून् प्रमृणजानीति । अथ यत् सूक्तवाकि यजमानस्याशिषोन्वाह(१), नेद्यजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् पत्रीन्द्र संयाजयन्ति, नेत् पत्रीं प्रमृणजानीति । अथ यत् पवित्रवति मार्जयन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरिवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियते । अथ यदध्यर्थुः पिण्डभ्यो निपृणाति, जीवानेव तत् पिण्डननु(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैनं पिण्डयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणास्तस्यो वै पिण्डयज्ञः, तमेवैतदुदक्स्तस्यं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राचीऽभ्युक्तम्यादित्यमुपतिष्ठन्ते, देवलोकी वा आदित्यः, पिण्डलोकः पितरः, देवलोकमेवैनं पिण्डलोकादुपसङ्क्रामन्तीति । अथ यदक्षिणाच्चोऽभ्युत्क्रम्याग्निनुपतिष्ठन्ते, प्रीत्यैव तदेवेष्वन्ततोर्द्धं चरन्ति । अथ यदुदच्चोऽभ्युत्क्रम्य त्रैयम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्याऽऽदिशि प्रीणन्ति । अथो देवज्ञमेवैनं पिण्डयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणास्तस्यो वै पिण्डयज्ञः, तमेवैतदुदक्स्तस्यं कुर्वन्ति । अथ यदन्तत आदित्येष्या यजति(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । अथ

(१) यजमानस्यार्षेन्वाहेति ख०, ग०, च । यजमानस्याशि षेन्वाहेति च० । यजमानस्या शिर्षेन्वाहेति ट० ।

(२) पित्रेननु इति ख०, ट०, च ।

(३) यजन्नीति ख० ।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाहास्य पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं भवति ॥ २५ ॥

त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासीर्येण यजते, एतावान्वै संवत्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्त्रन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्म-थते, तस्योक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तत्त्वं भवति, प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्वा एव । अथ यद्यायुं यजति, प्राणो वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रौणाति । अथ यच्छुनासीरं यजति, संवत्सरो वै सुनासीरः, संवत्सरमेव तेन प्रौणाति । अथ यत्सूर्यं यजति, असौ वै सूर्यः, योसौ तपति, एतमेव तेन प्रौणाति । अथ यच्छ्रेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तदूपं क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं^(१) कुर्वन्ति, स्वस्त्ययन-मेव तत् कुर्वन्ति, यज्ञस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा एतैश्चातुर्मास्यैर्देवाः सर्वान् कामानाप्नुवन्, सर्वा इष्टोः सर्वममृ-तत्वं । स वा एष प्रजापतिः शतुर्विंशः, यच्चातुर्मास्यानि, तस्य मुखमेव वैश्वदेवं, बाहू वरुणप्रवासाः प्राणोऽपानो व्यान इत्ये-ताम्भिस्त्र इष्टद्यः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीरं, स वा एष प्रजापतिरेव संवत्सरः, यच्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वैर्गैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यथैवं विद्वांश्चातुर्मास्यै यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपयत्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिमिति क० । प्रायश्चित्तः प्रतिनिधिमिति ख०, ग०, भ०, ठ० च ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । मात् सोयन्ति वा आहिताह्नेरग्नयः, त एनमेवायेऽ-
भिष्यायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राग्नं पशुं पष्टे पष्टे मासे^(१) आल-
भते, तेनैवेन्द्राग्निभ्यां ग्रसितमात्मानं निरवदगत । आयुष्काम
आलभेत, प्राणपानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणपानावेवात्मनि धत्तो,
आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणपानौ वा इन्द्रग्नी,
प्राणपानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आल-
भेत, प्राणपानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणपानौ पश्वोऽनुप्रजायन्ते, पशु-
मान् भवति । यामं शुकं हरितमालभेत शठं वायःकामः^(२), एता
नाम यः पिण्डलोके स्यामित्येतेन ह वै यमोमुष्मिंङ्गोक आध्र्मीति,
पिण्डलोक एवाध्र्मीति^(३) । त्वाष्ट्रुं वडवमालभेत प्रजाकामः, प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः ससृक्षमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्^(४), स
त्वाष्ट्रुं वडवमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा
असृजन, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति,
य एवं वेद, यश्वैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काम्यान्
पशुनालभते, योनिष्टैन्द्राग्नेन काम्यं पशुमालभत्त^(५) इष्टालभः
समृद्धै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो

(१) पष्टे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) नटं वायःकाम इति द० ।

(३) एव इन्द्रुतोत्तीति ख०, भ० च० । एव इन्द्रुतोत्तीति द० ।

(४) मिथुनन्वाविन्दिति च०, भ०, च० । मिथुनं विन्दिति द० ।

(५) पशुमालभत्ति द० ।

मरुद्धिः, वरुण आदिल्यैः, वृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः । ते देवा अब्रुवन्, असुरिभ्यो वा इदं भावयेभ्यो रुध्यामः, यज्ञियो विभृयामः, या न इमाः प्रियास्तन्वस्ताः समवद्यामहा इति । ताः समवाद्यन्त, ताभ्यः सन्विर्क्षुच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यमै द्रुह्यादिति । यत्तन्वः समवाद्यन्त, तत् तानूनमूस्य तानूनमूलं । ततो देवा अभवन् परासुराः । तस्माद्यम्तानूनमूणां प्रथमो द्रुह्यति, स आर्त्तिमा-क्ष्यति । यत्तानूनमूलं समवद्यति, भावव्याभिभूल्यै भवति, आत्मना परास्याप्रियो भावव्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चकृत्वोऽवद्यति, पाढ्की यज्ञः, पञ्चधा हि ते ताः समवाद्यन्त । आयतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणी वा आयतिः, प्राणमेव तेन प्रोणाति । परिपतये त्वेत्याह, मनो वै परिपतिः, मन एव तेन प्रोणाति । तनूनमू इत्याह, तन्वो हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्तरायेत्याह, शक्त्यः^(१) हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्तन ओजिष्ठायेत्याह, ओजिष्ठं हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त । अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतत्^(२) । अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतत्^(३) । देवानामोज इत्याह, देवानाऽ ह्येतदोजः । अभिगम्तिपा इत्याह, अभिगम्तिपा ह्येतत् । अनभिगम्तेन्यमित्याह, अनभिगम्तेन^(४) ह्येतदनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मनतामनु तपस्त पस्यति । अज्ञसा सल्वमुपगेयां स्त्रिते माधा इत्याह, यथा यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

१ शक्तिमिति च० ।

२ अनाधृष्टमित्याहानाधृष्टं ह्येतदिति भ० । अनाधृष्टमित्याहानाऽधृष्टं ह्येतदिति द० ।

३ अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतदिति भ० ।

दृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममध्नन्^(१) । सुचौ बाह्य, तस्मात् सुचौ सौमीमाहृतिं नासाति । अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ चाज्यं चान्तिकमाहापर्णीत् । अन्तिकमिव खलु वा आस्यैतत् प्रचरन्ति, यत्तानून्मृणं प्रचरन्ति । अंशुरङ् सुष्टे देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्मीयते, तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । आ तुभ्यमिन्दः प्यायतामालमिन्द्राय प्यायस्वित्याह, उभावेवेन्द्रज्ञं सोमं चाप्याययन्ति । आप्याययास्मान्त् सखीन् सन्या मेधया प्रजया धनेनेत्याह, कृत्विजो वा एतस्य सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति । स्तस्ति ते देव सोमसुत्यामुद्वचमशीयेत्याह, आशिषमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्माल्लोकाज्ञवन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि^(२) सोमः आप्यायत एषा राय एषा वामानि प्रैषे भगाय कृतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, द्यावापृथिवौभ्यमेव नमस्तृत्यास्मिंस्तोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, क्षिद्प्रतिषेधसामर्थ्यात् क्षिद्रं खमिल्युक्तं, तस्य मेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं क्षिद्रं करिष्यतीति । क्षिद्रो हि यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्तवति । तद्वै खलु क्षिद्रं भवति, कृत्विग्यजमानविमानादापि वैषां व्यपेक्षया मन्त्रकल्पत्राह्मणानामप्रयोगादुयथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानादीनाहातिरिक्तादीत्याताद् भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ।

१ सोममध्नान् इति अ०

२ अन्तरिक्षे दश्यो हाति च०, द३०, ०, ठ० च०

ब्रह्मेव विदान् यद् भृग्वङ्गिरोवितस्यगधीयानश्चरितव्रह्मचर्योऽ-
न्यूनातिरिक्ताङ्गः^(१) अप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद्यदि-
वाप्यसावैधाद्यथा भिन्ना नौरगधे महत्युदके सम्प्लवेत्, मत्स्य-
कच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरीकजखर^(२) जसपिशाचानां भाग-
धेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनाम् । एवं
खल्पि यज्ञश्चक्रभिन्नोऽपध्वस्तु उत्पाताद्भुतो वहुलोऽथर्वभिर-
सुर्स्कृतोऽसुरगन्धर्वयक्तरात्मपिशाचानां भागधेयं भवति, एव-
मादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनां । तदपि श्लोकाः,

क्षिनभिन्नोपध्वस्तो विश्वुतो वहुधा मखः ।

इष्टापूर्त्तद्विणं गृह्णयजमानस्यावापतत् ॥

ऋत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च ।

संवत्सरविरिष्टं तद् यत् यज्ञो विरिष्टे ॥

दक्षिणाप्रवणीभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः ।

हीनाङ्गो रक्षसाभागो व्रह्मवेदादसंस्कृतः ॥

चतुष्पात् सकलो यज्ञश्चातुर्हेतविनिर्मितः ।

चतुर्विधैः स्थितो मन्त्रैर्कृतिग्भिर्वेदपारगैः ॥

प्रायश्चित्तैरनुध्यानैरनुज्ञानानुमन्त्रणैः ।

होमैश्च यज्ञविभंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात् ।

स हि यज्ञनारथतीति व्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ अन्यूनातिरिक्ताङ्ग इति च०, भ०, ठ० च । नातिरिक्ताङ्ग इति ग० । नूना-
तिरिक्ताङ्ग इति द० ।

२ जष्टरेति ख०, ग० च ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोहमन्वं भविष्यामीति । नेति देवा अब्रुवन्, अन्वमेव नो भविष्यसीति । तं देवा विमेघिरे । स एभ्यो विहतः^(१) न प्रबभूव । ते होचुर्देवाः, न वै न इच्छन् विहतः^(२) अलं भविष्यति, हन्तेमळु सभरामीति । तं सळुजभ्नुः । तं समृल्लोचतुरश्चिनौ, इमं भिषज्यतमिति । अश्चिनौ वै देवानां भिषजावश्चिनावध्यू, तस्मादध्यू धर्मं सभरत । तळु समृल्लोचतुः, ब्रह्मन् धर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्वर्ममभिष्टुहि, उज्ञातः सामानि गायेति । प्रचरत धर्ममिल्यनुजानाति । ब्रह्मप्रसूता हि प्रचरन्ति, ब्रह्म हेदं प्रसवानामीशे, सविटप्रसूततायै धर्मं तपामि, ब्रह्म जज्ञानमियम्पित्रा राष्ट्रे त्वय इति । धर्मं ताप्यमानसुपासीत, ग्रस्त्रवदर्धर्चंश आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृद्धाभिः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं । यत् कर्म क्रियमाणस्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्चुते । य एवं वेद, वेदमिथुनं वा एतत् यद् धर्मः, तस्मादन्तर्धा हि^(३) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिथुनं चरन्तीति । तदेतदेव मिथुनमिल्याचक्षते, तस्य यो धर्मः, तच्छश्च, यौ शफौ, तावाण्डौ, य उपयमनौके, श्रीणिकपाले, यत्यः, तदेतः, तदग्नौ देवयोन्यां रेतो ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय । सोमिन्द्रेवयोनिकर्त्तुङ्गमयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽस्तमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः सम्पन्नो यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति । तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, २, विरत इति छ० । विहृत इति भ० ।

३ अन्तर्धायेति छ० ।

प्रवर्ग्ये कुर्वीति, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो भव-
न्तीति । कामन्तु योनूचानः (२) श्रोत्रियः स्यात्, तस्य प्रवृज्जगात्,
आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञेन
यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य, यत्
प्रवर्ग्यः । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेनाप्रवर्ग्येण । तदप्ये-
पाभ्यनूक्ता, चत्वारि शृङ्गेति ॥ ६ ॥

देवाश्व ह वा ऋषयथासुरैः संयत्ता आसन् । तेषामसुराणा-
मिमाः पुरः प्रत्यभिजिता आसन्, अयस्यायी पृथिवी, रजतान्त-
रिक्षं, हरिणो द्यौ । ते देवाः सङ्घातं सङ्घातं पराजयन्त । ते
विदुः, अनायतना हि वै शः, स्मः? तस्मात् पराजयामहा इति
एताः ता पुरः प्रत्यकुर्वत, हविर्धानन्दिव आग्नीध्रमन्तरिक्षात्सदः
पृथिव्याः । ते देवा अब्रुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महा-
पुरज्ञयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन्, एकयामुपालोका-
देकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्याः । तस्मादाहुः, उपसदा वै महा-
पुरज्ञयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून् प्राविशन् ।
ते पङ्कुपायन्, तानुपसङ्गिरेवत्तुभ्यो निरघ्नन्, हाभ्याममुपालोकाद्
हाभ्यामन्तरिक्षाद् हाभ्यां पृथिव्याः । त ऋतुभ्यो निर्हताः
संवत्सरं प्राविशन् । ते हादशीपायन्, तानुपसङ्गिरेव संवत्सरा-
निरघ्नन्, चतस्रभिरमुपालोकाच्चतस्रभिरन्तरिक्षाच्चतस्रभिः पृथि-
व्याः । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन्, ते यत्साय-

१ कुर्वीतामुपनामका इति भ०, ठ० च ।

२ कामं रूपोनूचान इति ख०, ग० च ।

३ प्रवर्ग्यवत्यैवेति ग०, भ०, ठ० च । प्रवर्ग्यतयैवेति ख० ।

मुपायन्, तेनैनान् रात्रा अनुदन्त्,(१) यत् प्रातः, तेनाङ्गः ।
तस्माङ्गौः सायम्प्रातस्तुनमाप्यायते । प्रातःसायन्तनन्तानुपसङ्गिरे-
वैभ्यो लोकेभ्यो नुदमान आयन् । ततो देवा अभवन् परासुराः ।
सर्वैभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो भात्यव्यनुदमान एति, य एवं विहानुप-
सदमुपैति ॥ ७ ॥

न हादशग्निष्ठोमस्योपसदः स्युः, अशान्ता निर्मृच्येरन्(२)तिस्तोऽ
हीनस्य, उपरिष्ठाद्यज्ञक्रतुर्गरीयानभिषीदेत्, यथागुरुर्भारो ग्रीवा
निश्चीणीयादात्तिर्मार्केदत् । हादशहोनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव(३)
सयत्वाय । तिस्तोग्निष्ठोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय ।
ते देवा असुर्यान्(४) इमांङ्गोकानान्वैतुमाध्यणुवन्(५) । तान-
ग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमनुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति ।
यथा क्वेक्वपतिः क्वेक्वे न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांङ्गोका-
नभिनयन्तो यन्ति । यो ह वै देवान् साध्यान्वेद, सिद्धत्वस्मै ।
इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः । स य एवमेतान् साध्यान्वेद,
सिद्धत्वस्मै सिद्धत्वमुष्मै । सिद्धत्वस्माङ्गोकात्, य एवं विहानुप-
सदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यत्वाह, अध्वर्युरग्नीहेवपलौर्ब्याचत्व, सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्य-
माह्वयेति । तदपरेण गार्हपत्यं प्राङ्मुखस्तिष्ठनवान्नाग्नीग्नो(६)

१ आनुदन्तेति च० ।

२ निरमृच्येरन्तिभ्य, ट० च ।

३ पृत्युत्थै इति ख०, च०, छ० च । पृत्यु तथैवा इति ग० ।

४ असुर्यान्तिभ्य ।

५ नान्वैतमाध्यणुवन्तिभ्य । नान्वैतमाध्यणुवन्तिट० ।

६ तिष्ठन्त्वनवान्नाग्नीभ्य इति छ० । तिष्ठन्त्वनवान्नाग्नीभ्य इति ग० ।

देवपत्रौर्व्याचष्टे, पृथिव्यमेः पत्रौ, वाग् वातस्य पत्रौ, सेनेन्दस्य
पत्रौ, धेना हहस्तेः पत्रौ, पथा पूर्णः पत्रौ, गायत्री वसूनां
पत्रौ, त्रिष्टुप् रुद्राणां पत्रौ, जगत्यादित्यानां पत्रौ, अनुष्टुप्
मित्रस्य पत्रौ, विराङ् वरुणस्य पत्रौ, पङ्क्तिर्विष्णोः पत्रौ, दीक्षा
सोमस्य राज्ञः पत्रौति । अतिभाव्यानारोहति, नैनं भाव्या
आरोहन्ति, उपरि भाव्यानारोहति, य एवं विद्वानग्नीध्रो देव-
पत्रौर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन् वर्तते, एवं यज्ञ एकैकां
तन्वमभिप्रतितिष्ठन्ते । पुरा प्रचरितोराग्नीप्रौये होतव्या एतद्भवा
वा उवाच वासिष्ठः सात्यहव्यः, अस्मं सोम इत्युक्ते मा सूर्यंत
प्रचरत प्रातर्वावाद्याहं सोमं संस्थापयामौति । नास्य सोम
स्तुन्दति, य एवं विद्वान् त् सोमं पिवति, स ह स्म वसैहास-
न्यामासीनः सकुभिरुपमथ्य सोमं पिवति, अहं वाव सर्वतो यज्ञं
वेद, य एतान्^(१) वेद, न मामेष हिंसिष्यतीति । नैनं सोमपौ-
थोनपेयो हिनस्ति, य एवं विद्वान् त् सोमं पिवति । तं ह स्म
यदाहुः, कस्मात्त्वमिदमासन्यामासीनः सकुभिरुपमथ्य सोमं
पिवसीति । देवतास्त्रेव यज्ञं प्रतिष्ठापयामौति अत्रवोद्भाज्ञ-
णः । यस्यैवं विदुषो यस्यैवं विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायाधित्तं^(२)
जुहोति, देवतास्त्रेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञात्तिं प्रतिजुहयात्,
सयोनित्वाय । त्रयस्त्विंश्चैव यज्ञस्य तन्व इति, एकान्नत्रिंशत्-
सोमभागाः, त्रीणि सवनानि, यज्ञशतुर्याः, स्तोमभागैरेवैतत्

१ एतामिति ख०, च०, इ०, च ।

२ प्रायाधित्तिमिति च०, इ० च ।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुड्क्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह
वा अस्य यज्ञस्य तन्वः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आप्ताः सर्वा अवरुद्धा
देवस्य सवितुः प्रसवे वृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः
प्राप्तुवत् तेनाध्रुवन्, सविट्प्रसूता एव स्तुवन् पृध्रुवन्, पृथ्यन्ते
ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञं कृध्यते, यजमानं कृध्यते, प्रजाया कृ-
ध्यते, पशुभ्य कृध्यते, ब्रह्मणे यस्यैवं विदान् ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्यधन्त, ते देवाः समावदेवा यज्ञे कुर्वाणा
आसन्, यदेव देवा अकुर्वत, तदसुरा अकुर्वत, तेन व्यावृत्तमग-
च्छन्^(१) । ते देवा अत्रुवन्, नयतेमं यज्ञं तिर उपर्थ्यसुरेभ्य स्तेषां
महै इति । तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यजूंपि यज्ञे समिधः
स्त्राहेति । तन्तिर उपर्थ्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वत, तमेषां यज्ञमसुराणां
न्ववाय्, ततोनदेवा अभवन् परासुराः । स य एवं विदांस्तिर उप-
र्थ्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवल्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति ।
एतैरेव जुहुयात्स वृतयज्ञे^(२) चतुर्भिर्शतुर्भिरन्वाख्यानं पुरस्तात्
प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतावान् वै यज्ञः, यावानेष यज्ञस्तं
हृड्क्ते, स यज्ञो भवति, अयज्ञ इतरः । एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद्
द्वादशाहस्य । एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव
जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तमे-
वालभ्यैतैरेवातिथमभिमृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन् स्तोमोऽस्त्वन्निति । तमेतयालभ्याभिम-

१ व्यावृत्तमगच्छन्निति भ०, ८० च ।

२ वृतयज्ञ इति द० ।

स्वयते, अभूहेवः सविता वन्योनूनः^(१) इदानीमङ्ग उपवाच्यो
रुभिः, वि यो रक्षा भजति^(२) मानवेभ्यः श्रेष्ठनो अत द्रविणं यथा
दधदिति । ये अम्नयो अप्सून्तरिति सप्तभिरभिजुहोति । यदेवा-
स्यावस्त्रवं भवति, तदेवास्यैतदग्नौ स्वगाकरोति । अग्निर्हि सुकृ-
तीनां^(३) हविषां प्रतिष्ठा । अथ विस्तृप्य वैप्रुपान् होमान् जुह्वति,
द्रप्त्यस्त्रन्देति । या एवास्याभिषूद्यमाणस्य विप्रुपः स्तन्दन्ति,
अंशुर्वा ता एवास्यैतदाहवनीये स्वगाकरोति । आहवनीयो
ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा । यस्ते द्रप्त्य स्तन्दतीति, स्तोको वै द्रप्तः ।
यस्ते अंशुर्वा हुच्युतो धिषणाया उपस्थादिति, बाहुभिरभिच्युती-
शुरधिष्पवणाभ्यामधिस्तन्दन्ति । अश्वर्योर्वा पर्पयः पवित्रात्तन्ते
जुहोमि मनसा वपट्कृतमिति, तद्यथा, वपट्कृतं स्वाहाकृतं
हुतमेवं भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रलक्षं नापश्यन् । तं वसिष्ठ एव ग्रत्यक्ष-
मपश्यत् । सोऽविभित्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति ।
सोऽव्रवीत्, व्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः
प्रजनयिष्यन्ते^(४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति । तस्मा
एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजा-
यन्त । स्तोमो वा एतेषां भागः, तरस्तोमभागानां स्तोमभा-

१ वन्योनून इति ख०, भ०, ट० च ।

२ वि यो रक्षाभजतीति ख०, ग०, च० ।

३ सुकृतीनामिति ख०, च०, भ० च ।

४ प्रजनिष्यन्ते इति भ० ।

यज्ञं प्राह । प्रेतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मौ मनुष्याः, मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, त्वयो वै लोकाः लोकिष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टम्भोसीति, वृष्टिमेवावरुन्ये । प्रावोस्यङ्गात्सीति^(१), मिथुनमेव करोति । उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश-रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशी स्वरस्यस्तिंशस्यस्तिंशहेवा देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । ओजोसि पितृभ्यस्त्वेति, बलमेव तत् पितृनुसन्तनोति । तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशु-नुसन्तनोति । रेवदस्योषधीभ्यस्त्वेति, ओषधीष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशुनु-सन्तनोति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्यावृत्तीसौ वज्रः, तस्मादेषोन्यै व्यावृत्तः । नाभुरसीति, प्रजापतिर्वै सप्त-दशः, प्रजापतिमेवावरुन्ये ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सत्सर्पेसि वयोधा असीति^(२), प्राणोपानश्चक्षुः श्रीवमित्येतानि वै पुरुषमकरन् । प्राणानुपैति, प्रजात्या एव । चितृदसि प्रतृदसि स्वतृदस्यनुतृदसीति, मिथुन-मेव करोति । आरोहोसि प्ररोहोसि^(३) संरोहोस्यनुरोहोसीति, प्रजापतिरेव । वसुकोसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसीति^(४), प्रति-गत्वं । रश्मिरसि च्याय त्वेति, च्यो वै देवाः, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्यङ्गासीति इति ग० ।

२ वयोधासीति च०, छ०, च ।

३ प्ररोहोसि इति भ० ।

४ व्यष्ट्रीरसीति भ० ।

षितिरेव । आक्रमोसि सङ्क्रमोस्युत्क्रमोस्यक्लान्तिरसोति, क्रद्विरेव(१) । यद्यहै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्घुवत्(२) सविट्प्रसूता एव स्तुवन् न्यूर्घुवन्ति (३) । वृहस्पतये स्तुतेति, वृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्यै वां भूर्जन-दिति,(४) प्रातःसवन् क्रमिरेवोभयतोर्थवाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव । ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यजुर्भिरेवोभयतोर्थवाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तैस्तुतेत्येव । ओं स्वर्जनदिति, वृत्तीयसवने सामभिरेवोभयतोर्थवाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव । अथ यद्यहीन उक्थः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽसोर्यामा वा स्यात्, सर्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्ज्ज्वला व्याहृतिभिरनुजानाति । ओं भूर्भुवः स्वर्जनदृधत् करद्वृहन् महत्तच्छमोमिन्द्रवत्त स्तुतेति, सेन्द्रान्माप-गायत सेन्द्रात्स्तुत इत्येव । इन्द्रियवान् न्यूर्घुमान्(५) वशीयान् भवति, य एवं वेद, यथैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयतात्थ प्रतियतात्थ स्तोमभागान् विद्याच्च(६) विष्वर्धमानयोः सवृतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोपे स्तुतोर्ज्ज्वला वृहस्पतये सवितुः सवे वृहस्पतिं वः प्रजापतिं वो वसून्वो देवान् रुद्रान्वो

१ कृधिरेवेति ख०, ग०, च० च ।

२ तेनार्घुवन् इति च० ।

३ रिर्घुवन्ति इति ख०, ग०, च । यृद्घुवन्तीति च० ।

४ वाभूर्जनदिति इति ख० ग०, च ।

५ सेन्द्रियान्सुतेत्येवेन्द्रियावानृर्घुमान् इति ख०, । सेन्द्रियांसुतेत्येवेन्द्रियवान् न्यूर्घुमानिति च० ।

६ विद्याच्चेति ख० ।

देवानादित्यान्वो देवान् साध्यान्वो देवानास्यान्वो देवान्विश्वान्वो
 देवान् सर्वान्वो देवान्विश्वतस्यरि हवामहे जनेभ्योस्माकम-
 स्तु केवल इतः क्षणेतु वीर्यम्, इत्येते ह वा आयताश्च प्रतिय-
 ताश्च स्तोमभागाः, ताञ्चपनुपर्युपरि परेषां ब्रह्माण्मवेच्चेत्^(१) ।
 तत एषामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः ।
 यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्वर्धे
 यजन्ते देवाश्च ह वा असुराश्च, सद्वत्सोमो यज्ञावतनुताम् ।
 अथ वृहस्पतिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयताथ्श्च प्रति-
 यताथ्श्च स्तोमभागान् जपनुपर्युपर्यसुराणां ब्रह्माण्मवेच्चे-
 त । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा
 इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्मनस्पाजयन्त, तदेत्यज्ञ-
 स्यापराजितं, यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राधिष्ठानविहरति । तत एवैनं
 पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये वहिष्ववमानं
 सर्पन्ति । वहिष्ववमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीविहर, वर्हि-
 स्तृणौहि, मुरोङ्गाशानलङ्कुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्त-
 न्वाना आयन्वङ्गारैऽ सवने विहरति, शलाकाभिस्तृतौयसवनं
 सशुक्लाय । अथो सम्भवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं
 रक्षांस्यजिधांसन्, तान्याग्नीध्रिष्ठापाप्नत । तस्मादक्षिणामुखस्ति-
 ष्ठनग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै
 रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

१ ब्रह्माण्मवेच्चेते इति ४० ।

तदाहुः, अथ कस्मात् सौम्य एवाधरे प्रहृताहुतोर्जुह्वति, न हविर्यज्ञ इति । अकृतस्ना वा एषा देवयज्या, यज्ञविर्यज्ञः । अथ हैवैवकृतस्ना एषा देवयज्या, यत् सौम्योधरः, तस्मात् सौम्य एवाधरे प्रहृताहुतोर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्यतये देविवाग् यद्वाचो मधुमत्तमं, तस्मिन्मा धाः स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्यतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहाकारेण जुहोति । तस्मादाग् अत ऊर्ज्वमुत्सृष्टा यज्ञं वहति । मनसोन्तरा^(१), मनसा हि मनः प्रौतम् । तदु हैके सप्ताहुतोर्जुह्वति, सप्त वृन्दांसि प्रहृतानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्तः । यथा मेखला पर्यस्यते मेधस्य चामेधस्य च विहृत्यै, एवं हैवैते न्युप्यन्ते, मेधस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्ण्येभ्यो देवानां लोकाः, प्रतीचीनं मनुष्याणां । तस्मात् सोमं पिवता प्राज्ञो धिष्णगा नोपसर्प्याः । जनं ह्येतदेवलोकां ह्यु ध्यारोहन्ति, तेषामेतदायतनं चोदयनं च, यदाग्नीध्रं च सदृश । तद्योऽविद्वान् सञ्चरति, आर्तिमार्चति । अथ यो विद्वान्, सञ्चरति, न स धिष्णगीयामार्तिमार्चति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञः, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वाः इष्टोः सर्वममृतत्वं । तस्य हैते गोपारः, यज्ञिष्णीयः, तान् सदः प्रसृप्यन्^(२) मस्करोति, नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, ते ह नमसिताः कर्त्तारमतिसृजन्तीति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञं प्रपदयते, नमो नम

१ मनसोन्तरामिति ख० ।

२ प्रसृप्यन्त्रिति ख० ।

इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः । सदः प्रसृप्तन्^(१) ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उएवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, सदः प्रसृप्त्य ब्रूयादुपश्चोत्ते नम इति । वायुर्वाऽउपश्चोता, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद । सदः प्रसर्पन् ब्रूयात् अनुख्यात्वे नम इति, आदित्यो वा अनुख्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद सदः प्रसृप्तो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम इति । ब्राह्मणो वा उपद्रष्टा, तस्मा ऊ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, एते वै सदस्या गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रसर्पति, स सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः । एतेन ह स्म वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहुः, ते न सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः । अथ यान् कामयेत न सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिब्रूयात्तेन सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः । अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य आवृश्वेत् प्रमीयते ॥ १९ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रो यज्ञोथ कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छ्रुतेऽसो च । इदं ते सीम्यं मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति

१ प्रसृपेस्येति ख० । प्रसृपस्यन्विति ख० ।

ब्राह्मणाच्छंसौ । नानादेवत्याभिरिते । कथं तेषामैन्द्रियो
भवन्ति^(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति ।
वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । मरुतो यस्य हि च्य इति, पीता यजति ।
ससुगोपातमो जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं,
तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पक्षीरिहावहेति, नेष्ठा यजति । त्वष्टारं
सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । उच्चान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमष्टाय
वेधस इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति ।
प्रातर्थ्यावभिरागतं देवेभिर्जन्या^(२) वस्, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति ।
स्वयं समृद्धा अच्छावाकस्यैवमु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नाना-
देवत्याः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यज्ञायत्राः, तेनाग्नेयाः,
तस्मादेताभिस्त्यमवासं भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभि-
र्यजन्ति, अभिट्टणवतीभिरेकेपि वा । सोममभि यस्यतद्द्व-
इति, होता यजति । सर्वम्पाहि य ऋजीषो तरुत्र इति,
मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रदया मन्दतु त्वेति, ब्राह्मणाच्छृङ्गसौ ।
आर्वाङ्गेहि सोमकामन्त्वाहुरिति, पीता । तवायं सोमस्त्वमेष्ट-
र्वाङ्गिति, नेष्ठा । इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इति, अच्छा-
वाकः आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहेति आग्नीध्रः । एवमु हैता
अभिट्टणवत्यो भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः सवनन्नाभ्यजयत्, स

१ भवतोति इति ग० ।

२ जेन्या इति ष०, ग०, च । जेज्ञा इति भ० ट० च ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यण्वत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं
सवनमभ्यण्वत्, तस्मादेता अभिण्वत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं लृतीयसवनमय कस्मादेक एव लृतीयसवने
प्रस्थितानां प्रलक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र क्षमुभिर्वाजवद्गः^(१)
समुक्तिमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्रार्भव्यो-
भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमःसुतमिति मैत्रावरुणो यजति ।
युवो रथो अध्वरी देववोतय इति, बह्नि वा ह तद्भूणां
रूपम् । इन्द्रश्च सोमं पिवतं ब्रह्मस्त इति ब्राह्मणाच्च सो
यजति । आवां विश्वन्त्वः स्वाभुव इति, बह्नि वा ह
तद्भूणां रूपं । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्टद इति पोता यजति ।
रघुपत्वा नः प्रजिगात बाहुभिरिति, बह्नि वा ह तद्भूणा
रूपं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्टा यजति । गन्त-
नेति, बह्नि वा ह तद्भूणां रूपम् । इन्द्राविष्णु पिवतं मध्वो
अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामस्यांसि मदिराखगमन्विति,
बह्नि वा ह तद्भूणां रूपम् । इमःस्तोममर्हते जातवेदस इत्या-
ग्नीध्रो यजति रथमिव संमहे मामनीषयेति, बह्नि वा ह तद्भूणां
रूपम् । एवमुहैता एन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यत्वानादेवत्यास्तेनान्या
देवताः प्रीणाति । यदु जगत् प्रासाहै जागतमु वै लृतीयसवनं
लृतीयसवनस्य समर्थै ॥ २२ ॥

विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते^(२) च नसितवतीं । विचक्षयन्ति
ब्राह्मणं च न सपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतदै मनुष्ये षु सत्यं

१ वाजमभिरिति भ० ।

२ भाषन्ते इति ख० ।

बच्चुः । तस्मादाहुराचक्षाणमन्द्रागिति^(१) । स यदाहाद्राक्ष-
मिति । तथा हास्य अहधति, यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं^(२) भवति, न
बहुनां जनानामेष अहधाति । तस्माद्विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते
च न सितवतीं । सत्योन्तरा हैवैषां वागुदिता भवति ॥२३॥

सहृतयज्ञो वा एषः, यदर्शपूर्णमासौ । कस्य वाव देवा
यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न । बहुनां वा एतत् यजमानानां
सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वद्युदेवताः परिगृह्णीयात् । यो ह वै
पूर्वद्युदेवताः परिगृह्णाति, तस्य श्वीभूते यज्ञमागच्छन्ति ।
तस्माद्विहत्यस्य चतस्र कृचो जपेत् । यज्ञविदो हि मन्त्रन्ते, सोम
एव सहृत इति, यज्ञो यज्ञेन सहृतः ॥२४॥

इत्यर्थवेदोन्तरगोपयन्नाह्मण्यस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ द्वितीयप्रपाठकः ।

ओम् । देवपाचं वै वपट्कारः । यदपट् करोति, देवपात्रेणैव
तद्वेवतास्तर्पयति । अथो यदाभिष्टव्यन्तोरभिसंस्थं^(३) तर्पयति,
एवमेतद्वेवतास्तर्पयति । यदनु वपट् करोति, तद्यथैवादीज्ञान्वा
(४)गा वा पुनरभ्याघारं तर्पयति । एवमेव तद्वेवतास्तर्पयति, यदनु

१ आचक्षणमन्द्रागितौति भ० ।

२ दिष्टमिति ठ० ।

३ व्यन्तोभिरभिसंस्थमिति इ० ।

४ अशा वेति ठ० ।

वषट् करोति । इमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्णगानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ जुह्वति पूर्वस्मिन्वषट् करोति । यदेव सोमस्याग्ने वीहीति अनु वषट् करोति, तेनैव वषट् करोति, धिष्णगान् प्रीणाति । अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषां नानु वषट् करोति, तदाहुः को नु सोमस्य स्थिष्टक्षङ्गाग इति । यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनु वषट् करोति, तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । स उ एष सोमस्य स्थिष्टक्षङ्गागः, यदनु वषट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वै वषट्कारः । स यं^(१), हिष्यात् तं मनसा ध्यायन् वषट् कुर्यात् । तस्मिंस्तद्ब्रह्मास्थापयति । षडिति वषट् करोति । षड्वृ कृतवः, कृतूनामाख्यै । वौषडिति वषट् करोति । असौ वावौ कृतवः षट्, एतमेव तद्वतुष्वादधाति, कृतुषु प्रतिष्ठापयति । तदु ह स्माह, वै त एतानिव^(२) एतेन षट् प्रतिष्ठापैयति । द्वौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यमु, आपः सल्येन, सल्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तद्विवताः प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पश्चभिः, य एवं देव ॥ २ ॥

तथो वै वषट्काराः, वज्रो धामच्छदक्तः^(३) । स यदेवोच्चैर्बलवषट् करोति, स वज्रस्तन्त^(४) प्रहरति दिष्टते भ्राण्डव्याय, बधं

१ स्त्रयमिति ग०, च०, भ० च ।

२ एतानि वा इति द० ।

३ धामसदक्त इति ग० ।

४ वज्रस्तन्त्रमिति भ०, ठ० च ।

योस्य स्तुत्यः, तस्मै स्तुरीतवे^(१) । तस्मात् स भावव्यवता^(२) वपट् कृत्यः । अथ यः स यः सन्ततो निर्हाणच्छ^(३) स्वधामच्छत्, तत्तं प्रजाश पश्ववशानूपतिष्ठन्ते । तस्मात् स प्रजाकामेन पशु-कामेन वपट् कृत्यः । अथ येनैव पट् पराप्रोति,^(४) स ऋक्तो रित्यामानं^(५) रिणक्ति यजमानस्य । पापीयान् वपट् कर्ता भवति, पापीयान् यस्मै वपट् करोति । तस्मात्स्याशन्वियात् । किंस्ति त् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह, योस्य वपट् कर्ता भवति, अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत यथैवानीजानोभूत्तथैवेजानः स्यादिति । यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथै-वास्य वपट् कुर्यात् । समानमेवैनं तत् करोति, यज्ञामयेत पापीयान् स्यादिति । उच्चैस्तुरामस्यर्चं ब्रूयान्नौचैस्तुरावपट्^(६) कुर्यात् । पापीय^(७) समेवैनं तत् करोति, यं कामयेत श्रेयान् स्यादिति । नौचैस्तुरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चै स्तुरान्वपट् कुर्यात्, श्रेयाण्णुसमेवैनं तत् करोति, श्रिय एवैनं तच्छ्रियमाद-धाति ॥ ३ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वपट्

१ योस्य सृप्रस्तमै स्तुरीतस्वे इति छ० । योस्य सृप्रस्तमै तरोतस्वे इति ग०, च० च ।

२ भावव्याप्त इति भ०, ट० च ।

३ निर्हाणच्छदिति छ० ।

४ येनैव वपट् पराप्रोति इति ट० । येनैव पडपराप्रोतोति ग०, छ०, भ० च ।

५ रिणक्त्यामानमिति च०, ट० च ।

६ नौचैस्तुरान् वपडिति च० भ० ट० च ।

कुर्यात् । साक्षादेव तदेवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां परिगृह्णाति । संततमृचा वषट्कृत्यं सन्तत्यै सम्मीयते प्रजयापशुभिः, य एवं वेद ॥ ४ ॥

वज्री वै वषट्कारः । स उ एष प्रहतः^(१) शांतीदीदाय । तस्य ह न सर्व एव शान्तिं वेद नो प्रतिष्ठां । तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति । वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार मा मां प्रसृक्षो माहं लां प्रसृक्षं द्वहता मन उपह्रये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन् प्रतिष्ठां मा गमयेदिति । तदु ह स्माह, दीर्घमेवैतत् सदः प्रभोजः । सह ओज इत्यनुमन्त्रयेत, ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारश्च प्रियतमे तन्वौ प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्जयति । प्रियया तन्वा समृद्ध्यते, य एवं वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्रयते, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानाविति । वाचं चैव तत् प्राणापानौ च हीता आत्मनि प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद । शक्तो भव हृद आपौत इन्द्रो पितेव सीमसूनवे सुशेवः । सखेव सख्य उरु शृङ्ग धीरः प्रण आयुर्जीवसे सीम तारौरित्यात्मनं प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्यविहर्तुर्मनरिहन्माभक्षयेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति, आयुरेवास्मै तत् प्रतिरते । आप्यावस्तुसंते पद्याश्सौति हाभ्यां चमसानाप्याययन्त्यभिरूपाभ्यां । यदु यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

१ प्राह्णत इति ५० ।

प्राणा वा कृतुयाजाः, तद्यद्यतुयाजैश्चरन्ति, प्राणेव तद्यजमाने दधति । पडतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार कृतुभिर्यजन्ति, अपानमेव तद्यजमाने दधति । हिर्वन्तुनेति उपरिष्टाद्, व्यानमेव तद्यजमाने दधति । स चासु समृतस्वेधाविहृतः^(१), प्राणोपानो व्यान इति । ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंश्चोक आध्र्मेत्याप्नीत्यमृतलवमक्षितं स्वर्गे लोके । ते वा एते प्राणा एव, यद्यतुयाजाः । तस्मादनवान्^(२) ततो यजन्ति^(३), प्राणानां सन्तत्यै । सन्तता इव हीमे प्राणाः । अथो कृतवो वा कृतुयाजाः । सर्वस्यानुवपट्कारः । योवानुवपट्^(४) कुर्यात्, असर्वस्यितानृतून् संस्थापयेत् । यस्तं तत्र व्रूयात्, असर्वस्यितानृतून् समतिष्ठि । यो दुःखमनुभविष्यतीति^(५), गश्वत्तथा स्यात् ॥ ७ ॥

तदाहुः, यद्वीता यच्चद्वीता यच्चदिति, मैत्रावरुणो हीवे प्रेष्यति, अथ कस्मादहोत्यः सद्गो हीत्राशंसिभ्यो हीता यच्चद्वीता यच्चदिति^(६) प्रेष्यतीति । वाग्वै हीता, वाक् सर्व कृत्विजः, वाग् यच्चद्वाग् यच्चदिति । अथो सर्वे वा एते सप्तहीतारोपि वा कृचाभ्युदितं, सप्तहीतार कृतथा यजन्तीति । अथ य उपरिष्टाद्

१ विहूत इति ग० । विहित इति च० ।

२ तस्मादन्वानमिति भ०, ठ० च ।

३ यजन्तीति ग० ।

४ योक्त्रानुवपटिति ग०, च०, भ०, ठ० च ।

५ दुःखमं भविष्यतीतीति च०, भ०, ठ० च ।

६ होवाशंसिभ्यो हीता यच्चदितीति ग० ।

संवक्तरः, संवक्तरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः । स योत्र भक्षये-
यस्तं तत्र ब्रूयात्, अशान्तो भक्तो नानुवप्तकृत आत्मानमन्त-
रगात्र जीविष्यातीति । तथा हास्याद्यो^(१) वै भक्षयेत्^(२) प्राणो
द्वादशर्चजामितायै, ते वै द्वादश भवन्ति, द्वादश ह वै मासाः,
भक्तः प्राण आत्मनमन्तरगादिति । तथैव ह भवति लिम्पेदिति
वाव जिप्रेत्तत्र^(३) त द्विदेवत्येषु^(४) चेति, तदु तत्र शासनं वेद-
यन्ते^(५) अथ यदमू व्यभिचरतो नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्यर्थ् ।
तस्माद्दत्तुर्कृतुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत । ता
हिङ्गारेणैवाभ्यजिप्रत् । ताः प्रजा अमारन्^(६), तदध्यते वा एत-
यज्ञो यज्वाणीषि पच्यन्ते । यत् सोमः सूयते, यत् पशुरालभ्यते,
हिङ्गरिण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिप्रति, यज्ञस्याहतायै
(७) यज्ञस्यायै यज्ञस्य वौर्यवत्तया इति । तस्मादु हिङ्गक्तियते,
तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सूर्क्षति, स श्रेष्ठो भवति, प्रजाप-
तिर्हि तमभिजिप्रति । यच्छकुनिराखमध्यास्ते^(८) यत्र सूयते,

१ ह स्याद्य इति द०, ठ० च ।

२ भक्षेदिति भ० ।

३ जिप्रे तत्रेति च०, भ०, ठ० च ।

४ तद्विदेव तेषु इति म०, भ०, ठ०, च । तद्विदेव तेषु इति द० ।

५ तदुत्तरशासनं वेदयने इति ग० ।

६ अस्तमारन् इति द० । अस्तमारन्निति भ० ।

७ यज्ञस्याहतायै इति च०, भ० च ।

८ मध्य चास्ते इति भ० ।

तद्वि सापि हिङ्गृणोति । अथो खल्वाहुः, महर्षिर्वा॑(१) एतद्यज्ञ-
स्याग्रे गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यद्विङ्गारः । तं
देवाश्च कृत्यद्यावृवन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्रे गेयमद्रा-
गिति॒(२) । तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यद्विङ्गारः । ततो वै स
देवानां चेष्ठोभवत् । ये न वै श्वेष्ठः, तेन वसिष्ठः । तस्माद्
यस्मिन्वासिष्ठो व्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरौयात् । तथा
हास्य प्रीतो हिङ्गारो भवति । अथ देवाश्च वा कृष्णयस्य
यदृक्सामि अपश्यन् । ते ह स्मैने॑(३) अपश्यन् । ते यत्रैने अप-
श्यन्, तत एवैनं सर्वं दोहमदुहन् । ते वा एते दुर्घे यातयामि,
य कृक्सामि । ते हिङ्गारेणवाप्यायेते । हिङ्गारेण वा कृक्-
सामि आपौने यजमानाय दोहं दुहाते । तस्मादु हिङ्गल्याधर्घर्यवः
सीममभिपुण्यन्ति । हिङ्गल्योङ्गातारः साम्बा स्तुवन्ति । हिङ्गल्यो-
क्यग्रं कृचार्लिङ्गं कुर्वन्ति । हिङ्गल्याधर्घर्यणो व्रह्मत्वं कुर्वन्ति ।
तस्मादु हिङ्ग्रियते । प्रजापतिहि तमभिजिध्रति । अथो खल्वा-
हुः, एको वै प्रजापतेर्वतं विभर्ति गौरेव, तदुभये पश्व
उपजीवन्ति, ये च याम्या ये चारण्या इति ॥ ८ ॥

देवविग्रः कल्पयितव्या इत्याहुः, कृन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति ।
गृण्यसावोमित्याह्वयते, प्रातःसवने त्राच्चरेण । गंसावो दैवेत्यधर्घर्युः
प्रतिगृणाति । पञ्चाच्चरं तत् अष्टाच्चरं सम्यदते । अष्टाच्चरा

१ महर्षिर्वेति च०, ग०, च । महर्षिर्वेति भ० ।

२ गेयमस्याद्वागिति इ० ।

३ च स्मैने इति ।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्^(१) । पुरस्तात् प्रातःसवने चौकृपता^(२) मुक्यं वाचीत्याह, शस्त्रा चतुरक्षरमोमुक्यशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणति । चतुरक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत् । उभयः प्रातःसवने चौकृपता^(३) मध्यर्यो शंसावोमित्याह्यते । माध्यन्दिने पङ्क्षक्षरेण शंसा वो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै तिष्ठुप्, त्रिष्ठुभमेवैतत् । पुरस्तान् माध्यन्दिने चौकृपता^(४) मुक्यं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्त्रा पङ्क्षक्षरमोमुक्यशा यजित्यध्वर्युः प्रतिगृणति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्ठुप्, त्रिष्ठुभमेवैतत् । उभयतो माध्यन्दिने चौकृपता^(५) मध्यर्यो शृङ्गशृङ्गसावोमित्याह्यते । वृत्तौयसवने सप्ताक्षरेण शृङ्गसावोदैवेत्यध्वयः प्रतिगृणति । पञ्चाक्षरं तद्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् । पुरस्तात्तृतीयसवने चौकृपता^(६) मुक्यं वाचीन्द्राय दैवेभ्य इत्याह, शस्त्रा नवाक्षरमोमुक्यशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणति । चतुरक्षरं तद्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् । उभयतस्तृतीयसवने चौकृपता^(७) मित्येतद्वै क्षन्दः, क्षन्दसि प्रतिष्ठापयति । कल्पयत्येव देवविशः, य एवं वेद । तद्विष्वाभ्यनूक्ता, यज्ञायत्रे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतनानाक्षन्दास्यन्तरेण गर्ता इव । अथैते अविष्टे बलिष्टे

१ गायत्रमेवैतदिनि द० ।

२,३,४,५,६,७, चौकृपति भ० । चौकृपति द० ।

नान्तरे एव ते ताभ्यां^(१) प्रतिपद्यते, तद्वर्त्तस्कन्दं रोहस्यरूपं स्वर्गं
तदनु वा न^(२) सङ्क्रामेत् । अमृतं वै प्रणवः, अमृतेनैव तत्
मृत्युं तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा वृश्चिन वा गर्त्तं सङ्क्रामेत्,
एवं तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणवः, ब्रह्मणैवास्मै तद्वा-
द्धोपसन्तनोति । शुद्धः प्रणवः स्यात् प्रजाकामानां मकरान्तः ।
प्रतिष्ठाकामानां मकरान्तः प्रणवः स्यादिति हैक आहुः । शुद्ध इति
त्वेव स्थितो मीमांसितः प्रणवः । अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति,
शुद्धः प्रणवः स्याच्चस्तानुवचनयोर्मध्य इति, ह स्माह कौपीत-
किः । तथासंहितं भद्रति मकरान्तोवसानार्थं । प्रतिष्ठा वा अव-
सन्न, प्रतिष्ठित्वा एव । अथोभयोः कामयोरास्या एतो वै छन्दः-
प्रवाहावरं छन्दः परच्छन्दोतिप्रवहतः, तस्यायुर्नहिनस्ति, छन्दसां
छन्दोतिप्रौढं स्यात्, यदैव यं द्वियात्तं मनसा प्रैव विष्ये^(३) छन्दसां
क्रन्दते द्रवति वाचं वा शोर्थत इति । त्रिः प्रथमां त्रिरूपमाम-
न्वाह, यज्ञस्यैव तद्वर्हिसौ नह्यति, स्वेम्ने वलायाविस्त्रं साय । यद्यपि
छन्दः प्रातःसवने युज्येतार्द्दर्चग एव तस्य शंस्यां^(४) गायत्रा
रूपेण । अथो प्रातःसवनरूपेणेति, न त्रिष्टुष्टागत्यावितस्मिं
स्यानेर्धर्चगस्ये यत् किञ्चिच्छन्दः प्रातःसवने युज्येतां^(५) पच्छ
एवैनयोः गस्यमिति सा स्थितिः ॥ ११ ॥

१ बल्लिष्टेनान्तरेवत्येताभ्यामिति च ० ।

२ तदनुवानमिति च०, छ०, भ०, ठ० च ।

३ वैष्ये इति ठ० ।

४ शंस्यामिति भ० ।

५ युज्यतामिति छ० ।

अथात एकाहस्य प्रातःसवनं । प्रजापतिं ह वै यज्ञं तत्त्वानं वहिष्पवमान एव मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत । स आग्नेया गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(१) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं सामाज्येष्ठसीदत् । स वायव्या प्रउगं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(२) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं माध्यन्दिने पवमाने सीदत् । स ऐन्द्रा विष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(३) । प्रजापतिं पर्यक्रामत्^(४) । स तेनैव द्रविणे पूर्वोनिष्केवल्यस्य स्तोत्रियमासीदत्, तमस्तुणीत् । तस्मादुय एव पूर्वमासीदति, स तत् स्तुणुते । विदान् मृत्युरनवकाशमपाद्रवत्, अग्नेष्ठसत्, इतरो निष्केवल्यं । तस्मादेकमेवोक्यं होता मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते । निष्केवल्यमेवाच विष्टुभा प्रजापतिं मृत्युर्व्यजहात् ॥ १२ ॥

मैत्रावरुणावव्रवीत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां, मैत्रावरुणीयां । तथेत्यब्रूतां । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैतां । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां^(५) । तस्मान् मैत्रावरुणः प्रातःनवने मैत्रावरुणानि शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्वेव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

१ मृत्युर्वावदेतं पश्यन् इति छ० । मृत्युर्वावदं पश्यदिति ग०, भ० च ।

२, ३, मृत्युर्वावदं पश्यदिति भ०, ट० च । मृत्युर्वाव तं पश्यन्निति छ० ।

४ ट, चिन्हित-पुस्तके तथेत्यव्रतामित्यादिमैत्रावरुणीयामित्यनः पाठः पुनरुपातः ।

५ ट, चिन्हितपुस्तके तथेत्यव्रतामित्यादिमैत्रावरुणीयामित्यनः पाठः पुनरुपातः ।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः । उत वा-
मुषसो बुधिः^(१) साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति कृचाभ्यनूकं ।
मा नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसेति, मैत्रावरुणस्य
स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायतेति उक्थमुखं । प्र मित्र-
योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत
एव तदेवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराग्धृसाः सौदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमव्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छं-
सौयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजौ
सवलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्ग-
मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छंसौयां । तस्माद् ब्राह्मणाच्छंसौ
प्रातःसवन एन्द्राणि सूर्यन्यज्ञानि शृणति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञ-
स्याङ्गमनुसमाहरतां । यदेव एन्द्राणि सूर्यन्यज्ञानि शृणति,
इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपौतिरिति
कृचाभ्यनूकम् । आवाहि सुपुमाहित आ नो याहि सुतावत
इति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयम् त्वा विचर्षण
इति उक्थमुखं । उद्देदभिश्वतामघमिति पर्यासः । इन्द्र क्रतुविद-
मिति यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्-
कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
राग्धृसाः सौदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी अव्रवीत्, युवन इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम-

१ बुधिरिति ३० ।

च्छावाकीयां । तथेत्यबूताम् । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा
प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
मच्छावाकीयां । तस्मादच्छावाकः प्रातःसवन इन्द्राग्नानि
शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्वैन्द्राग्नानि
शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जिन्या वस् । इन्द्राग्नी सीम-
पीतय इति, क्रचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतलोशा वृद्धहणा
हुव इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । इन्द्राग्नी अपसस्मरौ-
त्युक्यमुखं । इहेन्द्राग्नी उपहृयु इति पर्यासः । इन्द्राग्नी आगत-
मिति, यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रौणाति वषट्-
क्षत्यानुवषट् करीति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
राश्थसाः सौदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शंसावोमिति, स्तोत्रियायानुरूपायोक्यमुखाय परिधानी-
यायै इति, चतुश्चतुराह्वयन्ते^(१) । चतस्रो वै दिशः, दिच्चु तत् प्रति-
तिष्ठन्ते^(२) । अथो चतुष्पादः पश्वः, पशूनामास्यै । अथो चतु-
ष्वर्णो हि प्रातःसवने होत्रकाः । तस्माच्चतुःसर्वे गायत्राणि
शंसन्ति । गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति ।
तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्कः, अन्ते-
नैवान्तं परिदधति । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यत् महतीभिर्य-
जन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरुपाभिर्यजन्ति । यद्य-
ज्ञेऽभिरूपं, तस्मैऽप्तं । सवऽनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टक्षत्वा अन-

१ आवृहयन्ते इति ग० ।

२ प्रतितिष्ठनीति इ० । प्रतितिष्ठते इति ग० ।

वषट्कारी नेत् स्थिष्टकृतमन्तरयामेति । अयं वै लोकः प्रातः-
सवनं । तस्य पञ्च दिशः पञ्चोक्त्यानि । प्रातःसवनस्य स एतैः
पञ्चभिरुक्तैरेताः पञ्च दिश आप्नोत्येताः पञ्च दिश आ-
प्नोति ॥ १६ ॥

मन्ति वा एतसोमं, यदभिषुण्वन्ति । यज्ञं वा एतद् मन्ति,
यद्विद्विष्णा नीयन्ते । द्यज्ञं वा एताः सवन्द्विष्णिति, तद्विद्विष्णानां
द्विद्विष्णात्वं । स्वर्गो वै लोको माध्यन्दिनं सवनं । यन्माध्यन्दिने
सवने द्विद्विष्णा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ।
द्वाभ्यां गार्हपत्ये^{१)} जुहोत्यध्यर्युः, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्याग्नेया-
ग्नीध्रौये, अन्तरिक्षं तेन । यन्मध्यन्दिने सवने द्विद्विष्णा नीयन्ते,
स्वर्गं एतेन लोके हिरण्यं हस्ते भवति । अथ नयति, सत्यं वै
हिरण्यं, सत्येनैवैनं तद्रयति अग्नेण गार्हपत्यं जघनेन सदो-
न्तराग्नीध्रौयज्ञं सदज्ञं । ता उदौचीरन्तराग्नीध्रौयज्ञं सदज्ञं
चात्वालज्ञोत्सृजन्ति । एतेन ह स्त वा अङ्गिरसः स्वर्गं लोक-
मायन् । ता वा एताः पन्थानमभिवहन्ति ॥ १७ ॥

अग्नीध्रि^{१)} अग्ने ददाति । यज्ञमुखं वा अग्नीत् यज्ञमुखैनैव
तद्यज्ञमुखं समर्थयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो वै ब्रह्मा,
प्रज.पतिभिर तेन प्रोणाति । कृत्विग्भ्यो ददाति, होत्रा एव तया
प्रोणाति । सदस्येभ्यो ददाति, सोमपीथस्तया निष्क्रीणीति । न हि
तस्मा अर्हति सोमपीथः, तया निष्क्रीणीयात् । यां शुश्रूपव आर्व-

१ गार्हपत्येनैति भ०, ८, ८ ।

२ आप्नोप्रैनि ८० च ।

याय ददाति, देवलोके तयाद्वैति । यामश्चयुपवेऽनार्थयाय ददाति, मनुष्यलोके तयाद्वैति । यामं प्रसृष्टाय ददाति, वनस्पतयस्तया प्रयन्ते । यां याचमानाय ददाति, भाण्डव्यन्तया जिन्वते । यां भीषपाक्षवं, तया ब्रह्मातीयात् । यां प्रतिनुदन्ते, सा व्याघ्री दक्षिणा । यस्तां पुनः प्रतिगृह्णीयात्, व्याघ्री हैनं भूला प्रवृत्तीनीयात् । अन्यया सह प्रतिगृह्णीयात्, अथ हैनव प्रवृत्तीनाति ॥ १८ ॥

यहां ददाति, वैश्वदेवी वै गौः, विश्वेषामेव तदेवानां तेन प्रियं धामोपैति । यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्नेरेव तेन प्रियन्यामोपैति । यदविं ददाति, आव्यन्तेनापजयति । यत्क्षतान्नं ददाति, मांसन्तेन निष्क्रीणीति । यदनो वा रथो वा, शरीरन्तेन । यदासो ददाति, वृहस्पतिं तेन । यद्बिरखं ददाति, आयुस्तेन वर्षीयः कुरुते । यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन प्रियन्यामोपैति । अत्ततः प्रतिहर्वे देयं । रौद्रो वै प्रतिहर्ता, रुद्रमेव तन्निरवजयति । यन्मध्यतः प्रतिहर्वे दद्यात्, मध्यतो रुद्रमन्ववयजेत् । स्वर्मानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविध्यत् । तदचिरपनुनोद । तदचिरन्वपश्यत् । यदात्रेयाय हिरण्यं ददाति, तम एव तेनापहेत । अथो ज्योतिरुपरिष्ठादारयति, स्वर्गस्य लोकस्य समव्यै ॥ १८ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । कृक् च वा इदमये साम वास्तां^(१), सैव नामर्गासीत् । अमो नाम साम, सा वा कृक् सामो-पावदत्, मिथुनं सञ्चवाव प्रजात्या इति^(२) । नेत्यब्रवोत्साम, ज्यायान्

१ चास्तामिति इ० । शस्तामिति ट० ।

२ प्रजापत्या इति ट० । प्राजापत्या इति च०, भ०, च ।

वा अतो मम महिमेति । ते द्वे भूत्वोपावदताम् । ते न प्रतिवचनं समवदत । तास्तिस्तो भूत्वोपावदन् । यत् तिस्तो भूत्वोपावदन्, तत् तिस्तभिः समभवत् । यत् तिस्तभिः समभवत्, तस्मात्तिस्तभिः स्तुवन्ति, तिस्तभिरुद्धायन्ति, तिस्तभिर्हिं साम समितं भवति । तस्मादेकस्य बह्यौ जाया भवन्ति, न हैकस्या बहवः सहपतयः । यदै तत्सा चामश्च समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् साम्नः सामत्वं । सामं भवति शेषतां गच्छति । यो वै भवति, स सामं भवति । असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेताम्, आहावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीवश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनश्च वषट्कारश्च । ते यत् पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः, पाढ़क्तो यज्ञः पाढ़क्ताः पश्व इति । यदु विराजं दशनौमभिसम्पदेयातां, तस्मादाहुर्विराजो यज्ञो दशन्यां प्रतिष्ठित इति । यदु वृहत्याः प्रतिपद्यते । बाहृतो वा एषः, य एषस्तपति । तदेन स्वेनरूपेण समर्धयति । द्वे तिस्तः करोति । सुनरादावं प्रजात्वै रूपं द्वावियाये भवतः । तत् उपप्रजायते ॥ २० ॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पत्नी धाया, पश्वः प्रगायः, यहाः^(१) सूक्तं, यदन्तरामन्, तन्निवित्, प्रतिष्ठा परिधानोया, अन्वं याज्या । सोम्प्रिंश्च लोके भवत्यमुम्पिंश्च प्रजया च पशुभिश्च गृहेषु भवति, य एवं वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं गथ्यसति । आत्मा वै स्तोत्रियः, स मध्यमया वाचा गंस्तव्य आत्मानमेवा अस्य तत् कल्पयति । अनुरूपं शंसति,

१ गृहा इति ग०, छ० च ।

प्रजा वा अनुरूपः, तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । प्रतिरूपी हैवास्य प्र जायामाजायते नाप्रतिरूपः । तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । स उच्चैस्तरामिव शंस्तव्यः, प्रजामेवास्य तच्छ्रेयसीं करोति । धायां शंसति, पत्री वै धाया, सा नौचैस्तरामिव शंस्तव्या । प्रतिवादिनी हैवास्य गृहेषु पत्री भवति, यत्रैवं विहान् नौचैस्तरान्यायां शंसति । प्रगायं शंसति, पश्वी वै प्रगायः, स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः । पश्वी वै प्रगायः, पश्वः स्वरः, पशूनामास्यै सूक्तं शंसति । गृहा वै सूक्तं, प्रतिवीतं तत्, प्रतिवीततमया वाचा शंस्तव्यम् । स यद्यपि ह दूरात् पशू-ज्ञभते, गृहनेवैनानाजिगमिषति । गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा । निविदं शंसति, यदन्तरामन्, तन्निवित्, तदेवास्य तत् कल्ययति । परिधानोयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानोया, प्रतिष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, अन्नं वै याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत् कल्ययति । मूलं वा एतद्यज्ञस्य, यज्ञायाश्च याज्याश्च । तद्यद्वाः अन्ना^(१) ज्ञायाश्च याज्याश्च कुर्यु-उम्मूलमिव तद्यज्ञं कुर्युः । तस्मात्ताः सामान्यं एव स्युः ॥ २२ ॥

तदाहः, किन्देवत्यो यज्ञ इति । एन्द्र इति ब्रूयात्, एन्द्रे वाव यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्वायन् । ता प्रातःसवने मरुत्वतीये दृतोयसवने च । अथ हैतत् किवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरु-त्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य ^(२) रूपं । य द्विवनिष्केवल्यानि, एकं

१ तद्यन्या अन्य इति ३० । तदान्यान्या इति ३० ।

२ रूपस्येति ३० ।

ह वा अये सवनमासोत् प्रातःसवनमेव । अथ हैतं प्रजापति-
रिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत्, यन् माध्यन्दिनं सवनं ।
तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव
निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि,
या ह वै देवताः प्रातःसवने होता गंसति, ताः ग्रस्वा होत्रा-
गंसिनोनुशंसन्ति । मैत्रावरुणं लृचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयं
मैत्रावरुणं । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुशंसति । ऐन्द्रं लृचं प्र उ
गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्रं । ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुशंसति,
ऐन्द्राग्नं लृचं प्र उ गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्राग्नं । ऐन्द्राग्न-
मच्छावाकोऽनुशंसति । अथ हैतत् केवलमैवेन्द्रस्य, यदूर्ज्ञमस्त्व-
तीया । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि,
तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि, यदेददेवीरसहि-
ष्ठमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति कृचाभ्यनूकं । देवान्
ह यज्ञतन्वाना असुररचांस्यजिघांसन् । तेऽवृवन्, वामदेवं त्वं
न इमं यज्ञं दक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो
भरद्वाजं, सर्वाननु विश्वामित्रं । तस्मान् मैत्रावरुणो वामदेवान्
प्रच्यवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसी, भरद्वाजादच्छावाकः, सर्वे वि-
श्वामित्रात् । एत एवास्मैतटपयो हरहर्नमगा अप्रमत्ता यज्ञं
रचन्ति, य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इत्यर्थवेदोत्तरगोपयवाह्यस्य लृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

ओम् । कथा नशित आभुवत् कथा त्वं न ऊवेति मैत्रावरु-

एस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कस्तमिन्द्र त्वा वसुमिति वार्हतः प्रगाथः । तस्योपरिष्ठाद्वाह्न्यण् । सद्यो ह जातो हृषभः कनौन इति उक्थमुखम् । एवा त्वामिन्द्र वज्रिवत्रेति पर्यासः । उशनुषुणः^(१) सुमना उपाक इति यजति । एतामेव तद्वेतां यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्नानाराश्छ्यसाः सोदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदस्य सृतोषहं तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ । उदु ल्ये मधुमत्तमा गिर इति वार्हतः प्रगाथः । पश्वो वै प्रगाथः, पश्वः स्वरः, पशूनामाष्टै । अतो मध्यं वै सर्वेषां छन्दसां वृहती, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तमध्येनैव मध्यं समर्दयति । इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमकैरित्युक्थमुखं । उदुव्रज्ञाख्यैरतश्वस्येति पर्यासः । एवेदिन्द्रं वृग्णं वज्रजाहुमिति, परिदधाति । वसिडासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति । अन्नं वा अर्कः, अन्नाद्यमेवास्मै तत्परिदधाति । स न सुतो वीरवज्ञातु गोमदिति, प्रजाञ्जैवास्मै तत्पशूंशाशास्ते । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति, स्वस्तिमतो रूपसमृद्धा । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्धं । यत् कर्यं क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्वते । य एवं वेद यश्वेतं विदान् ब्राह्मणाच्छंसो एतया परिदधाति । ऋजोपो वज्रो हृषभस्तुराषाडिति यजति । एतामेव तद्वेतां यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्नानाराश्छ्यसाः सोदन्ति ॥ २ ॥

तरोभिवेंविदहसुन्तरणिरक्षिष्पासतीति, अच्छावाकस्य स्तो-

चियानुरूपौ । उदिन्वस्य रिचत इति, वार्हतः प्रगायः । तस्योक्तं व्राह्मणं । भूय इदावधे वीर्यायेति उक्यमुखम् । इमामूषु प्रभृतिं सातयेधा इति, पर्यासः । तस्य दश्मोमुदरति । घोरस्य वा आङ्गिरसस्यैतदर्थं नेवज्ञं निर्दहेत् ग्रस्यमानं पिवा वर्धस्त तव द्या सुतास इति यजति । एतामेव तद्वेवतां यथाभागं प्रीणति वषट्क्रान्तवषट् करोति । प्रत्येवाभिभृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनाराश्छसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्यर्थो शुसावोमिति, स्तोचियानुरूपाय प्रगायायो-क्यमुखाय परिधानोयाया इति, पञ्चकृत्व आह्वयन्ते । पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः । सर्वे ऐन्द्राणि वैष्टुभानि शंसन्ति । ऐन्द्रं हि वैष्टुभं माध्यन्दिनश्च सवनं । सर्वे समवतोभिः परिदधति, तद्यत् समवतोभिः परिदधति । अन्तो वै पर्यासोत्त उदर्काः, अन्ते नैवालं परिदधति^(१) । सर्वे महतोभिर्यजन्ति, तद्यत् महतोभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतोभिः पोतवतोभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं । सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, स्त्रिष्ठकृत्वा अनु वषट्कारो नेत् स्त्रिष्ठकृतमन्तरयमेति । अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं । तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्यानि माध्यन्दिनस्य सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्त्यैरेताः पञ्च दिश आप्नीत्येताः पञ्च दिश आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदोपासनं लृतोयमवन उपास्यन्ते, पिटृनेव तेन प्रीणति । उपांशु पाद्मीवतस्याम्नीधो यजति, रेतो वै पाद्मीवतः, उपांश्विव वै रेतः सिद्धते, तत्रानुवषट्करोति, नेद्रेतः सिद्धं

१ परिदधातोति २० ।

संस्थापयामौति । असंस्थितमिव वै रेतः सिक्तं समृद्धं । संस्था वा एषा, यदनुवषट्कारः । तस्मान्नानुवषट् करोति । नेष्टुरुपस्थे विष्णगान्ते वासीनो भक्षयन्ति, पढीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत् पढीषु रेतो धत्ते, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनविष्णुर्भवति प्रजात्यै । प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ शाकलां जुह्वति । तद्यथा हिर्जीर्णयास्वचो निर्मुच्येत् द्रूषीका वा मुच्चात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्मुच्यन्ते, ये शाकलां जुव्हति । द्रोणकलशे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरादधति । पश्वो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भस्मान्ते निव-पन्ति । योनिवै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनस्तज्जोष्टे निरपक्षे निदधति । अथ स व्यावृतोप्सु सोमानाप्याययन्ति, तान् ह अन्तर्वेद्यां साद्यन्ति, तद्वि सोमस्यायतनं । चात्वालादपरेणाध्वर्य-शमसानद्विः पूरयित्वोदीचः प्रणिधाय हरितानि लणानि व्यव-दधति । यदा वा आपश्वैषधवश राङ्गच्छन्ति, अथ छत्रसः सोमः सम्मयते । ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति । यज्ञो वै विष्णुः, यज्ञमेवै-नमन्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अथ यज्ञचः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति, मानुषेणैवैनं तद्वक्षेण दैवं भक्षमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुभिंश्चोकेष्वर्युच्च यजमानच्चाभिवहति, तद्यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरेयुः । यथा कुण्ठं वाति, एवमेवैनं तत् करोति । अथ यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं सयोनिं सन्तनुते, समृद्धिं सम्भरन्ति । अभूहेवः सविता वन्धो

१ यज्ञ एवैनमन्तत इति ग० ।

नून^(१) इति जुहोति, सर्वमेवैनं सपर्वाणं सम्भरन्ति^(२) । तिस्तभि-
स्तिहृद्दिर्यज्ञो द्रम्बतोभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं सर्वाङ्गं सम्भ-
रति^(३) । सौमोभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं स आत्मानं भरति^(४) ।
पञ्चभिरभिजुहोति, पाढ्क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्वे । पाढ्क्तः
पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति । पाढ्क्ताः पश्वः, पशुवेव प्रतितिष्ठति ।
प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी । कुसीदं^(५) वा एतद्यमस्य^(६) यज-
मान आदत्ते, यदीपधीभिर्वेदिं स्तृणाति । तां यदनुपोष्य प्रया-
यात्, यातयेरन्नेनमेऽसुष्मिंङ्गोके यमे यत्कुसीदमयमित्यमप्रतीत-
मिति^(७)वेदिसुपोपन्ती^(८)हैव सन्यमड्कुसीदं निरवदाय^(९)अनृणो
भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहोमी-
त्याह, हेतादा यजमानस्यापराभावाय यदु मिश्रमिव चरन्त्य-
ञ्जलिना सक्त्वा॒ नून् प्रदाव्ये जुहुयात् । एप ह वा अग्निर्वेश्वानरो
यत् प्रदातव्यः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां सादवति ॥ ८ ॥

अन्त्यां विधान्यामेकाष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पत्त्वा प्रात-
रेतेन कच्चमुपोषेत् । यदि दहति पुण्यसमं भवति, यदि न दहति

१ वन्द्योरुन इति ग०, भ० च ।

२ सम्भरति इति ग०, भ०, ठ० च ।

३,४, सम्भरनोति च० ।

५ यम इयं पश्वमो कुसीदसीदमिति ग० । यम इयं यमी यत् कुसीदमिति च० ।

६ एतद्यजमानस्येति च० ।

७ कुसीदमपमित्यप्रतीतिर्मितीति ठ० । कुसीदगपमित्यमप्रतीतिर्मिति च०, भ० च ।

८ वेदिसुपोपधीति भ०, ठ० च ।

९ निर्वदायेति च०, भ० ।

पापसमं भवति । एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घ-
सत्रमुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारमेव
विद्वान्यजते, समसुमिंङ्गोक इष्टापूर्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा,
वायुर्वा उपश्रोता, आदिल्वोवा अनुख्याता, तान्य एवं विद्वान्य-
जते, समसुमिंङ्गोक इष्टापूर्तेन गच्छते । यत्रो न भसस्यति-
रित्याह, अग्निर्वा न भसस्यतिरग्निमेव तदाह । एतत्रो गोपायेति
स त्वं नो न भसस्यतिरित्याह, वायुर्वा न भसस्यतिर्वायुमेव तदाह ।
एतत्रो गोपायेति देव संस्यानेत्याह^(१), आदिल्वो वै देवसंस्कानः;
आदिल्वमेव तदाह । एतत्रो गोपायेत्यन्यं ते योनिरिति, अरण्यो-
रग्निर्वा^(२) समारोपयेत् । तदाहुः, यदरण्यः समारूढो न श्येदु-
दस्याग्निः सौदेत्, पुनराधियः स्यादिति । या ते अग्नेर्यज्ञिया
तनूस्तया मे ह्यारोह तथा मे ह्याविशायन्ते योनिरित्यात्मन्नग्नीन्
समारोपयेत् । एष ह वा अग्निर्वानिः, स्यस्यामेवैनं तद्योन्यां
सादयति ॥८॥

यो ह वा अग्निष्टोम^३ सान्हं वेद, अग्निष्टोमस्य सानहस्य
सायुज्यं सलोकतामशुते । य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्वेषोग्नि-
ष्टोम एष सान्हः, तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः, सान्हो वै नामैषः,
तेनारुत्वरमाणाशरेयुः^(४) यज्ञ वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्यानेत्याहेति ग०। सस्यानेत्याहेति द्व०।

२ अरण्योरयोनिति भ०, ट० च ।

३ असत्वरमाणाशरेयुरिति ग०, ट० च ।

रमाणाश्वरन्ति,(१) तस्माद्विदं । तं प्राचो यामता वहुलाविदा । अथ यदेदं लृतौयसवने सन्त्वरमाणाश्वरंति,(२) तस्माद्विदं प्रत्यच्छे-हीर्वांरखानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्यदिनसवन एवं लृतौयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासन्त्वर-माणाश्वरेयुः(३) । यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रतमं तपति, तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्यथ वलीयस्तपति, तस्माद्वलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंस्ते । अथो यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्वलिष्ठतमया वाचा लृतौयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त ईश्वर(४), वाग् हि शस्तं, यदानुवाचोत्तरखोत्तरयोत्सहेत्, आसमापनाय-तना प्रतिपद्येत(५) । एतत् सुशस्तरमिव भवति, स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पद्यादस्तमयतोति मन्यन्ते, अन् ह एव तदन्तं गत्वायामानं विपर्यस्यते हरेवाधस्तात् क्षणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतौति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वायामानं विपर्यस्यते रात्रिभिवाधस्तात् क्षणुतेऽहः पर-स्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न ह वै

१,२, यत्वरमाणाश्वरन्तीति ग० ।

३ तेनासन्त्वरमाणाश्वरेयुरिति ग० ।

४ वाच ईश्वरेति इ० ।

५ प्रतिपद्यते ईति ग० ।

कदाचन निम्नोचति । एतस्तु सायुज्यं सलोकतामश्नुते, य एवं
वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव लृतोयसवनं, देवाऽसुरा वा एषु लौकिषु
समयतन्त्र । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहोरात्रयोः
सन्धिं समभ्यवागुः । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः
सन्धिं समभ्यवागुः कथाहच्चेमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति ।
अहच्चेयग्निरत्रवीत्, अहच्चेति वरुणः, अहं चेति वृहस्पतिः, अहं
चेति विष्णुः । तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेनिर्जन्मुः । यदभ्यु-
यात्थाहोरात्रयोः सन्धेनिर्जन्मुः, तस्मादुत्था अभ्युत्थाय ह वै हिष्पन्तं
भावृत्यं निर्हन्ति^(१), य एवं वेद । सोग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः
प्रजिगाय । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादग्नेयोभि-
रुक्त्यानि प्रणयन्ति । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मा-
त्साकमश्वं । यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्युः^(२), तस्मात्पञ्च देवता उक्त्ये
शस्यन्ते । या वाक् सोग्निः, यः प्राणः स वरुणः, यन्मनः स इन्द्रः,
यच्चक्षुः स वृहस्पतिः, यच्चोत्रं स विष्णुः । एते ह वा एतान्
पञ्चभिः प्राणैः समोर्योत्थापयन् । तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता
उक्त्ये शस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिहृतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणेभ्यो देवान्^(३) सस्तुजे । यदु चेदं
किं च पाङ्क्तं तत् सृष्टा व्याज्वलयत् । ते होचुर्देवाः, म्लानोयं

१ निहन्तीति इ० । निदहन्तीति इ० ।

२ अभ्यतस्युरिति इ०, इ० च ।

३ प्राणेभ्यान्देवानिति इ०, इ० च ।

पिता मयोभृः, पुनरिमं समीर्योत्थापयामीति^(१) । स ह सत्त्व-
मात्यायाभ्युपतिष्ठते^(२), यदि ह वा अपि निर्णिकस्यैव कुलस्य
सम्युक्तेण यजते, सत्त्वं हैवात्यायाभ्युपतिष्ठते । यो वै प्रजापतिः स
यज्ञः । स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापितः । ये ह वा
एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयर्थस्ता उ एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यद्योर्देवतयोस्तुवत इन्द्राग्न्योरिति, अथ कस्माङ्गृयिष्ठो
देवता उक्थे शस्यन्ते^(३) इति । अन्तो वा आग्निमारुतमन्तरु-
क्थान्यन्त आश्चिनं कनोयसीषु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति ।
अथ कस्माङ्गृयिष्ठो देवता उक्थे शस्यन्ते^(४) इति । द्वे ह्ये उक्थमुखे
भवतः, तद्यद्द्वे ह्ये ह्ये ॥ १३ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । इन्द्रावार्ह-
स्यत्वं व्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति । इन्द्रावैष्णवमच्छावाक-
स्योक्थं भवति । द्वे संशस्यंस्त इन्द्रं च वारुणच्छैकमैन्द्रावारुणं
भवति । द्वे संशस्यंस्त इन्द्रं च वार्हस्यत्वच्छैकमैन्द्रावैष्णवं भवति ।
द्वे ह्ये उक्थमुखे भवतः, तद्यद्द्वे ह्ये ह्ये ॥ १४ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं धृतव्रताविलृचाभ्यनूकं ।

१ उत्थापयामेतीति च०, ठ० च ।

२ अभ्युपगम्यते इति इ० ।

३, ४, शस्यते इति ग० ।

४ द्वे संशस्यंस्त इति भ० । द्वे पंशम्भंस्त इति च० ।

मद्दित्तोयसवनम् । एत्यूषु^(१) ब्रवाणि ता अग्निरगामि भारत
इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपौ । चर्षणी धृतं मघवानमुक्त्य-
मित्युक्त्यमुखं । तस्योपरिष्ठाङ्गाङ्गाणम् । अस्तम्भाद्यामसुरो विश्व-
वेशा इति वारुणं सांशंसिकम् । अहम्बेति वरुणोवौहेवतयोः
संशंसायानतिशंसाय । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति पर्यास
ऐन्द्रावारुणे । एन्द्रावारुणमस्यैतनित्युक्त्यां^(२) । तदेतत् स्वस्मि-
न्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव । अश्रो इन्द्रस्यैव मिथ्य-
नस्य प्रजात्यै स्वेकपादिनौ^(३) भवति । एकपादिन्या होता
परिदधाति । यत्र होतुर्हात्रकाणां युच्चन्ति^(४), तत् समृद्धिन्तदै
स्तत्वावां राजानामध्वरेववृत्त्यामिति । एवमेव केवलपर्यासं
कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवीत्तरयोर्भवति । इन्द्रावरुणा
मधुमत्तमस्येति यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रौणाति,
वषट्कल्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याघयन्ति न
ह्य गराण्यसाः सौदन्ति ॥ १५ ।

अथ यदैन्द्रावार्हस्यत्यं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्त्यं भवति, इन्द्रस्य
सोमं पिवतं वृहस्यतेस्मिन्^(५) यज्ञे मन्दसाना वृषणुस् इत्यृचा-
भ्यनूक्तं मद्दित्तोयसवनं । वयमु तामपूर्व्यं यो न इदमिदं

१ एत्यूषु इति ठ० च । एत्यूषु इति च० ।

२ अस्यैतं नित्यमुक्त्यमिति च० ।

३ स्वेकपादिनीति भ० ।

४ युच्चतीति ग० ।

५ वृहस्यते तस्मिन्निति ग० ।

पुरेति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । प्र मंहिषाय वृहते
वृहस्य इत्युकथमुखं । एन्द्रं जागतं, जागताः पश्वः, पशूना-
मास्यै । जागतमुवै लृतीयसवनं लृतीयसवनस्य रूप । उद-
प्रुतो (१) न वयो रक्षमाणं इति वार्हस्यत्वं सांशंसिकं । अह-
च्छेति हृहस्यतिरब्रवीत् देवतयेः संशंसायानतिशंसाय (२) ।
अच्छाम इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति पर्यास इन्द्रावार्हस्यत्वे ।
इन्द्रावार्हस्यत्वमस्यैतं नित्यमुक्त्यं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने
स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इत्वं वा एता देवता भूत्वा
व्यजयन्त विजित्वा एव, अथो इत्वस्यैव मिथुनस्य प्रजालै ।
वृहस्यतिर्नः परिपातु पश्चादित्यैन्द्रावार्हस्यत्वा परिदधाति । इन्द्रा-
वृहस्यत्वोरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । उतोत्तरस्मादधरादधायो-
रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोत्तिः ।
सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आग्निपमाशास्ति, नात्येवं कामं कामयते ।
सोम्यै कामः समृधते, य एवं वेद । यथैवं विहान् ब्राह्मणच्छंसे-
तया परिदधाति । वृहस्यते युवमिन्द्रय वस्त्र इति यजति । एते
एव तदेवते यथाभागं प्रोणाति वपट्टात्यानुवपट्टरोति । प्रत्ये-
वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराश्लसाः सोदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवमच्छावाकम्योक्त्यं भवति, इन्द्राविष्णु मद-
यतो मदाना मा सोमं यातं द्रविणो दधानेत्युच्चा भ्यनूकं महदि
लृतीयसवनं । अधाहोन्द्र गिर्वण द्रवन्त इन्द्र गिर्वण इत्यच्छा-
वाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । ऋतुर्जनिकौ तस्या अपस्परौत्युक्त्य-

१ उद्ग्रुत इति ग० ।

२ शंसायानतिरुमायेति अ० ।

मुखं। तस्योक्तं व्राञ्छणं, नूमत्तेऽ दयते स निष्ठन्निति वैश्णवं सांशं सिकं। अहंचेति विशुरव्रवीत्, देवतयोः संशंसायानतिशंसाय। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमौति पर्यास ऐन्द्रावैश्णवे। ऐन्द्रावैश्णवमस्यैतं निष्प्रमुक्यं। तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्वा एव। अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्वा उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे इत्यैन्द्रावैश्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति। एते एव तदेवते यथाभागं प्रौणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रलेवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यानाराश्छुसाः सौदन्ति ॥१७॥

अथाध्वर्यो शश्छुसावोमिति स्तोवियायानुरूपायीक्य-मुखाय परिदधानौयाया इति चतुश्चतुराव्यहयन्ते। चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते। अथो चतुष्पादः पश्वः, पशु-नामास्यै। अथो चतुष्पर्वाणो हि द्वृतीयसवने होत्रकाः, तस्माच्चतुः सर्वे त्रैष्टुभं जागतानि शंसन्ति। जागतं हि द्वृतीयसवनं। अथ हैतत् त्रैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतौये द्वृतीय-सवने च होत्रकाणां शस्त्रं। धीतरसं^(१) वा एतस्वनं, यत्तृतीय-सवनं। अथ हैतदधीतरसं शुक्रियं क्वन्दः, यत् त्रिष्टुभा यातया-मसवनस्यैव तत्^(२) सरस्वतायै। सर्वे समवतौभिः परिदधति, तद्यस्वमवतौभिः परिदधति। अन्तो वै पर्यासोन्त उदर्कोन्ताः, स-जाया उ ह वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति। सर्वे मदतौभि-

१ वोतरसमिति ग०, भा०, ट० च।

२ सवनस्यैतदिति क०।

र्यजन्ति, तद्यमद्वतोभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतौभिः पौत्रवतौभिर-
भिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तस्मृदं । सर्वे नुवषट् कुर्वन्ति,
स्त्रिष्टक्त्वा अनुवषट् कारो नेत् स्त्रिष्टक्तमन्तरयामेति । असौ वै
लोकस्तुतोयसवनं, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्यानि दृतीयसवनस्य ।
स एतैः पञ्चभिरूप्यैः एताः पञ्च दिश आप्नोति । तद्यदेषां
लोकानां रूपं, या मात्रा । तेन रूपेण तद्या मात्रयेमांशोका-
नुधोतोमांशोकानुधोतोति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं घोड़शिनः घोडशिल्वं, घोडशस्तोत्राणि घोडग-
गस्त्वाणि घोडगभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, शोड-
शिनोनुशुभमभिसम्पन्नस् ॥१॥ वाचो वा एतौ स्तनौ, सत्यानुते
वाव ते, अवत्यैनं सत्यं, नैनमनुतं हिनस्ति, य एवं वेद ॥ १९ ॥

इत्यर्ववेदोत्तरगोपयन्नाद्यग्णस्य चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥४॥

अथ पञ्चमप्रपाठकः ।

ओम् । अहौर्वै देवा आश्वन्त रात्रीमसुराः । तेऽसुराः
समावदीर्था एवामन्, नो व्यावर्त्तन्त । सोऽवौत्, इन्द्रः कशाहं
चेमानसुरान् रात्रीमन्वैश्यामहा इति । स देवेष न प्रत्यविन्दत्,
अविभयूराविस्तमसः । सृत्योस्तम इव हि रात्रिः, सृत्युर्वै तमः,
तस्मादाप्येतर्हि भूयानिव नक्तं । स यावत्मादभिवाप्रकस्य
विभेति, तं वै कृत्यांस्येवान्वयन् । तद्यच्छन्दास्येवान्वयन्,

१ अनुष्टुप्भेदभिसम्पन्नप्रपाठेति ३० ।

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविक्षयते न पुरोरन्नधाय्या नान्या देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त । यत् पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं । तान्वै प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्मध्यरात्रादुत्तमैरपररात्रात् । अपिगर्वया अपिस्मसीत्यब्रुवन् । तदपिशर्वया अपिस्मसीत्यब्रुवन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं । शर्वराणि खलु ह वा अस्यैतानि छन्दांसीति ह स्माह । एतानि ह वा इन्द्रं रात्रग्रास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिशर्वराणामपि शर्वरत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषामश्वा गाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते^(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां वासी हिरण्यं मणिरध्यात् ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते । आ द्विषतो वसु इत्ते, निरवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकिभ्यो नुदते, य एवं वेद ॥ २ ॥

पवमानवदहरित्याहुः, न रात्रिः पवमानवती, कथमुभ पवमानवती भवतः, किन ते समावज्ञाजौ भवत इति । यदेवैन्द्राय मद्दने सुतमिदं^(२) वसो सुतमन्य इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

१ स्तुवन्ति इति ३० ।

२ स्तुतमिति ५० ।

च शंसन्ति (१) च, तेन रात्रिः पवमानवतो, (२) तेनोभे पवमान-
वतो भवतः, तेन ते समावद्वाजौ भवतः । पञ्चदशस्तोत्रमहरि-
त्वाहः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः,
केन ते समावद्वाजौ भवत इति । द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वराणि
तिष्ठभिर्देवताभिः सन्धिना राथन्तरेणाग्निना यः स्तुवते, तेन
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते
समावद्वाजौ भवतः । परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितमनुशंसन्ति,
परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुम्यादित्यतिशं-
सन्ति (३) । स्तोममति वै प्रजास्यात्मानमतिपश्वः (४) । तद्यदेवा-
स्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । अथो हयं वा इदं सर्वं स्त्रेह-
श्वैव तत्तेजश्च । अथ तद्हीरात्राभ्यामास्त्रं स्त्रेहतेजसोरात्यै ।
गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो, वै गायत्री, तमः पाप्ता,
रात्रिस्त्रेन तेजसा तमःपाप्तानन्तरन्ति पुनरादाय (५), शंस-
न्ति । एवं हि सामग्राः स्तुवते, यथा स्तुतमनुशस्त्रं भवति ।
न हि तत् स्तुतं यत्रानुशस्त्रं । तदाहः, अथ कस्मादुत्तमात्
प्रतीहारादाहय साम्ना शस्त्रमुपमन्तव्यन्तोति ॥३॥

युरुषा वै यज्ञः, तस्यगिर एव हविर्धानं, सुखमाहवनीयः, उदरं
सदः, अन्तरुक्त्यानि, बाहू मार्ज्जालीयशाम्नीध्रीयश्च, या इमा

१ स्तुवति च शंसन्तीति ग० ।

२ पवमानवतौतीति ग० ।

३ अतिशंसन्तीति ग०, भ०, ठ० च ।

४ प्रजास्यात्मानमितीति ग०, च० च ।

५ पुनरादायेति क० ।

देवतास्ते अन्तःसदः, सन्धिष्ठाप्रतिष्ठे^(१) गार्हपत्यव्रतश्चवणौ इति । अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उज्जाता, अपानः प्रस्तोता, व्यानः प्रतिहर्त्ता, वाग्धोता, चक्षुरधर्घर्युः, प्रजापर्तिः सदस्यः, अङ्गानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः । तद्यदधर्घर्युस्तोत्रमुपाकारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्त्रयते, ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति । मनोग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन स्तुयामेति, प्राणनिव तत् मनसा सन्दधाति । अथ यद्ब्रह्मा स्तुतेत्युच्चैरनुजानाति, मनो चै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तोति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति । अथ यदुज्जातोद्भायति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्बोता साम्ना शस्त्रमुपसन्तनोति, वाङ्मै होता, वाचमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो ब्रह्माणमुपासीदति, प्रजापतिर्वै सदस्यः, प्रजापतिमेवाप्नोति । अथ यद्बोत्राशंसिनः सामं सन्ततिकुर्वन्ति, अङ्गानि वै होत्राशंसिन, अङ्गान्वेवास्य तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासोदति, आत्मा वै यजमानः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति । तस्माद्वै वहिर्वैद्यभ्याशावयेयुर्नाभ्युदियावाभ्यस्तमियान् नाधिष्ठेऽप्रतपेन्नेत् प्राणेभ्य आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निनर्द्यन्ति, प्रथमरात्रादेव तदसुरान्विरप्नन्ति । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

१ सन्धिष्ठाप्तः प्रतिष्ठे इति ग०, च०, छ०, च ।

निनर्दयन्ति, मध्यमरात्रादेव तद्सुरान्विरम्भन्ति । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते, उत्तमेषु निनर्दयन्ति, उत्तमरात्रादेव तद्सुरान्विरम्भन्ति । तद्यत्राभ्याधारात् पुनः पुनः पापानं निर्हरन्त्वेवमेवैतत् स्तो त्रियानुरूपाभ्यामहोरात्राभ्यामेव तद्सुरान्विरम्भन्ति । गायत्रीं शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । गायत्री गस्त्वा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म है वै जगती, ब्रह्मणैवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । व्यावृहयन्ते गायत्रीश जगतोशान्तरेण, कृन्दास्येव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति । जगतीः गस्त्वा त्रिष्टुभः शंसन्ति, पश्चत्रो वै जगती, पश्चनेव तत् त्रिष्टुभः परिदधति । बलं वै बोर्यं त्रिष्टुप्, बलमेव तद्वीर्यन्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अन्यत्वत्यो मदत्यः सुतवत्यः पीतवत्यस्त्रिष्टुभो याज्याः समृद्धाः सुलक्षाः, एतद्वै रात्रौरूपं जाग्रियात् । रात्रिं यावदु है न वा स्तुवते न वा गस्यते, तावदोऽवरा असुररक्षांसि च यज्ञमनुवन्यन्ति^(२) । तस्मादाहवनोर्यं समिधमानोप्रीयं गार्हपत्यं धिशां समुच्चलयते । अतिभापयेरन् ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारे भित्रं सुवीरंस्तान् हातः येठो वा इति पापानाभिष्टुक्तोति^(३) । ते तमःपापानमपाप्नते ते तमःपापानमपाप्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूपं वै त्वाऽमिन्द्रोहं स त्वदा हतपुत्रोभिचरणोयमपेन्द्रं

१ तद्वीर्यं नत इति भ० । तद्वीर्यं नत इति इ० ।

२ यज्ञमनु भनयन्तीति भ० । यज्ञमनुभनयन्तीति ग० ।

३ अभिष्टुक्तोतीनि भ० ।

सोममाहरत्^(१) । तस्येन्द्री जन्मिरे । स संस्कृत्वा^(२) प्रासहा सोम-
मपिवत् स विष्टद्वार्थ्यत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन^(३) न
पातव्यः । सोमपीथोस्य द्वृग्द्विको^(४) भवति । तस्य मुखात्
प्राणेभ्यः श्रीर्यशांस्यूर्ध्वान्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविश्न् ।
तस्मात् पश्वो यशोयशो ह भवति, य एवं वेद । ततोस्मा
एतद्विनौ च सरस्तौ च यज्ञं समभरन्^(५), सौत्रामणिं सैषज्याय ।
तयेन्द्रमभ्यषिच्चन् । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः
स्तानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यज्ञैवं विद्वान् त् सौत्रा-
मण्याभिषिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, चक्रं वै साम, चक्रेणैवैनं तदभि-
पिच्चति । अथो साम्वाज्यं वै साम, साम्वाज्येनैवैनं तत्
साम्वाज्यं गमयति । अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्वेदानां रसेनाभिषिच्चति । दृहत्यां गायत्ति^(६),
दृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठतस्तपति ।
ऐन्द्र्यां दृहत्यां गायति^(७) । ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रा-
मणिः । ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एवैनं तदायतने
प्रीणति । अथ कस्मात् संश्यानानि नाम, एतैवैं सामभिर्देवा

१ सोममारदिति च०, भ० च ।

२ संस्कृता इति ग० ।

३ नानुपहृय तेन इति भ० ।

४ अस्याद्विक इति च० ।

५ सम्भरेदिति च० ।

६ दृहत्यां गायतीति छ०, ट० च । दृहत्या गायतीति ग० ।

७ दृहत्या गायतीति ग० ।

द्रनिन्द्रियेण वौर्येण समश्यन्^(१), तथैवैतदाजमाना एतैरव सामभिरिन्द्रियैव वैर्येण समश्यन्ति । संश्वसे विश्वसे सत्य-श्वसे श्वस इति सामानि भवन्ति । एवेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयन्ति । चतुर्निधनं भवति, चतस्रो वै दिशः, दिक् तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुर्यादः पश्वः, पशूनामासैर । तदाहुः, यदेतत् साम गोयते, अथ क्वैतस्य साम्नमुक्त्यं का प्रतिष्ठा । चयोदेवा एकादशेत्याहुः, एतदा एतस्य साम्नमुक्त्यमेवा प्रतिष्ठा । त्वयस्त्विंशं यहं गृह्णाति, साम्नः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयत, वाजमाप्नुयात्, स्वर्गं लोकमेति । स एतं वाजपेयमपश्यत् । वाजपेयो वा एपः, य एप तपति, वाजमेतेन यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति । शुक्रदत्यो ज्योतिष्मलः प्रातःसवने भवन्ति, तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति । वाजवत्यो माध्यन्दिने सवने स्वर्गस्य लोकस्य समध्यै । अन्नवत्यो गश्वत्यः पशुमत्वस्तौयसवने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति । सर्वः सप्तदशी-भवन्ति^(२), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवाप्नोति । हिरण्यसज्जन्त्विजो भवन्ति, महस एव तदूपं क्रियते । एप मेमुमिंक्षोके प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिष्वैनमन्तर्दधत्याजिं धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति, विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्णलोकादेवैनमन्तर्दधति । देवस्य सवितुः सर्वं स्वर्गं लोकं वर्षिष्ठं नाकं रोहियमिति ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सविटप्रसूत एवैनं तत् समर्पयति । अथो

१ समश्यन् इति च ० ।

२ भवतीति ग ० ।

प्रजापतिवै ब्रह्मा, प्रजापतिमेवैनं वज्रादधिप्रसुवति, नाकस्यो-
ज्जिल्यै वाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिगायति, वाजिमान्
भवति । वाजो वै स्वर्गी लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति ।
विष्णुः शिपिविष्टवतीषु वृहदुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं
रूढ्वा ब्रधस्य विष्टपमतिक्रामत्वतिक्रामति ॥ ८ ॥

अथातो अस्तीर्यामाः, प्रजापतिवै यत् प्रजा अस्तजत, ता
वै तां ता अस्तजत । ताः सृष्टाः पराच्य एवांसन्नोपार्बतन्त । ता
एकेन स्त्रीमिनोपाग्नह्वात् । ता अल्यरिच्यन्त, ता हाभ्यान्ताः सर्वैः ।
तस्मात् सर्वस्तोमः, ता एकेन एष्टेनोपाग्नह्वात् । ता अल्यरिच्यन्त,
ता हाभ्यां ताः सर्वैः, तस्मात् सर्वस्युष्टः । ता अतिरिक्तोक्थे वार-
वन्तीयेनावारयन्, तस्मादेषोतिरिक्तोक्थवान् भवति । तस्माहार-
वन्तीयं ता यदास्ता यच्छत्, अतो वा अस्तीर्यामाः । अयो प्रजा-
वाप्नुरित्वाहुः, प्रजानां यमन इतोहैवैतदुक्थ्युः^(१), ता वर्हिः प्रजा
श्चायेरंस्तर्हि हैतेन यजते, स एषोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन्
यज्ञे विश्वजितः एष्टमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमवेति ।
पितैष यज्ञानां तद्यथा शेषिनि संवर्गेयुरपि विहिषाणाः, एवमेवै-
तच्छेषिनो वर्गेयान्वमवस्थानुचर्याय चमन्ते ॥ ८ ॥

तद्यथैवादोन् ह उक्थानामान्वेयं प्रथमं भवति, एवमेवैतदवा-
प्यान्वेयं प्रथमं भवति । ऐन्द्रे वाव तत्त्वोत्तरे ऐन्द्रे वा एते
ऐन्द्रवैश्वमच्छावाक्स्योक्थं भवति । चतुराहावान्यतिरिक्तोक्थ-
यानि भवन्ति, चतुष्यां वै पश्वः, अयो चतुष्यादः पश्वः, पशूना-
मासैर । त एते स्त्रीविद्यानुरूपास्तुचा अर्द्धचंगस्याः । प्रतिष्ठा वा

१ इतिहैवैतदुक्तमिति ३०, ५० च । इती हैवैतदुक्तमिति ३० ।

पर्वचः, प्रतिष्ठित्वा एव । अद्यतेषामेवाख्तिनानां सूक्तानां हे हे समाहावसेकैकमहरहः शंसति, अश्विनौ वै देवानां भिषज्ञौ, तस्मादश्विनानि सूक्तानि शृणति, तदश्विभ्यां प्रददुरिदं भिषज्यतमिति । चेतवत्यः परिधानौया भवन्ति, यत्र हतस्तत्-प्रजा अग्नायन्तोः पिवासन्तोः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना एताभिर्यथाचेत्रं पाययाच्चकार तर्पयाच्चकार, अयो इवं वै चेत्रं पृथिवी, अस्यामदीनायामन्ततः प्रतिठास्यामहा इति । विष्टुभो याज्या भवन्ति, यत्र^(१) हतस्तत्-प्रजा अग्नायन्तोः पिवासन्तोः तंरुद्धा स्थिता वभूवुः, ता हैवैना एताभिर्यथौकसं व्यवसाययाच्चकार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १० ॥

अथातोनैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातः सवनेहीनमेव तत्सन्तत्वन्त्यहीनस्य मन्तव्यै । तद्यथा ह वा एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुतः^(१), तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति । तद्यज्ञःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातः सवनेहरेव तदङ्गो रूपं कुर्वन्ति । अपरेणैव तदन्हापरम-हरभ्यारभन्ते^(३), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने । श्रीवैपृष्ठानि तानि तस्मिन्देवावस्थितानि भवन्ति । एतेनैव विधिना वृत्तोय-सवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१ य उ इति २० ।

२ एकाहस्तुतमहीनः स्तुत इति च । एक हनुत एवमहीनगुत इति ह ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ग०, २० च ।

३ अभ्यरभन्ते इति २० ।

अथात आरम्भणौया एव, ऋचुनौती नो वरुण इति मैत्रा-
वरुणस्य । मित्रो नयतु विद्वानिति, प्रणेता वा एष होत्रकाणां,
यन्मैत्रांवरुणः, तस्मादेषा प्रणेत्रिमती^(१) भवति, इन्द्रं वी विश्वतस्य-
रीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमैत्रैतया-
हरहर्निवृह्यन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्रं वृड़त्वे । यत्रैवं विद्वान्
ब्राह्मणाच्छंसेतामहरहः शंसति । यत् सोम आसतेनर इत्यच्छा-
वाकस्य । इन्द्राग्नी अजोहवुरितीन्द्राग्नी एवैतया हरहर्निवृह्य-
यन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्राग्नी वृड़त्वे । यत्रैवं विद्वानच्छा-
वाकस्येतामहरहः शंसति, ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः
सन्तारणः । स्वर्गमैत्रैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानौया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य ।
इषांश्च स्वधीमहीति^(२), अयं वै लोक दूषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति;
उभावैवैनौ तौ लोकाच्चारभते । व्यन्ततरिक्षमतिरिदिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनो विवृद्धं^(३) । स्वर्गमैत्रैताभिर्लोकं विवृणोति । मदे सो-
मस्य रोचनेन्द्रो यदभिनद्वलमिति, सिषासबो ह वा एते यद्विच्छि-
ताः, तस्मादेषा बलवती भवति । उद्भा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृणुन्
गुहासतीः । अर्वाच्च नुनुदे बलमिति, सनिभितेभ्य एतयावरुणे ।
इन्द्रेण रोचनादिवो दृढानि दृंहितानि च । स्त्रिराणि न पराणुद
इति, स्वर्गमैत्रैतया हरहर्लोकमवरुणे । आहं सरावतीवतीरित्यच्छा-
दा तस्य । इन्द्राम्ब्योरवेष्टुण इति, एतद्वा इन्द्राम्ब्योः प्रियन्यामः,

१ प्रणेत्रिमतीति दृ० । प्रणेत्रिमतीति च० ।

२ इषांश्च स्वधीमहीतीति च० । इषांश्च स्वधीमहीति दृ० ।

३ विवृद्धचमिति च० । विवृद्धचमिति दृ० ।

यद्वागिति, प्रियेणैवैनो तदान्ना सर्वद्यति । प्रियेणैव धान्ना सम्भवते, य एवं वेद ॥ १३ ॥

उभयो^(१) होतकाणां परिधानीया भवन्ति, अहोनपरिधानीयाच्चैकाहिन्यस्य^(२), तत एकाहिकीभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते नास्माह्नोकान्न प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्यायै, उभयीभिर्वृद्धाणाच्छंसो । एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण एतोमच्च लोकमसुच्च । अथोऽहोनच्चैकाहच्च, अथोसंवत्सरच्छाग्निद्वीमच्च, अथो मैत्रावरुणच्छावाकच्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण एति । अथ तत एकाहिकीभिरेव टृतीयसवने होतकाः परिदधाति, तेनास्मांज्ञोकान्न प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्य समद्यै । कामं तद्विता शंसेत्, यद्वितकाः पूर्वेयुः शंसेयुः । यद्वै होता तद्वितकाः, प्राणो वै होता, अङ्गानि होतकाः, समानो वा अयं प्राणोङ्गान्यनुसन्नरन्ति । तस्मात् तत् कामं होता शंसेत्, यद्वितकाः पूर्वेयः शंसेयुः । यद्वै होता तद्वितकाः, आत्मा वै होता, अङ्गानि होतकाः, समानो वा इमेङ्गानामन्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंसेत् । यद्वितकाः पूर्वेयः संशेयुः, यद्वै होता तद्वितकाः, सूक्तान्तैर्हेता परिदधाति, अथ समान्य एव होतकाणां परिधानीया भवन्ति ॥ १४ ॥

यः श्वःस्त्रात्रियमद्यस्त्रोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवने-होनमेव तस्मन्तन्वन्ति, अहोनस्य सन्तत्यै । त एते होतकाः प्रातःसवने । पठहस्त्रोत्रियं शस्त्रा माध्यन्दिनेहोनसूक्तानि शंस-

१ उभय इति ग०, च०, भ०, ट० च ।

२ एकाहिनस्यन्ति इ० ।

न्ति, (१) सल्ली यातु मध्वां ऋजोवीति । मल्लान् मैत्रावरणो अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसी । शासद्विद्विद्वितु- नेष्यगादित्यच्छावाकः । तदाहुः, कस्मादच्छावाको वक्षिवदेतत् सूक्तमुभयत शंसति, स पराक्तु चैवाह सर्वाक्तु चेति । वौर्यवान् वा एष वहुचः, यदच्छावाकः । वहति ह वै वक्त्रेऽदुरः, यासु युज्यते । तस्मादच्छावाको वक्षिवदेतत् सूक्तमुभयत शंसति, स पराक्तु चैवाह सर्वाक्तु चेति । तानि पञ्चस्त्रहःसु शस्यन्ते । चतु- विंशेऽभिजिति विषुवति विष्वजिति महाव्रते तान्वेतान्वहीन- सूक्तानीवाचक्षते । न ह्येषु किञ्चन होयते, पराञ्चि ह वा एतान्वहान्वभ्यावत्तीनि भवन्ति । तस्मादेतान्वेतेष्वहःसु शस्यन्ते । यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेवैतानि शंसति, इन्द्रमेष्वैतैर्निवृह्यन्ते, यथ ऋषभं वासितायै ते वैदेवाश ऋषयथाब्रुवन्, समानेन यज्ञश्च सृष्टतन्वामहा इति । तदे- तद्यज्ञस्य समानमपश्यत् । समानां प्रगाथां समानो प्रतिपदः समानानि सूक्तानि । ओकाःसारो वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छति । गच्छत्वेव तत्रापरं यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥ १५ ॥

इत्यर्वं वेदोन्तरगोपयन्नात्तरस्य पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठप्रपाठकः ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विष्वामित्रः प्रथममयत्,

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्वत् यत्र इन्द्रो जुजुपे यत्र वष्टि कथामहाम-
वृधत् कस्य होतुरिति । तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवो असृ-
जत । सहे रक्षाद्वक्त्रे^१ विश्वामित्रो यान् वाहं सम्पातानदर्शं^२ (३),
स्तान्वामदेवो असृजत । कानि त्वं हि सूक्तानि सम्पातां-
स्तत् प्रतिमान् सृजेयमिति । स एतानि सूक्तानि सम्पातां
स्तत् प्रतिमाननसृजत, सद्यो ह जातो हृषभः कनौन उदु वद्वा-
ख्यैरतयवस्थामितष्टे^४ (५) वदोधया मनोपामिति विश्वामित्रः ।
इन्द्रः पूर्भिर्दातिरहासमर्कैर्य एक इहव्यवर्षणोनां यस्तिगमशृङ्गो
हृषभो न भीम इति वसिष्ठः । इमामूषुप्रभृतिं सातयेधा
इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः शासदद्विर्दुहितुर्नृत्यज्ञादिति^५
भरहाजः । एतैर्वै सम्पातैरेत कृपय इमान् लोकान् सम-
पतन् । तद्यत्समपतन्, तम्यात् सम्पातां, तत् सम्पातानां
सम्पातलं । ततो वा एतां स्त्रीन् सम्पातान् मैत्रावरुणो विप-
र्यासमेकैकमहरहः गंसति, एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्वते ति प्रथमे-
हनि, यत्र इन्द्रो जुजुपे यत्र वष्टोति द्वितोये, कथामहामवृधत्
कस्य होतुरिति द्वितोये । त्रीनेव सम्पातान् वाद्वाणाच्छत्सौ
विपर्यासमेकैकमहरहः गंसति, इन्द्रः पूर्भिर्दातिरहासमर्कैरिति
प्रथमेहनि, व एक इहव्यवर्षणोनामिति द्वितोये, यस्तिगमशृङ्गो
हृषभो न भीम इति द्वितोये । त्रीनेव सम्पातानच्छावाकी

१ गङ्गेत्वाद्वक्त्रे इति ग०, क० च ।

२ सम्पातानदर्शग्निति च ।

३ अवस्थामितष्टे इति ठ० च । अवस्थामितष्टे इति ठ० ।

४ नप्रज्ञादिति ग०, च०, क०, ठ० च ।

विपर्यासमेकमहरहः शंसति, मामूषुप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शास्त्रक्रिंदुहितुर्न्यज्ञादिति^(१) तृतीये । तानि वा एतानि नव त्रीणि चाहरहःशंस्यानि । तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञमाप्नोति । तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तान्यन्तरेणावापमावपेरन्, अन्यूखा^(२)विराजश्चतुर्थेहनि, वैपदीश्च पङ्क्तीः पञ्चमि, पारुचेषो षष्ठेय यान्यन्यानि महास्तोत्राण्यष्टचान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अद्य नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुणः । वनेन वा योऽन्यधायि चाकन्त्रिति ब्राह्मणाच्छंसी । आयाह्वार्ण्डुपबन्धुरेष्ट इत्यच्छावाकः । एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्हेवाश्च कृषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं लोकं यन्ति । सद्यो ह जातो द्वषभः कनीन इति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्यातानामहरहः शंसति । तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन सूक्तेन देवाश्च कृषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदृषभवत् पशुमङ्गवति पशूनामास्यै । तत्पञ्चच्चं वभति, अन्तं वै पङ्क्तिः, अन्नाद्यस्यावरुद्धै^(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्विति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नप्त्रज्ञादिति ग०, च०, द०, ट० च ।

२ आवपेरन्युखा इति भ० । आवपेरन्युखा इति द० । आवपेरन्युषा इति ट० ।

३ अवरुमैत्र इति द० ।

गंसति । उदु ब्रह्माख्यैरतश्वस्येति ब्राह्मणाच्छृङ्गौ । ब्रह्मणू
देतत् सूक्तं, समृद्धमेतेन सूक्तेन देवाश्च कृपयश्च स्वर्गं लोक-
मायन् । तद्यैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदु
वै पठर्चं, पठ्वा च कृतवः, कृतूनामाख्यै । तदुपरिष्टात् सम्पाता-
नामहरहः गंसति । अभितष्टै वदीधया मनौपामित्यच्छादाको
अहरहः गंसति । अभिवद्यति तत्वै रूपमभिप्रियाणि मर्मग्र-
त्यराणीति, यान्येव पराख्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
भिममृश्नतो यन्त्यभ्यारभमाणाः । परो वा अस्माक्षोकात्^(१)
स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृशन्ति । कवौं कृच्छामि^(२)
सन्दृश्ये सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वै प्रीतास्ते वै कवयः,
तान्यमेव तदभ्यभिवद्यति । यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राण-
नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै । यदु वै गदर्चं, दश वै पुरुषे
प्राणाः, दश स्वर्गो लोकाः, प्राणांयैव तत् स्वर्गांश्च लोकानाप्नोति ।
प्राणेषु चैवैतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । यदु वै
दशर्चं, दशाच्चरा विराङ्, इयं वै विराङ्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सकृदिन्द्रं निरा-
हते, नेत्रादूपाद्रं प्रच्यवते, तदुपरिष्टात् सम्पातानामहरहः
गंसति ॥ २ ॥

कस्तुमिन्द्र त्वा वसुं कन्त्रव्यो अतसोनां कदूकुन्वस्यात्^(३)

१ अक्षांशोका इति ८०, ८० च ।

२ रिक्षामोति ८० । रुक्षामोति ८० ।

३ कदून्व॑स्याचतमिति ८० । कदून्व॑स्याकृतमिति ८०, ८० च । कदून्व॑स्या-
कृतमिति ८० ।

इति कदन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति । एको वै प्रजापतिः, प्रजापतेरास्यै । यदेव कदन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव कदन्तः, अथो अन्नं वै कं, अथो अन्नस्यावरुद्ध्यै । यदेव^(१) कदन्तः, अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुद्ध्यै । यदेव^(२) कदन्तः, अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुज्जाना यन्ति, तानि कदद्विः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति^(३), तान्येताज् छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । त्रिष्टुभः सूक्तः प्रतिपदः शंसेयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाया इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । क्वचं वै हेता, विशेहोत्तर-शंसिनः, क्वचस्यैव तदिपं प्रत्युद्यामिनौङ्गुर्युः । पावमानस्य^(४) सन्निष्टुभौ मा इमा^(५) सूक्तः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै समुद्रं प्रवरेयुः, एवं हैवैते प्रप्लवयन्ते^(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं वोपासन्ते, तद्यथा सैरावतौ नावं पारकामाः समारोहेयुः, एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति । न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तते^(७) । वीर्यवल्तं मंहिताभ्यो नद्यावह्यीत, समानं हि छन्दः, अथोऽन्ये धाया

१ यदेवेति च०, द० च ।

२ यदेवेति च०, द० च ।

३ भवतौति द० ।

४ पावनस्येति च०, भ० च ।

५ वाइमा इति द०, द० च ।

६ प्रप्लवन्ते च०, भ०, द० च । प्रप्लवते इति ग० ।

७ लोकमुपावर्त्तते दूनि ग०, द० च ।

करवाणीति । यदेनाः शंसन्ति^(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यद्वैदेनाः शंसन्ति^(२), इन्द्रमेवैतैर्निर्द्वयन्ते, यथा कृष्णम्^(३) वासितायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मध्यवद्मित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पातानामहरहः शंसति । अपापाचो अभिभूते नुदम्बापोदीचो अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति, अभयस्य रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति, ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति । युक्तवत्तौ युक्त इवाह्नहीनोहीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुनेषीति, अक्षावाको अहरहः शंसति । अनुनेषीत्येत इवाह्नहीनोऽहीनस्य रूपं नेषीति सत्रायणरूपं । ओकःसारी हैवैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं, यथा कृष्णम्^(४) वासितायाः, एवं हैवैषामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति^(५) । न शूनं यथाहीनस्य^(६) परिदध्यात् । चत्रियो ह राक्षाच्चवते, यो हैव परो भवति, तमभिव्यति ॥ ४ ॥

अथातोहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिच्चमतिरदिल्हीनं युड्क्ते । एवेदिन्द्रमिति विमुच्चति । नूनं सा त इल्हीनं युड्क्ते । नून्त इति विमुच्चति । एष ह वा अहीनं तनुमर्हति, य एनं योक्त्रच्च विमोक्त्रच्च वेद, तस्य हैषैव युक्तिरेषा विमुक्तिः ।

१, २, शंसन्तीति ८० ।

३ यथाह्वयममिति ८० ।

४ यथाह्वयममिति ८०, च०, भा० च ।

५ यज्ञमागच्छन्तीति ८० ।

६ न शूनं यथाहीनस्येति ८० ।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकोभिः परिदध्युः, प्रथम एवा-
हनि यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्याः । अथ यदहीनः परि-
धानौयाभिः परिदध्युः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्क्षयेत, एवं
यजमाना उत्क्षयेरन्, नाहीनकर्म कुर्याः । अथ यदुभयौभिः
परिदध्युः, तद्यथा दोर्वाच्च उपविमोक्षं याज्याः, ताष्टक् तत्
समानौभिः परिदध्युः । तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्त्रीम-
मतिशंसेत्, दीर्घारण्यानि भवन्ति, यत्र बह्नीभिः स्त्रीमोति-
शस्यते, अथो क्षिप्रन्देवेभ्योऽनाद्यं सम्प्रयच्छामौति, अपरिमिताभि-
रुत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो वै खर्गो लोकः, खर्गस्य
लोकस्य समर्थ्यै । तद्यथा अभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्,
ताष्टक् तत् समानौभिः परिदध्युः । सन्ततो हैवैषामारब्धो
विस्त्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृचा वषट् क्षत्यं सन्तत्यै सन्धीयते
प्रजया पश्चभिः, य एवं विद ॥ ५ ॥

तदाहुः, कथं द्वुप्रकृथो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा द्विसूक्ता
इति । असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेक-
सूक्तः । स यद्विध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डलं भा अपरं
शुक्रमपरं क्षणं, तस्माद्द्वुप्रकृथः । रश्मयो वाव होत्राः, ते वा
एकैकं, तस्मादेकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य रश्मेहौ हौ वर्णा भवतः,
तस्माद् द्विसूक्ताः । संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मा-
देकसूक्तः । तस्य यद् द्वयान्यहानि भवन्ति, शौतान्यन्यान्युष्णान्य-
न्यानि, तस्माद्दुप्रकृथः । कृतवो वाव होताः, ते वा एकैकं, तस्मा-
देकोक्थाः । तद्यदेकैकस्यतर्तौ हौ हौ मासौ भवतः, तस्माद्विसूक्ताः ।
पुरुषो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यत्पुरुषो

भवत्यन्यैव प्रत्यङ्ग्भवत्यन्यथा प्राङ्^१), तस्माद् दुग्क्यः । अङ्गानि वाव होत्राः, तानि वा एकैकं, तस्मादेकोक्याः । तं यदेकैकमङ्गः द्युतिर्भवति, तस्माद् दिसूक्ताः । तदाहः, यद् दुग्क्यो होतैकसूक्तं एकोक्या होत्रा दिसूक्ताः, कथं तत् समं भवति, यदेव दिदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् दिसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहः, यद्गिनिष्ठोम एव सति यज्ञे होतैक्ये अतिरिच्येते, कथं ततो होत्रा न व्यवच्छिद्यन्त इति । यदेव दिदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् दिसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहः, यद्गिनिष्ठोम एव सति यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि कृन्दांस्याप्याययन्ति, अथ कतमेन कृन्दसायातयामान्युक्यानि प्रणयन्ति, कथा देवतयेति । गायत्रेण कृन्दसामिनादा देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह यज्ञं तन्वाना असुररक्षांस्यभिचेरिर यज्ञपर्वणि, यज्ञमेषां हनिष्यामस्तुतीयसवनं प्रतिलृतीयसवने ह यज्ञस्वरिष्ठो वलिष्ठः प्रततुमेषां यज्ञं हनिष्याम इति । ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो बृहस्पतिमुत्तरतो विष्णुं । तेऽब्रुवन्, एकैकाः स्मः, नेदमुत्सहामहेति, सुनो हितीयो येनेदं सह व्यश्ववामहा इति । तानिन्द्रोब्रवीत्, सर्वे महितीया स्येति । ते सर्वे इन्द्रं हितीयाः, तस्मादैन्द्रावारुणमैन्द्रावार्हस्यत्वमैन्द्रावैष्णवमनुगस्यते । हितीयवन्तो ह वा एतेन स्वा भवन्ति, हितीयवन्तो मन्यते, य एवं वेद ॥ ६ ॥

आम्नेयैषु मैत्रावरुणस्योक्यं प्रणयन्ति, वीर्यं वा अग्निं, वीर्येणैवाम्ने तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुगस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, चत्रं वरुणः, पश्चव उक्यानि, वीर्येणैव तत् चत्रेण

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोषु
ब्राह्मणाच्च सिन उक्थं प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्येणैवास्मै तत्
प्रणयन्ति । ऐन्द्रावार्हस्यमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, ब्रह्मैवृह-
स्यतिः, पश्व उक्थानि, वीर्येणैव तद्ब्रह्मणा चाभयतः पशून्
परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोषु च्छावाकस्योक्थं
प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः, वीर्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रा-
वैष्णवमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पश्व उक्थानि,
वीर्येणैव तद्यज्ञेन चाभयतः पशून् परिगृह्ण क्वचेत्ततः प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मादु क्वचियो भूयिष्ठं हि पशूनामीश्यते याधिष्ठाता
प्रदाता, यस्मै प्रत्ता वेदा अवरुद्धाः, तान्येतान्यैन्द्राणि । जाग-
तानि शंसन्ति, अथो एतैरेवसेन्द्रं दृतीयसवनमेतैर्जागतं सवनं,
धराणि ह वा अस्यैतान्युक्थानि भवन्ति, यत्राभानेदिष्टो
वालखिल्लो दृष्टाकपिरेव या मरुत्, तस्मात् तानि सार्वमेवो-
पेयुः, सार्वमिदं रेतः सिक्तं समृद्धं, एकधा प्रजनयामेति ।
ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सिक्तं विलुम्पेत कुमारं
वा जातमङ्गशो विभजेत्ताद्कृतत् । तस्मात्तानि सार्वमेवोपेयुः ।
सार्वमिदं रेतः सिक्तं समृद्धमेकधा प्रजनयामेति । शिल्यानि
शंसति, यदेवशिल्यानि, एतेषां वै शिल्यानामनुकृतिर्हिंशिल्यमधि-
गम्यते । हस्तौ कंसो वासो हिरण्यमञ्जतरी रथशिल्यं, शिल्यं
हास्य^(१) समधिगम्यते । य एवं वेद यदेव शिल्यानि शंसति,
तत् स्वर्गस्यलोकस्य रूपं । यदेव शिल्यानि, आत्मसंस्तुतिवै
शिल्यान्यात्मानमेवास्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः । रेत एवास्य तत् कल्पयति । तद्रेतामिश्रं भवति, च्छया रेतः सञ्जग्मानो निषिद्धिदिति^(१), रेतसः समृद्धा एव । तं नाराशं संशंसति^(२), प्रजा वै नरः, वाक् शंसः, प्रजासु तदाचं दधाति । तस्मादिमाः प्रजा अदत्यो जायन्ते । तं हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्टादेके । उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेत्, मध्यायतना वा इयं वाग्, उपरिष्टादेदीयसोव तं होता रेतोभूतं शस्त्रा मैत्रावरुणाय सम्बन्धति । एतस्य त्वं प्राणान् कल्पयति, बालखिल्याः शंसन्ति^(३), प्राणा वै बालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत् कल्पयति । ताविहृताः^(४) शंसति, विहृताः^(५) वै प्राणाः, प्राणेनापानो अपानेन व्यानः । स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्द्धचंगो द्वितीये, ऋक्गस्तुतोये । स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वाचं चैव तन्मनश्च विहरति । यदृ द्वितीये चक्षुश्चैव, तच्छ्रीत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राणं चैव, तदात्मानं च विहरति । तदुपासो विहरेत्, कामः, अन्ये तु वै प्रगाथाः कल्पयन्तेति^(६) मर्शं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथाः कल्पयन्ते^(७) । यदेवातिमर्शं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदे-

१ अनिषिद्धतौति ग० । विषिद्धदितौति ठ० ।

२ नाराशं शंसति इति च०, ठ० । नाराशं शंसन्ति भ० ।

३ शंसतौति च०, भ०, ठ० च ।

४, ५ विक्रता इति ग० । विज्ञना इति च० ।

६ नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पयन्ते इति श० । नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पन्ते इति भ० ।

७ कल्पन्ते इति च० ।

वातिमर्शं, आत्मा वै वृहतौ, प्राणः सतोवृहतौ, स वृहतौ-मशंसौत् । स आत्माथ सतोवृहतौं^(१), ते प्राणा अथ वृहतौ-मथ सतोवृहतौं, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्वेति^(२) । यद्वेवातिमर्शः, आत्मा वै वृहतौ, प्रजा: सतोवृहतौ, स वृहतौमशंसौत् । स आत्माथ सतोवृहतौं, ते प्रजा अथ वृहतौमथ सतोवृहतौं, तदात्मानं प्रजया परिवृढन्वेति । यद्वेवातिमर्शं^(३), आत्मा वै वृहतौ, पश्वः सतोवृहतौ, स वृहतौमशंसौत् । स आत्माथ सतोवृहतौं, ते पश्वोथ वृहतौं, अथ सतोवृहतौं, तदात्मानं पशुभिः परिवृढन्वेति । तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्यच्छति । एतस्य त्वं प्रजनयेति, सुकीर्त्तिं शंसति, देवयोनिवै सुकीर्त्तिः, तद्यज्ञियायां देवयोन्यां यजमानं प्रजनयेति । वृषाकपिं शंसति, आत्मा वै वृषाकपिः, आत्मान-मेवास्य तत् कल्पयति । तन्युद्धुख^(४) इति, अत्र वै न्युद्धुखः^(५), अनाद्यमेवास्मै तत् सम्यच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तुनं । स पाढ्क्तो भवति, पाढ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लोमानि त्वगस्थिमज्जामस्तिष्क^(६) । स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याच्छावाकाय सम्यच्छति । एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय, इत्येव या मरुतं शृःसति, प्रतिष्ठा वा एव, या मरुत्, प्रतिष्ठाया

१ वृहतौति द३० ।

२ परिष्ठण्ड्वेतीति द३० ।

३ यद्वेवाश्मसेवेति द३० ।

४ तन्युद्धुखमिति द३० ।

५ न्युद्धुख इति द३० ।

एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, अन्वं वै याज्या, अन्नाद्यमेवास्मै तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचरणानीत्याचक्षते, यन्नाभानेदिष्टो बालखिल्यः । वृषाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेत् । यदेषामन्तरौयात्^(१) तद्यजमानस्यान्तरौयात् । यदि नाभानेदिष्टं रेतोस्यान्तरौयात्, यदि बालखिल्यः प्राणानस्यान्तरौयात्, यदि वृषाकपिमात्मानमस्यान्तरौयात्, यदेव या^(२) मरुतं, प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एवैनन्तःश्चावयेत् । दैव्याश्च मनुष्याश्च तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत् सह बुद्धिल^(३) आखितरा स्युर्विश्वजितो होता स दीक्षाच्चक्रे^(४), एतेषां वा एषां गिल्यानां विश्वजिति सांवक्षरिके इति होतुरुक्ष्ये माध्यन्दिनमभिप्रच्यवेते । हन्ताहमिच्छमेव या मरुतं शस्ययानीति, तद्वा तथा शस्ययाच्चक्रे । तद्वा तथा शस्यमाने गोप्ता आजगाम । स होवाच, होतः कथा ते^(५) शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति, किं ह्यभूयदित्येव या मरुदयमुत्तरतः शस्यत इति । स होवाच, इन्द्रो वै माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीकसीति, नेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीपामिति^(६) । स होवाच, क्षन्दस्त्रिवदम् माध्यन्दिनं,

१ य एषामन्ततीयादिति ३० ।

२ यद्येव या इति ३०, ३० च ।

३ बूद्धिल इति च० ।

४ मन्दौक्षाच्चक्रे इति ३०, ३०, ३० च ।

५ स होवाच तसः कथा ते इति ३० ।

६ माध्यन्दिनान्यनियासीतीति ३० । माध्यन्दिनान्यनीकसीतिमितीति ३० ।

माध्यन्दिनान्यनीयासीतीति ३० ।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मेवं^(१) संस्तेति । स होवाच, अरमाच्छावाकेन्यास्मिन्ननुशासनमौषि । स होवाच, इन्द्रमेष विष्णुं न्यूङ्गानि^(२) शंसति, अथ त्वं होतुरुपरिष्ठाद्रौद्रिया धाया, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति^(३) । तथेति । तदप्येतर्हि तथैव शस्यते, यथा षष्ठे पृष्ठाहनि^(४) । कल्पत एव^(५) यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ बृषपक्षिं शंसति, रेतो वा अग्नेय प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छंस्याशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ बृषपक्षिं शंसति, रेतो वा अग्नेयात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः, कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति । यजमानं वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवसम्भवच्छ्रेति, न ह वै सकृदेवा^(६) अग्ने सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्मं सम्भवति । सर्वाणि चेत्समानेहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः । अथ हैव एव या मरुतं होता शंसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठापयति ॥६॥

१ मारुतो इमेवेति च० । मारुतो मेवामिति ठ० ।

२ विष्णुं न्यूङ्गानि इति ठ० ।

३ सूक्तस्याप्यस्यधा इति भ० । सूक्तस्याप्यस्यधा इतीति छ० ।

४ पृष्ठे पृष्ठाहनीति ग० । षष्ठे षष्ठाहनि इति क० । षष्ठे पृष्ठाहनि इति ठ० ।
षष्ठे षष्ठाहनीति च० ।

५ कल्पयत एवेति भ० । कल्पयत एव यज्ञः कल्पयते इति ठ० ।

६ सकृदेवा इति भ०, ठ० च० ।

देवक्षेत्रं वै पठमहः । देवक्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये पठमहरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति, न त्तु कृतो गृहे वसतीत्याहुः, तद्यथायथमृतिज कृतयाजान् यजन्यसम्प्रदायम्, तद्यद्वृत्तून् कथयति, यथायत्र जनिता । तदाहुः, न त्तु प्रैषो प्रेषेयुन्त्तु प्रैषो वपट् कुर्युः, वाच्वा कृतुप्रेषा^(१), आप्यायते वै वाक् पठेहनीति । यद्यतुप्रैषो प्रेषेयुः, यद्यतुप्रैषीर्वपट् कुर्युः, वाचमेव तदामां गान्तामृत्वतौं वहरावणीमृच्छेयुः, अच्युताद्यज्ञस्य च्वेरन्, यज्ञान् प्राणान् प्रजायाः पशुभ्यो जिह्वायेयुः, तस्माद्गमेभ्य एव प्रेषितव्यमृग्मेभ्योधिवपट्कृत्यं । तत्र वाचमामां गान्तामृत्वतौं वहरावणीमृच्छन्ति, नाच्युताद्यज्ञस्य च्वेरन्, यज्ञान् प्राणान् प्रजायाः, पशुभ्यो जिह्वायन्ति । पारुच्छेषीरुपदधति, इयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितयाज्यानां । रीहितं वै नामैतच्छन्दः, यत् पारुच्छेषं । एतेन ह वा इन्द्रः सप्त स्वर्गांल्लोकानारोहत् । आरोहन्ति सप्तस्वर्गांल्लोकात्, य एवं वेद । तदाहुः, यत्पञ्चपद एव पञ्चमस्यान् होरुपं, पट्पदात् पठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् पठेहनि शस्यन्त द्रुति । पङ्गभिरेव पदैः पठमहरहर्वाप्नुवन्ति, विच्छिद्ये वै तदहः, यत् सप्तमं । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्त्रा हैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एवं विदांस उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एष लोकेषु समयतन्त । ते देवा पठेनान् हा एभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् पराणुदन्त । तेषां यान्यन्तर्हस्तानि^(२)

१ ऋतुं प्रेष आप्यायते इति ल० । अतुप्रैष आप्यायते इति ग० ।

२ यान्यन्तर्हस्तानीति च० ।

व मून्यासन्, तानादायन्^(१) समुद्रं प्रारूप्यन्त । तेषां वै देवा^(२) अनुहायैतेनैव छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसून्याददत । तदेवैतत् पदं, पुनःपदं । स वां कुण आकुच्चनायाहिषतो वसु^(३) इत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो तुदते, य एवं वेद । द्यौवै देवताः पष्ठमहर्वहति, वयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामातिछन्द-श्छन्दो^(४) यथादैवतमनेन^(५) यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दः समध्रोति, य एवं वेद । यदै समानोदर्कं, तत् पष्ठस्यान्‌हो रूपं । यदेव प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् पष्ठं, यदश्ववद्यद्यवद्यत् पुनराहृत्तं, यत् पुनर्निर्वृत्तं, यदल्लरूपं, यदसौ लोकोभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुच्छेयं, यन्नाराशंसं, यदृ ईपदा, यत् सप्तपदा, यत् क्षतं, यदैवतं, तत्तृतौयस्यान्‌हो रूपं । एतानि वै पष्ठस्यान्‌हो रूपाणि छन्दसामु ह पष्ठेनान्-हाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदानए नाराशृस्या गायत्रगा रैभ्या त्रिष्टुभा पारिक्षित्या जगत्या गाथया अनुष्टुभा एतानि वै छन्दांसि पष्ठेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि, छन्दसामेव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य छन्दांसि पष्ठे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवाः पष्ठे इति छ० ।

३ वसु इति भ० ।

४ सामानि छन्दश्छन्द इति भ० । सामानि छन्दोतिछन्द इति ट० ।

५ यथादैवतमेतेनेति छ० ।

अथ यदृ द्वैपदौ स्तोत्रियानिरूपौ भवतः, इमा तु कं भुवनासी-
षधामेति । द्विपादै पुरुषः, द्विप्रतिष्ठः^(१) पुरुषः, पुरुषो वै यज्ञः,
तस्माद् द्वैपदौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । अथ सुकौर्त्तिं शृणुसति,
अपेन्द्र प्रान्तो मववद्वमित्रानिति । देवयोनिर्वै सुकौर्त्तिः, स य
एवमेतां देवयोन्यां सुकौर्त्तिं वेदकौर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूतानां
कोर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः,
य एवं वेद । अथ वृषाकपिं गंसति, विहि सोतोरस्त्रचतेति ।
आदिल्योवै वृषाकपिः, तद्यत् कम्यमानो^(२) रेतो वर्षति, तस्मा-
द्वृषाकपिः, तद्वृषाकपेद्वृषाकविलं कपिरिववै सर्वेषु लोकेषु भाति,
य एवं वेद । तस्य तृतीयेषु पादेष्वाद्यन्तयोन्यं खनिनर्दां^(३)
करोति, अत्र वैन्यूखः, बलं^(४) निनर्दः, अन्नाद्यमेवास्मै तद् बले
निदधाति । अथ कुन्तापं गंसति, कुर्यां ह वै नाम कुत्सितं भवति,
तद्यत्तपति, तस्मात् कुन्तापाः, तत् कुन्तापानां कुन्तापत्वं । तप्य-
न्तेस्मै^(५) कुयानिति तस्मकुयः स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तस्य चतुर्द्वृशप्रथमा^(६) भवन्ति, इदं
जना उपशुतेति । ताः प्रग्राहं गंसति, यथा वृषाकपिं वार्षेरूपं
हि वृषाकपेष्टन्यायमित्येव । अथ रैभौः गंशति, वच्चस्व रेभ-

१ द्विप्रतिष्ठेति भ० ।

२ कम्याद्यमान इति भ० ।

३ न्युननिनर्दामिति भ० ।

४ न्युरेषो बलमिति भ० ।

५ तप्यन्ते तस्मै इति भ० ।

६ चतुर्द्वृग्मा प्रथमा इति भ० ।

वचस्तेति । रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयस्य स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैत-
यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव ।
अथ पारिक्षितौः शंसति, राज्ञो विश्वजनौनस्येति । संवत्सरो वै
परिक्षित्, संवत्सरो हीदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वाहः,
अग्निवै परिक्षित् अग्निर्हीं दं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वा
हुः, गाथा एवैताः कारव्या राज्ञः परिक्षित इति । स नस्तद्यथा
कुर्यात्, यथाकुर्यात्^(१), गाथा एवैतास्य शस्ताभवन्ति । यद्यु वै
गाथा अग्नेरेव^(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति व्रूयात्, यद्यु वै मन्त्रो-
ग्नेरेव मन्त्रः संवत्सरस्य वेति व्रूयात्, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ
कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुमबूधदिति । यदेव देवाः कल्याणं
कर्म कुर्वस्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमानाः ।
यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति,
ताः प्रग्राहमित्येव । अथ दिशां क्लृप्तौः, पूर्वं शस्त्वा यः सभेयो
विदथ्य इति । जनकल्या उत्तराः शंसति, योनाक्ताक्षो अनभ्यक्त
इति, ऋतवो वै दिशः प्रजननः, तद्यदि शाङ्क्लृप्तौः पूर्वं
शस्त्वा यः सभेयो विदथ्य इति जनकल्या उत्तराः शंसति,
ऋतूनेव तत् कल्ययति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं
सर्वमनुप्रतिष्ठति^(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ।
ता अर्धर्चंशः शंसति, प्रतिष्ठिल्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

१ सनेयतद्यथा कुर्यादिति क० ।

२ अग्निरेवेति च० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति क० ।

यदिन्द्रोदो दागराज्ञ इति । इन्द्रगाथाभिर्ह वै देवा असुरानान्नायावैनानन्यायन्, तथैवैतत् यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भावृत्यमागायावैनमतियन्ति, तामर्हर्चर्चशः गंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १२ ॥

अथैतश्प्रलापं गंसति, एता अश्वा आप्नवन्त इति । एतश्च ह मुनिर्यज्ञस्यायुर्दर्श । स ह पुवानुवाच, पुत्रका यज्ञस्यायुरभिदृढं स्तदभिलिपिष्यामि मा मा लृपं^(१) मन्यध्वमिति । तथैति तदभिलिपाप । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो ज्येष्ठः पुत्रोभिदुद्व्य मुखमपि जग्राह, ब्रुवं, लृपो नः पितेति । स होवाच, धिक् त्वा जाल्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाङ्गरिष्यामीति । यो मे मुखं प्राग्न- हीयो यदि जाल्म मे मुखं प्राग्रहीयः^(२), गतायुपं यामकरियं सह- स्त्रायुपं पुरुषमिति । तस्माद्भ्यन्य एतशायना आजानेयाः सन्तः पापिष्ठामन्येषां बलिहृतः^(३) पितायच्चं ताः स्वेन प्रजापतिना स्वया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदैवैतशः प्रलापः, यातयामा वा चितिः, एतशैतशः प्रलापो यातयामा मे यज्ञः सदचिति मे यज्ञोसदिति । तं वा एतशैतश- प्रलापं गंसति, पदावग्राहन्तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा निविदः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वगस्त्वा विततौ किरणौ द्वाविति प्रतिराधानुचराः गंसति, भुगिल्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ डप्पमिति इ० ।

२ मुखं न प्रापहीयो यदि जाल्म मे मुखं न प्रापहीय इति इ० ।

३ बलिहृत इति इ० । बलिहृत इति इ० । बलिश्वत इति ग० ।

र्ह वै देवा असुराणां रसाम्ववृहुः । तद्यथाभिर्ह वै देवा असुराणां रसां प्रवृहुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हिकात्म । ता वै प्रतिराधैः प्रत्यराधुवन् । तद्यत् प्रतिराधैः प्रत्यराधुवन्, तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं । प्रवल्हिकाभिरेव हिषतां भावव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः प्रतिराधुवन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव । अथाजिज्ञासेन्याः^(१) शंसति, इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति । आजिज्ञासेन्याभिर्ह वै देवा असुरानाज्ञाय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भावव्यमागायाधैनमतियन्ति । ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव । अथातिवादं शंसति, वी३मे देवा अक्रांसतेति । श्रीर्वा अतिवादस्त्वमेकर्च^(२) शंसति, एकस्ता वै श्रीस्तां वै विरेभं^(३) शंसति, विरेभैः^(४) श्रियं पुरुषो वहतौति । तामर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथादित्याश्वाङ्गिरसौश्च शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिरोभ्योदक्षिणामनयन्निति । तद्वैवनौयमित्याचक्षते^(५) । आदित्याश्च ह वा आङ्गिरसश्च सर्वे लोकेऽस्यर्थन्त, वयं पूर्वे स्वरेषामो वयं पूर्वं इति । ते हाङ्गिरसः श्वःसुत्वां ददृशुः । ते हाग्निरमूर्तुः, परेह्नादित्येभाः

१ जिन्यासेन्या इति भ० ।

२ एकर्च इति ग० ।

३ विरेभमिति च० ।

४ विरेभैरिति च० ।

५ देवनौयमित्याचक्षते इति भ० ।

म्बः सुल्वां प्रब्रूहीति । अथादिल्या अद्य सुल्वान्दृष्टशः, तेहाग्निरमूर्च्छः, अद्य सुल्वास्माकं तेषां नस्वं होतासौदुपेमस्त्वामिति । स एत्याग्निरुवाच, अथादिल्याः अद्य सुल्वामौक्षन्ते, कं वो होतारम-वोचन् वाह्यन्ते,^{१)} युम्भाकं वयमिति । ते^{२)} हाङ्गिरसश्चकुधुः^{३)}, मा त्वं गमो नु वयमिति । नेति हाग्निरुवाच, अनिन्द्या वै माह्यन्ते किल्विषं हि तद्योनिन्द्यस्य हवव्र इति । तस्माद्विद्वरमत्तत्प-मिति, यजमानस्य हवमिया देवाः । किल्विषं हि तद्योनिन्द्यस्य हवत्वेति । तान् हादिल्यानङ्गिरसो याजयाच्चकुः, तेभ्यो हीमां पृथिवीं दक्षिणां निन्दुः, तं ह न प्रतिजग्टहुः । सा हीयं, निवृत्तो-भयतः गोर्णा^{४)} दक्षिणाः शुचाविद्वाः गोचमाना व्यचरन् कुपिताः, मा नः प्रतिगृहीयुरिति । तस्मा एता निरदीर्घन्ते^{५)}, य एते प्रतरा अधिगम्यन्ते । तस्माद्विवृत्तदक्षिणां नोपाकुर्यात्^{६)} नैनां प्रसृजेद्वैदक्षिणां प्रसृण्जानीति । तस्माद्य एवास्य समानजन्मा भ्राण्डव्यः स्यादृण्डुहयुः, तस्मा एनां दद्यात् । तत्रः परात्ती^{७)} दक्षिणा विवृण्डक्ति, दिपति भ्राण्डव्येन्तः शुचं प्रतिष्ठापयति । योऽसौ तपति स वै शंसति, आदिल्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१) होतारमवोचम्बाह्यन्ते च० ।

२) ले इति च० ।

३) चक्रधुरिति च० ।

४) याथ निवृत्तोभयतः गोर्णा इति च० ट०, च ।

५) एतानि निरदीर्घन्ते इति च० । एता विनिरदीर्घन्ते इति च० ।

६) निष्टन्दक्षिणां न्योपाकुर्यामिति च० ।

७) परात्ती इति च० । प्राची इति च० ।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्याय-
स्तासु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंसां ह जरि-
तर्नः प्रत्यग्भृणन्निति, न हीमां पृथिवीं प्रत्यग्भृणस्तासु ह
जरितर्नः प्रत्यग्भृणन्निति, प्रगृह्णादित्यमग्नभृणन् न हाने-
तरसन् विचेतनानीति । एष ह वा अन्हां विचेता, योऽसौ
तपति । स वै शंसति, यज्ञानेतरसं न पुरोगवाम इति । एष ह
वै यज्ञस्य पुरोगवो, यद्विद्विष्णु यथार्हामः स्वस्तमितिरेतदन्तेत्येष
एवेश्वर उत्तेता । उत श्वेत आशुप त्वा उतोपद्याभिर्यविष्टः^(१) ।
उतेमाशुमा नः^(२) पिपतीत्येष एव श्वेत एष शिषुपत्येष^(३) उतो-
पद्याभिर्यविष्टः^(१) उतेमाशुमानं पिपतीति, आदित्या रुद्रा वस-
वस्ते नुतः^(४) इदं राधः प्रतिगृभृणीह्वाङ्गिरः । इदं राधो विभुः प्रभु-
रिदं राधो वृहत्पृथुः । देवा ददत्वासुरलत्वो अस्तु सुचेतनं ।
युम्मात् अस्त् दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति^(५) । तद्यदादित्या-
श्वाङ्गिरसौश्च शंसति, स्वर्गताया एवैतदहरहः शंसति, यथा
निविदीथ भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र गर्म रिणेतीमि^(६) वै
लोका भूतेच्छन्दोसुरान् ह वै देवा अनं सेचिरे । भूतेन भूतेन
जिघांसन्तस्तिर्षमाणास्तानिमि देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योच्छादयन् ।

१,४ उतोपद्याभिर्यविष्ट इति च ।

२ माशुमानमिति च० ठ०, च ।

३ शिषुपतीत भ ।

४ नुत इति च० ।

५ गृभायतेति च० ।

६ गर्म वृषेतीति च० ।

तद्यदेतानिमि देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्, तस्माङ्गूतेच्छन्दस्त-
ङ्गूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दत्वं । छादयन्ति ह वापरमिमि लोकाः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो निरप्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्यच्छन्दते, य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अङ्गु भेद्या इत्याह, न स्याद्वा-
इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्याद्वा एतदधिप्रजायतेस्यैव सर्वस्यात्यै
प्रजात्यै । ता वै पट् शंसेत्, पड्वा कृतवः, कृतवः पितरः, पितरः
प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् ताङ्गं शंसेदिति । शाश्वत्यस्य
वचः, दशाच्चरा विराङ्, वैराजो यज्ञः, तङ्गर्भा उपजीवन्ति ।
श्रीर्वै विराङ्, यशोन्नाद्यं, श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रति-
ष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तौरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तिखः शंसेदिति वात्यः । चिह्न-
है रेतः सिक्तं सम्भवत्याग्नमत्यं जरायुस्त्रिवृत् प्रत्ययं, माता
पिता यज्ञायते, तत् दृतीयं, अभूतेद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थीं शंसेत् ।
सर्वा एव घोड़ग शंसेदिति हैके । कामात्मा वै रेतः^(१) सिच्छति,
रेतमः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते, प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान्
प्रजनयिष्णुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं
वेद ॥ १५ ॥

अथ दाधिक्रीं शंसति, दधिक्राव्यो अकारिष्मिति^(२) । तत-
उत्तराः पावमानीः शंसति, सुतामी मधुमत्तमा इति । अत्र वै
दधिक्रा, पवित्रं पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं शस्त्वा
तत उत्तरा दाधिक्रीं शंसति । इयं वाग्नाद्या, यः पवत इति

१ विरेत इति भ० ।

२ अकार्यमितोति भ० २०, च ।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् उपनश्यति ह वागश्नायतौ । स दाधिक्रीमेव पूर्वं शस्त्रा तत उत्तराः पावमानीः शंसति । तद्यद्याधिक्रीं शंसति, इयं वागाह, नस्यां वाचमवादौत्, तद्वेव पवित्रेणैव वाचं पुनीते । स वा अनुष्टुप्^(१) भवति । वाग्वा अनुष्टुप्, तत् खेनैव छन्दसां वाचं पुनीते । तामर्द्वर्चशः^(२) शंसति, प्रतिष्ठित्या एव । अथ पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः, इयं वागाह नस्यां वाचमवादौत्, तत्पावमानीभिरेव वाचं पुनीते । ताः सर्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्खेनैव छन्दसां वाचं पुनीते । ता अर्द्वर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अव द्रम्मो अंशुमतीमतिष्ठदिति । एतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यं सूक्तं शंसति । अथ हैतदुसृष्टं, तद्यदेतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्त्यं लृचमैन्द्राजागतं शंसति, सवनधारणमिदं गुल्मह इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चिष्टुभायतना वा इयं वाक् एषां होत्रकाणां, यदेन्द्रावार्हस्यत्या लृतौयसवने । तद्यदेतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्त्यं लृचमैन्द्राजागतं शंसति, स्त्र एवैनं तदायतने प्रौणाति, स्योदेवतयोः कामं नित्यमेव परिदध्यात्, कामं लृचस्योत्तमया । तदाहुः, संशंसेत् पष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहःसु संशंसति कथमत्र न संशंसतीति । अथो खत्वाहुः, नैव संशंसेत्, स्वर्गे वै लोकाः, पष्ठमहरसमा ये वै स्वर्गे लोकः कश्चिहै स्वर्गे लोके शमयतीति । तस्मात्र संशंसति । यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेवैनाः संशंसति, यन्नाभानेदिष्टे बालस्त्रित्यो

१ सा वा अनुष्टुभ इति च ।

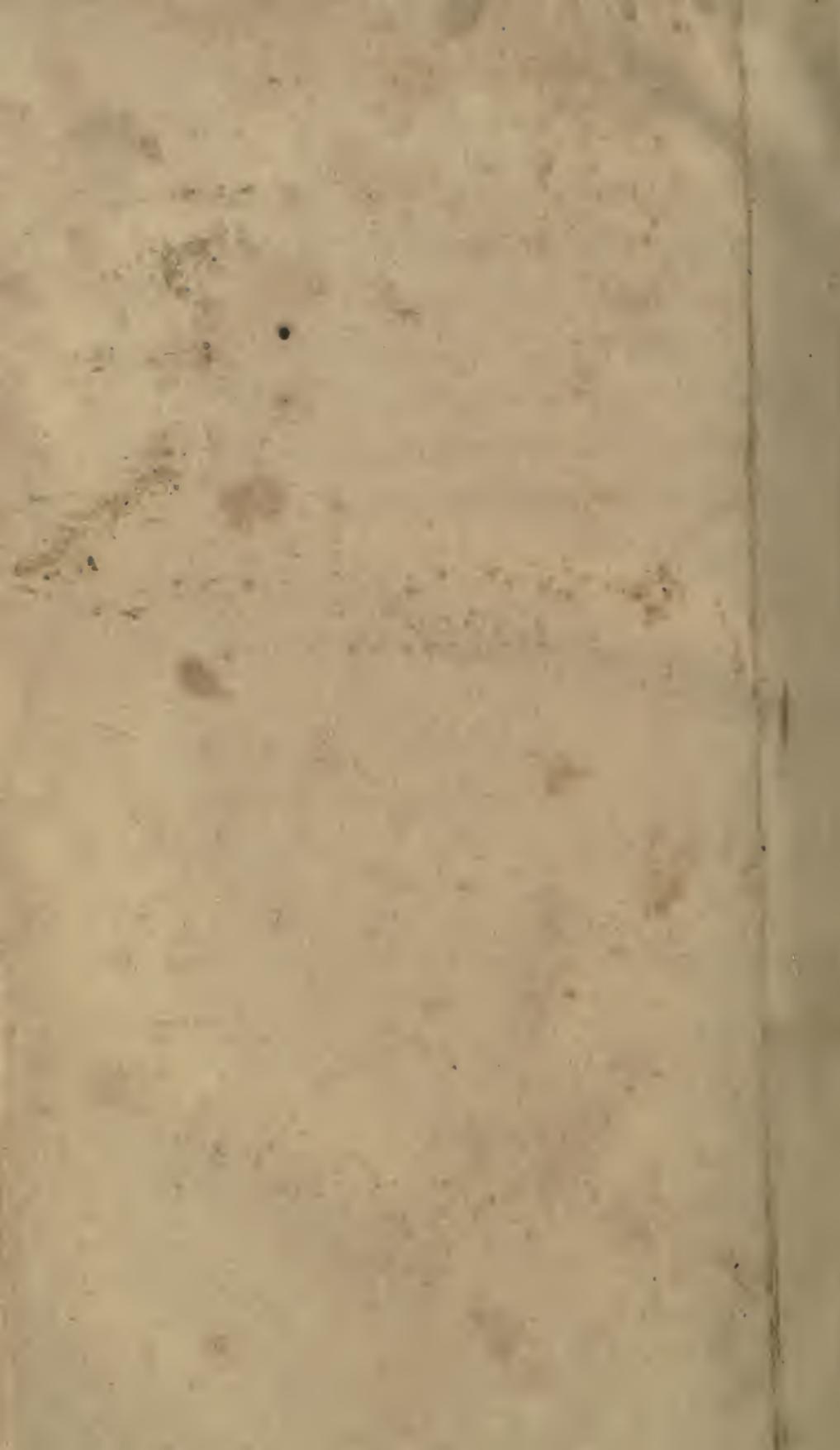
२ ता अर्द्वर्चश इति भ ।

वृषाकपिरेव या मरुत् । एतानि वा अवोक्यानि भवन्ति ।
 तस्मात् संशंसति । एन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि कृत्वांस्यैतगः प्रलाप
 उपास्तो यदैन्द्रावाहं सत्या लृतीयसवने, तद्यदेतं लृचमैन्द्रावाहं-
 सत्यं सूक्तं शंसति, एन्द्रावाहं सत्या परिधानोया विश्वो अद्रेवो-
 रभ्याचरन्तोरिति । अपरजना ह दै विश्वो अदेवोः, न ह्यस्या-
 परजनं भयं भवति, शान्ताः प्रजाः क्लृप्ताः सहन्ते, यद्वैवं विदं
 शंसति यद्वैवं विदं शंसतौति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यर्थवेदोन्नरगोपयन्नाद्यस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चायं यन्यः ॥

PK
3421
G7
1872

Gopathabrahmana
The Gopatha Brahmana

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
